

Cultuurhistorische Atlas LEFORTOVO

einddocument 9 september 2013

Park

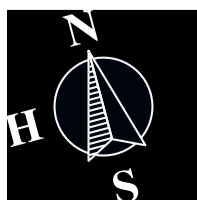
Культурно-исторический атлас Левфортовского

Финальная версия 9 сентября 2013

парка

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

stimulerings
fonds
creatieve
industrie

Россия
Голландия
Nederland
Rusland
2013

Cultuurhistorische Atlas LEFORTOVO

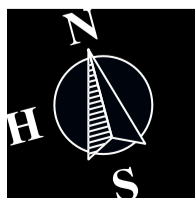
einddocument 9 september 2013

Park

Een instrument voor de analyse en waardering van en omgang met monumentaal groen toegepast op het Moskouse Lefortovo Park als Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoed van Rusland en Nederland

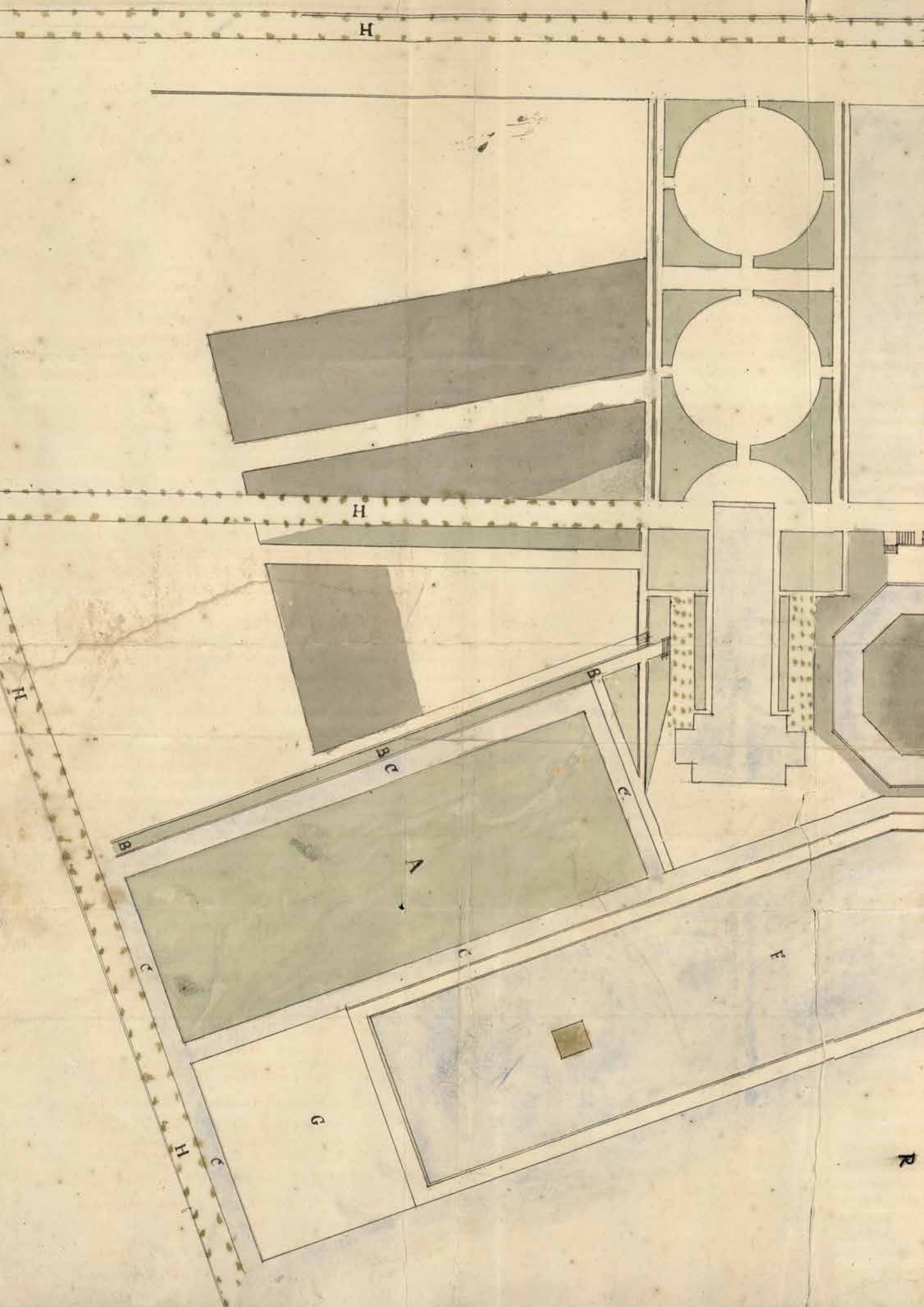

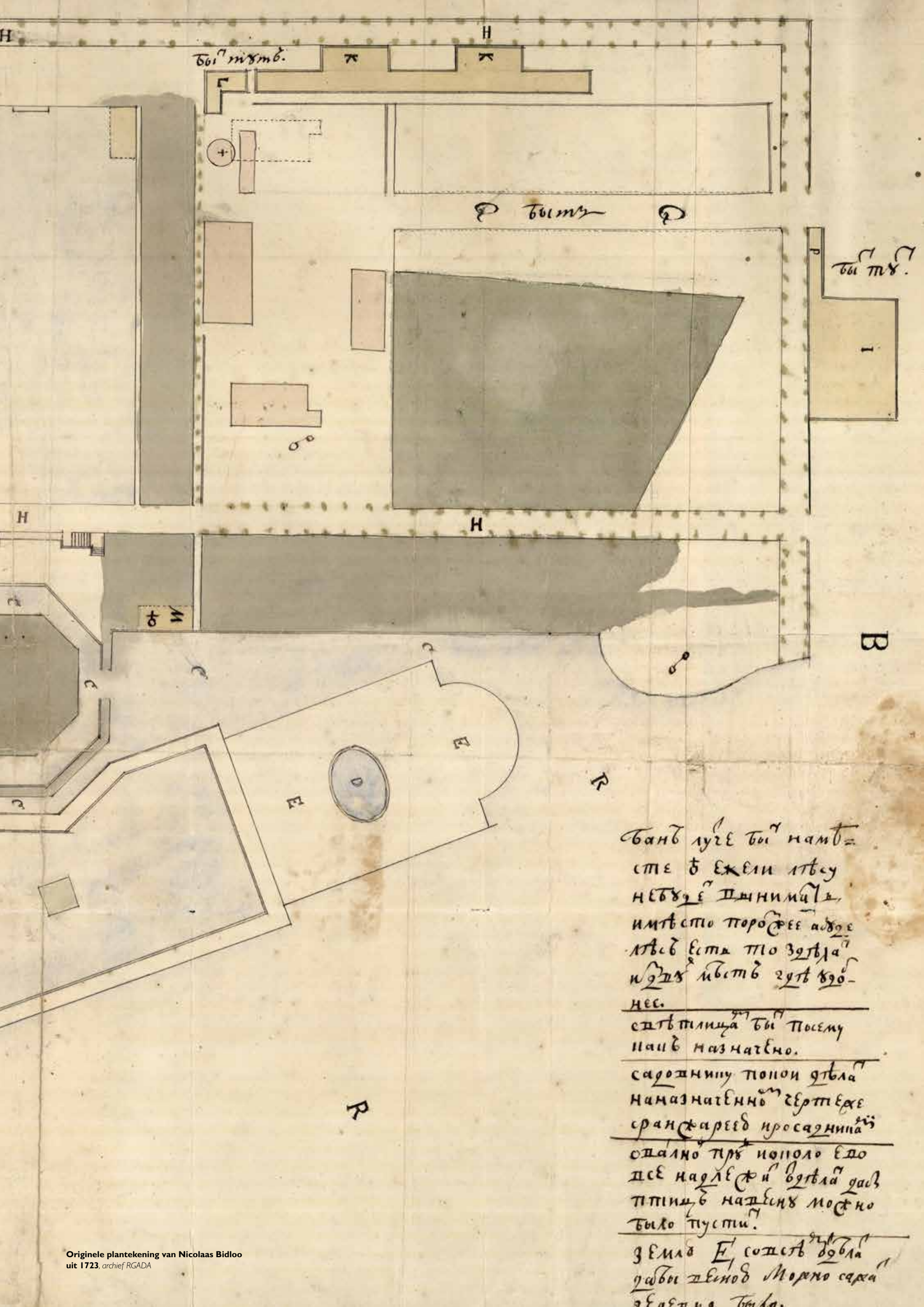
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

stimulerings
fonds
creatieve
industrie

Россия
Голландия
Nederland
Rusland
2013

бѣи мѣстѣ.

к

н

Р бѣи мѣ

бѣи мѣ.

н

н

м

В

Е

Е

Р

Р

Банъ луѣе бѣи намѣ-
 сте ѿ ежели лѣсу
 небуѣе шни мѣлѣ,
 имѣсто пороѣе адде
 лѣсѣ еста по зрѣла
 и зѣлѣ мѣстѣ зѣлѣ зѣ-
 нес.

сѣтъ мѣща бѣи по сѣму
 намѣ назначено.

садошнику по пои дѣла
 назначено гертѣхе
 сранѣареѣд просауниа
 одално прѣ и по поло едо
 псе надлѣ жѣи бѣтлѣ гав
 ппичѣ на пѣнѣ моѣно
 бѣло пусти.

Земля Е, сохетъ дѣла
 гавои пѣнод Морно сарѣа
 зѣлѣна бѣла.

Inhoudsopgave

Ten geleide	9
drs. C. van 't Veen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	
Voorwoord	11
ir. J.A.H.C. van Tilborg, H+N+S Landschapsarchitecten	
Inleiding:	13
Het instrument van de Cultuurhistorische Atlas (CHA)	
DE ATLAS	17
- De methodiek van waardering / waardestelling bij tuinhistorisch onderzoek: het inhoudelijk kader	18
- Historie/genese van Park Lefortovo	19
- Tijdlaag 1: 'Leforts/Golovins Paleis & Tuin' – 1692-1702 (pre-Bidloo)	20
- Tijdlaag 2:– 'Peters Buiten' - ca. 1702 tot ca. 1730 (Bidloo-laag)	24
- Intermezzo – van het intieme Bidloo-plan naar het monumentale Rastrelli-plan	44
- Tijdlaag 3: 'Zomer Annahof' - ca. 1730/1750 (Rastrelli-laag)	48
- Tijdlaag 4: 'Romantiek', verlandschappelijking en verlies als gevolg van de grote tornado – ca. 1750-1904	64
- Tijdlaag 5: 20e en 21e eeuw – de Sovjetperiode (1917-1989), transformatie tot stadspark, en actuele toestand (1989-heden)	76
- Vergelijkend overzicht van de belangrijkste tijdlagen; ontwikkelingsgeschiedenis	90
- Vergelijkend overzicht van de verschillende planlagen, per tijdlaag	92
- Synthese van de bevindingen en duiding: sporenkaart en waardenkaart	94
- Conclusie: 5 ontwerpmotieven als verbinding tussen verleden, heden en toekomst (de Bidloo-erfenis in 5 gouden regels)	102
- Bouwstenen voor een visie op de kernkwaliteiten en de culturele draagkracht van Lefortovo	106
- Aanbevelingen en nader onderzoek	108
Nawoord	110
prof. dr. M. C. Kuipers, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / Technische Universiteit Delft	
Over de initiatiefnemers (CV's)	112
Verantwoording – gebruikte bronnen	113
Colofon	114

Zicht op de Golovin-vijver in het hedendaagse Lefortovo Park (2012)

Ten geleide

Rusland en Nederland werken samen aan een duurzame instandhouding van hun gedeelde erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) doet dit namens de Nederlandse overheid samen met andere Nederlandse en de Russische partijen en met steun van de Nederlandse Ambassade in Moskou. Rusland is een van de tien landen waarmee Nederland samenwerkt op dit beleidsterrein. Voor cultureel erfgoed bestaan immers geen nationale grenzen.

De historische banden tussen beide landen vinden hun oorsprong in 'koninklijke' relaties. Het was met name Peter de Grote die de culturele uitwisseling op gang bracht. Dat is direct te zien in de stadsaanleg van Sint Petersburg. Maar ook, voor wie goed kijkt, in het tegenwoordige stadspark Lefortovo in Moskou. Het bijzondere karakter van dit 'waterpark' gaat terug op de vroeg-18de-eeuwse ontwerpen van de Nederlandse lijfarts van Peter de Grote, Nicolaas Bidloo. Deze buitenplaats met vijvers, kanalen en cascades was de eerste in zijn soort in Rusland. Door de negentiende-eeuwse verstedelijking is de groene oase nu onderdeel geworden van een almaar uitdijende metropool. De recente herontdekking van de historische kwaliteiten en de ambities voor de herinrichting van het park waren aanleiding voor de samenwerking tussen de Rusland en Nederland. Beide voelen zich er immers mee verbonden. Deze Cultuurhistorische Atlas (CHA) is hiervan een belangrijk resultaat.

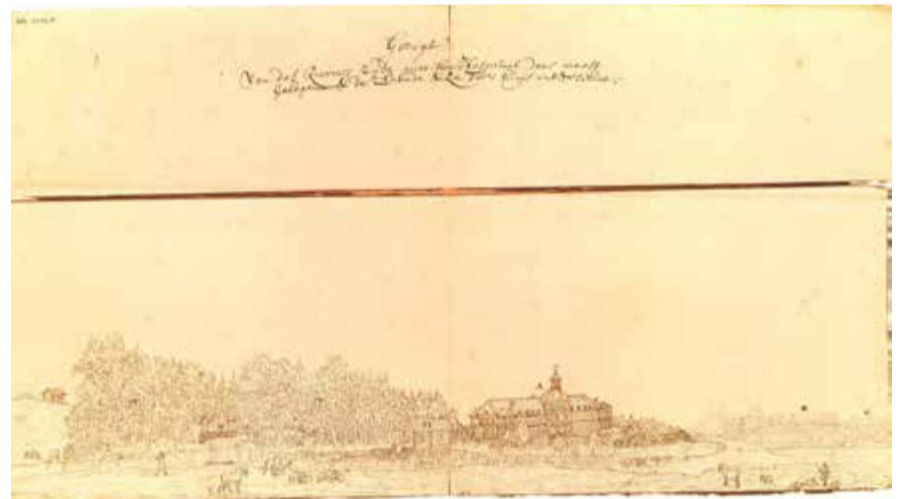
Wie erfgoed op een dynamische wijze wil behouden moet letterlijk in kaart brengen wat de kwaliteiten van een bijzondere historische plek als het Lefortovopark zijn. Dat betreft zowel de tweedimensionale kartering van fysieke structuren als de aanduiding van ruimtelijke verbanden van zichtassen en beplantingsprofielen en van immateriële waarden, omdat zij mede de betekenis van het park als cultureel erfgoed bepalen. De bedoeling van de CHA is om al deze aspecten op een inzichtelijke wijze te visualiseren, zodat er een basis ligt voor toekomstige beslissingen voor restauratie, herbesteding en herinrichting van het Lefortovopark en zijn directe omgeving.

Rechts: zicht op het militair hospitaal met links op de voorgrond Bidloos 'kleine Hermitage' - tekening van Nicolaas Bidloo, ca. 1730 (originele tekening aanwezig in Universiteitsbibliotheek Leiden)

Voor de totstandkoming van deze atlas heeft de RCE samenwerking gezocht met landschapsarchitect ir. Hank van Tilborg (directeur van bureau H+N+S te Amersfoort). Hij heeft dit pionierswerk in nauwe samenspraak met de RCE-specialisten prof.dr. Marieke Kuipers en drs. Mariël Kok op aansprekende wijze gerealiseerd. De Nederlandse ambassade heeft een belangrijke stimulerende rol gespeeld in het gehele project. En zonder de aanvullende subsidie van het Stimuleringsfonds voor de Creatieve Industrie was deze atlas niet tot stand gekomen.

De nu voorliggende Cultuurhistorische Atlas is een prachtig resultaat van interdisciplinaire en internationale samenwerking, waar beide landen hun voordeel mee zullen doen. Namens alle betrokken partijen spreek ik hierbij de wens uit dat hij als gezamenlijke kennisproduct verder zijn weg mag vinden in Rusland en Nederland voor toekomstige besluitvorming over groen erfgoed in het algemeen en gedeeld cultureel erfgoed in het bijzonder.

Cees van 't Veen,
Directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Standbeeld van Nicolaas Bidloo (achteraan, met op de voorgrond Peter I) in de binnentuin van het militair hospitaal in Moskou, sit. 2012

***

'Tuin en park zijn efemeer. Zij veranderen niet alleen tijdens de seizoenen en over de jaren – verandering is hun wezen -, zij zijn ook kwetsbaar, want vaak ten prooi aan verwaarlozing en infrastructurele veranderingen. Ook dat behoort tot de dialectiek van tuin en park: zij kunnen zich in de aandacht van velen verheugen, bezitten een aantrekkingskracht die zelden door kunst en architectuur wordt overtroffen, maar zijn de eerste die moeten sneuvelen voor nieuwe architectuur of stedenbouw zonder voorafgaande rekenschap van hun intrinsieke, culturele waarde.'

***

'Op bepaalde plekken [...] laat zorgvuldig integraal beheer zien hoe een verzoening van historische dimensies met moderne eisen en verwachtingen omtrent natuur een belangrijk park continuïteit verschaffen kan. Daarvoor is historisch onderzoek nodig en een open oog voor het park als een levend kunstwerk.'

***

'Continuïteit in het landschap kan niet zonder begrip van wat voorafging; het landschap is immers in al zijn gelaagdheden zelf het palimpsest van de geschiedenis. De bestudering van de topografische uitbeelding en verbeelding is daarbij onontbeerlijk, vormt daarvoor zelfs, naast de geschreven bronnen en de tuinen en parken zelf, het fundament. Alleen dan kan een deel van de taal van het landschap herontdekt en vernieuwd worden, kunnen historische en nieuwe ontworpen landschappen op niveau zorgen voor werkelijke continuïteit en kunnen nieuwe verhalen verteld: het historische en toekomstige landschap is niet ons achterland, maar ons voorland.'

***

(uit: De Jong, E.A.: Tuin en park: 'topographia' en 'topotesia' – In: Noord-Hollands Arcadia : red. Bertram, C.: 2005)

Voorwoord

Dit jaar is het 310 jaar geleden dat de Hollandse medicus Nicolaas Bidloo met zijn gezin arriveerde in Moskou. Hij had zich voor een periode van zes jaar vastgelegd als lijfarts van Peter I, de latere Peter de Grote. Was het het avontuur dat hem naar dit reusachtige en onbekende land trok, of toch het vorstelijke salaris dat hem over de streep trok? Hoe dan ook; het beviel Bidloo in Rusland, vooral in Moskou. Hij zou niet meer terugkeren naar Nederland. Bidloo richtte uiteindelijk het eerste (militair) hospitaal en de eerste artsenopleiding van Rusland op. Hij introduceerde veel nieuwe inzichten en werkwijzen, niet alleen op het vlak van de geneeskunde. Hij had talenten op vele terreinen. Bidloo was ook fervent ontwerper, niet onverdienstelijk. Hij ontwierp niet alleen voor zijn eigen zomerverblijf bij het hospitaal maar ook voor Peters zomerverblijf, net buiten Moskou aan de Yauza, een werkelijk prachtige tuin. De restanten van deze keizerlijke tuin zijn nu opgenomen in een stadspark: Lefortovo Park.

Toen ik voor het eerst een bezoek bracht aan Lefortovo wist ik lang nog niet alles wat ik nu weet over dit park. Toch intrigeerde de plek me direct. Door het versleten park heen kijkend waren de contouren van een heel bijzondere tuin duidelijk zichtbaar. Ik had een intens, overweldigend, welhaast emotioneel gevoel. Het is vergelijkbaar met wat ik voelde toen ik voor het eerst de de graven van het echtpaar Kröller-Müller bezocht, op de Franse Berg in Nationaal Park De Hoge Veluwe, toegankelijk via een mospad waar zelden iemand komt. Of toen ik op landgoed Windesheim bij het eerste bezoek in het achterste parkdeel verstoppt tussen opgaand groen ineens de restanten van een vrijwel intacte 18de-eeuwse waterstructuur en bijbehorende wandelpaden en laanfragmenten ontdekte.

Herstelplan landgoed Windesheim (H+N+S Landschapsarchitecten, 2011)

Foto van de graven van het echtpaar Kröller-Müller (NP De Hoge Veluwe)

Oog in oog met de geschiedenis. In contact met plek, ontwerper en opdrachtgever. Een echte lieu de mémoire. Betovering. Kippenvol.

Ondertussen ben ik veel vaker in Lefortovo geweest, fysiek, maar vooral virtueel. De laatste anderhalf jaar heb ik in gedachten veel door het plan gewandeld. Hoe zag het park er begin 18e eeuw uit, en vooral, wat zou Bidloo beoogd kunnen hebben? Wat wilde hij de bezoeker laten ervaren? Hoe langer ik naar het park en de oude ontwerptekeningen kijk, hoe meer ik ontdek en hoe meer ik onder de indruk raak van het ontwerp van Bidloo - zeker in acht nemend dat hij een autodidact was. Wat zit dit plan razend knap in elkaar..

Alleen door zijn plan in zijn essentie te begrijpen is het mogelijk om goed afgewogen na te denken over plannen voor een mogelijke herontwikkeling van het park. Mocht het Lefortovopark in ere worden hersteld en mocht de inrichting van het park worden aangepast aan de huidige tijd, dan is het zaak zorgvuldig rekening te houden met de binnen dit historisch ensemble aanwezige cultuurhistorische waarden. Het park is groen cultureel erfgoed en moet gekoesterd worden. Maar dit koesteren moet niet verlamd uitwerken in de praktijk, niet de ene (terugreconstrueren) noch andere kant op (musealiseren, waarbij er helemaal niets mag veranderen) - vooral omdat het hier openbaar groen betreft.

Ik ben daarom op zoek gegaan naar de geest van Bidloo, de kern van zijn plan. Wat is het dat dit plan zo bijzonder maakt? De zoektocht naar de kern van het plan dwong mij als ontwerper tot een andere manier van werken. Waar ik normaal start met een idee en dat uitwerk via een concept en planprincipes naar een concreet plan, heb ik nu de omgekeerde weg afgelegd. Het vertrekpunt waren de plannen, gemaakt door Bidloo en later de Italiaan Rastrelli. Vaak was er niet meer dan een plankaart, geen toelichtende tekst, schema's of concepttekeningen. Vanuit de plannen zijn we terug gaan redeneren naar de onderliggende ontwerpprincipes. Deze ontwerpprincipes hebben we gevat in tekeningen waarmee Bidloos ideeën voor iedereen ontsloten zijn.

Met deze ontwerpprincipes ligt er een inhoudelijk fundament om het park gericht en afgewogen aan te pakken. Dat is belangrijk. Ik voel me als ontwerper aangesproken door historicus Koos Bosma als hij in zijn bijdrage aan het boek *Geschiedenis en ontwerp* (Bosma, K./Kolen, J.: 2011) getiteld 'Ontwerpdisciplines en historisch onderzoek in de 20e eeuw' constateert dat het '(re)animeren van de genius loci, de lokale sfeer en het collectieve geheugen' weliswaar tot het ontwerpertoire van de stedenbouwkundige en landschapsarchitect behoort, maar dat de onderbouwing vaak wankel is. Hij stelt - generaliserend - dat ontwerpers in hun ontwerp onderzoek vaak de neiging hebben impliciet te werk te gaan. Hun werkwijze 'wordt nogal eens gemystificeerd', aldus Bosma. Graag pak ik de handschoen op en waag hierbij een - bescheiden - poging gericht op een solide onderbouwing.

Deze Cultuurhistorische Atlas bepleit een gewetensvolle omgang met groen erfgoed in het algemeen en is als methodiek breder in Nederland inzetbaar: Hopelijk is deze CHA ook een stimulans om daadwerkelijk te komen tot een zorgvuldige aanpak van dit bijzondere park: met respect voor het verleden en met open vizier naar de toekomst! Het zou een mooie bekroning zijn van het huidige vriendschapsjaar tussen Rusland en Nederland NLR2013 en tevens een passend eerbetoon vormen aan Peter de Grote en Nicolaas Bidloo en hun bijzondere vriendschap en innige samenwerking.

De presentatie van de CHA op 4 oktober 2013 aan vertegenwoordigers van de Stad Moskou en de deelnemers van het internationale erfgoedcongres Denkmal Moskou 2013 vormt hopelijk hiervan het begin.

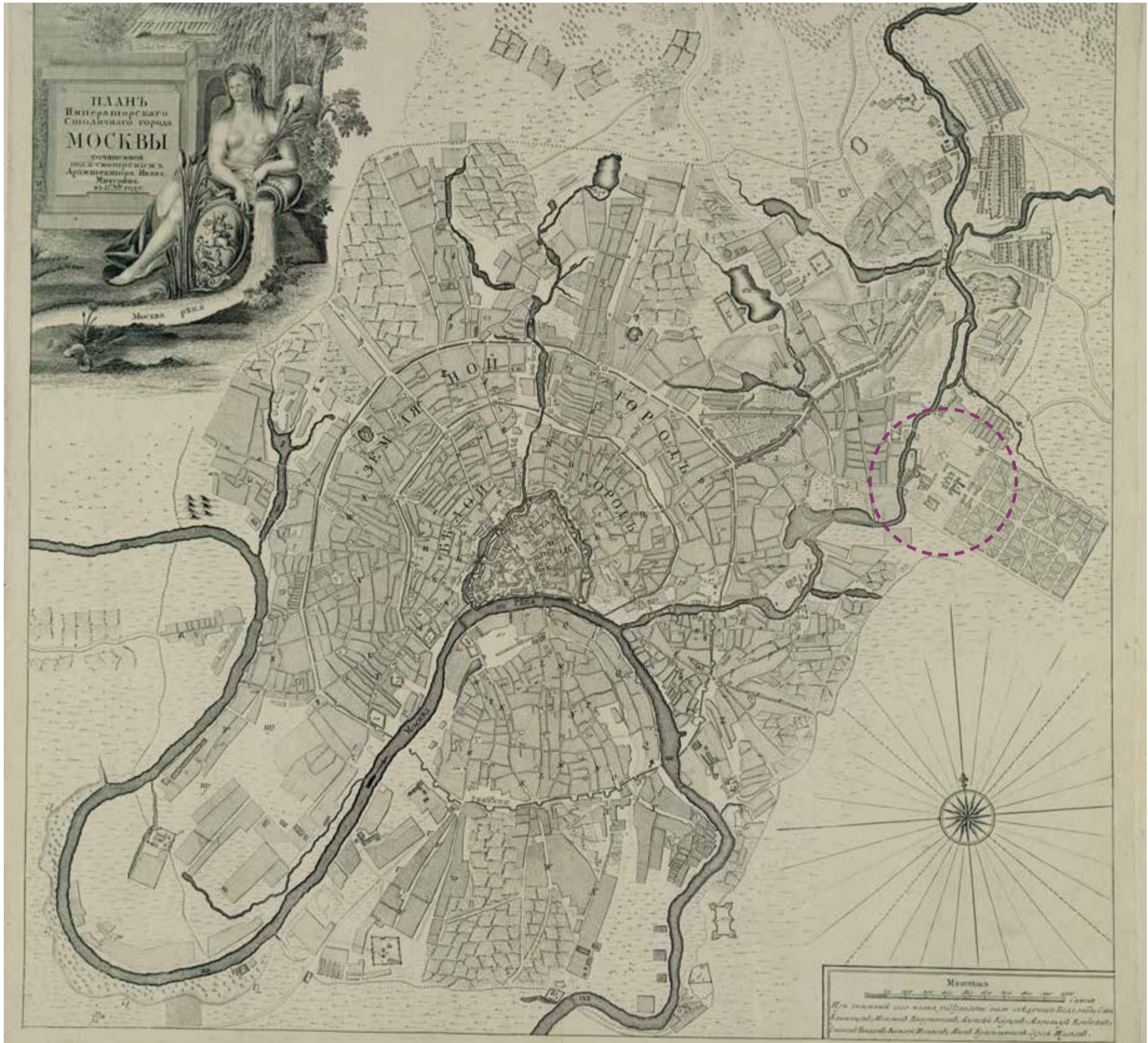
Hank van Tilborg,
directeur H+N+S Landschapsarchitecten

Toen ik voor het eerst een bezoek bracht aan Lefortovo wist ik lang nog niet alles wat ik nu weet over dit park. Toch intrigeerde de plek me direct. Door het versleten park heen kijkend waren de contouren van een heel bijzondere tuin duidelijk zichtbaar. Ik had een intens, overweldigend, welhaast emotioneel gevoel. is.

Oog in oog met de geschiedenis. In contact met plek, ontwerper en opdrachtgever. Een echte lieu de mémoire. Betovering. Kippenvol.

Michurinkaart Moskou, sit. 1739 (bron: www.etomesto.ru)

Inleiding

Het instrument van de Cultuurhistorische Atlas

Aanleiding

Sinds 2008 voeren de Nederlandse Ambassade te Moskou en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gezamenlijk projecten uit op het gebied van Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoed (GCE). In Rusland ligt hierbij een belangrijke focus op de 'Hollandse tuinen' en de revitalisering van de historische stad waar het gebouwd erfgoed betreft. In dat verband is het Lefortovo Park te Moskou in 2010 aangewezen als een van de GCE-projecten.

Het Moskouse Lefortovo Park – door de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed geïdentificeerd als belangrijk Gemeenschappelijk Russisch-Nederlands cultureel erfgoed - wordt als casus genomen voor de proefneming van het instrument van de Cultuurhistorische Atlas. Met deze casus kan het instrument van de Cultuurhistorische Atlas worden uitgediept en geoefend, in de zin van in de praktijk getoetst, en geïllustreerd.

Een eigentijdse manier van omgaan met (groen) cultureel erfgoed vraagt om een zorgvuldige voorbereiding, een intelligente aanpak en een brede scope, met respect voor het verleden maar met open vizier gericht op de (behoeften van de) toekomst. Deze Cultuurhistorische Atlas illustreert deze attitude.

Door het gebruik van verschillende typen analysekaarten als centraal middel wordt gepoogd niet zozeer letterlijk de oude tuin te reconstrueren maar bovenal de 'geest van de plek', de bedoeling van het oorspronkelijke plan, de door de ontwerper(s) beoogde sensatie te vangen.

Centrale vraag Cultuurhistorische Atlas Park Lefortovo

'Hoe kan Lefortovo Park als cultuurlandschappelijk ensemble worden getransformeerd tot een bruisend 21e-eeuws park voor Moskou met een brede culturele betekenis, waarbij de unieke historische kwaliteiten en bestaande waarden worden behouden of zelfs worden versterkt en tot een nieuw samenhangend geheel worden gesmeed?'

In de Cultuurhistorische Atlas worden, zoals de naam al aangeeft, betekenisvolle structuren en cultuurhistorische waarden in kaart gebracht en worden toelichtingen gegeven op:

- de historie/genese van het object van studie;
- de structuur;
- de karakteristieken / kernkwaliteiten;
- de actuele conditie en actueel gebruik;
- de culturele draagkracht (*tolerance for change*).

Tevens wordt een visie – ofwel bouwstenen voor een visie - geformuleerd ten aanzien van het ontwikkelpotentieel van het ensemble en de daarbij te stellen voorwaarden op basis van en rekening houdend met de culturele draagkracht.

Doel CHA

De Cultuurhistorische Atlas (CHA) is een instrument dat door de RCE is geïnitieerd om op compacte wijze inzicht te geven in de cultuurhistorische waarden en de ruimtelijk-historische samenhang van een cultuurlandschappelijk ensemble, met als doel het ontwerpproces inhoudelijk te ondersteunen. De CHA is als instrument ook voor andere casussen in binnen- en buitenland geschikt. De laatste jaren is een groeiend aantal ruimtelijk ontwerpers consciëntieus met historisch getinte opgaven bezig, maar er vindt nog betrekkelijk weinig uitwisseling van ervaringen en kennisuitwisseling plaats. Het debat vindt met name plaats binnen de afzonderlijke vakgebieden. Het vakdebat over geschiedenis als ontwerpfactor in de dagelijkse praktijk is nog altijd onderontwikkeld en juist hierin moet de CHA voorzien. Het sluit aan bij de in het kader van het Belvederebeleid geformuleerde doelen gericht op het leggen van verbanden tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling en het bevorderen van de dialoog tussen historici en archeologen aan de ene kant en ontwerpers en planologen aan de andere. Ook Koos Bosma en Jan Kolen bepleiten in hun boek *Geschiedenis en Ontwerp* (2010) samenwerking tussen ontwerpers en historici, ondanks hun verschillen: 'de ene groep construeert geschiedenis, de andere toekomst'. De verschillende manieren waarop beide disciplines naar een plek, gebouw of landschap kijken, maakt samenwerking interessant. Ontwerper en historicus delen daarbij een gevoeligheid voor ruimte, beeld en textuur (*genius loci* en *couleur locale*). Daar ligt hun belangrijkste raakvlak, aldus Bosma en Kolen.

Methodiek CHA

Voor de CHA is aangesloten bij de in het 'Burra Charter' vastgelegde en bepleite werkwijze en op de (mede) door dan wel in opdracht van de RCE ontwikkelde methodiek van waardering/waardstelling van cultureel erfgoed zoals vastgelegd in de publicaties 'Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek - Voor waarderingen van groen erfgoed' (Immerzeel, R. van en Hendriks, L.: 2012) en 'Een toekomst voor groen - Handreiking voor de instandhouding van groene monumenten' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed : 2012).

De stappen die binnen deze methodieken worden onderscheiden zijn:

1. Verzamelen en analyseren van historische en actuele kaarten m.b.t. het cultuurlandschappelijk ensemble (situatie voor ontstaan, vroegst bekende fase van aanleg, volgende ontwikkelingsfasen) en de landschappelijke/stedelijke context.
2. Bijeenbrengen en analyseren van overige bronnen die relevante historische informatie kunnen opleveren om de genese van het cultuurlandschappelijke ensemble te kunnen vaststellen. De diepgang en reikwijdte van deze bronnen kan variëren van archieven en bibliotheken tot te raadplegen personen voor 'oral history' (bewoners, tuinpersoneel, etc.).
3. Selectie en schematisering van de meest relevante historische gegevens (tijdbalken/tijdlagen, e.a.) om de genese te visualiseren.
4. Selectie en thematisering van de meest relevante karakteristieken en betekenissen in het betreffende cultuurlandschappelijk ensemble te visualiseren.

5. Visuele aanduiding van de belangrijkste ruimtelijk-historische verbanden binnen het ensemble en van het ensemble met de actuele ruimtelijke context (wat is nog zichtbaar van de historische ontwikkeling).
6. Visuele aanduiding van de belangrijkste cultuurhistorische waarden (personen, gebeurtenissen, objecten en ideeën) die een rol hebben gespeeld in de genese van het ensemble (en waarvan mogelijk nog zichtbare sporen bewaard zijn gebleven).
7. Analyse van de actuele conditie van het cultuurlandschappelijk ensemble wat betreft: 1. structuur (inclusief eventuele waterpartijen, padenstelsels, reliëf, beplanting); 2. karakteristieken; 3. objecten; 4. ruimtelijk gebruik.
8. Synthese van de bevindingen met duiding en lokalisering van de cultuurhistorische waarden en de landschappelijke karakteristieken: waardstelling. Bij voorkeur met een expliciete hiërarchie in de aanwezige waarden om eventuele afwegingen te kunnen maken voor de opstelling van een ontwikkelingsplan.
9. Verwoording van een visie of bouwstenen voor een visie op de kernkwaliteiten en de culturele draagkracht van het cultuurlandschappelijk ensemble en de op basis daarvan te stellen voorwaarden voor toekomstige ontwikkeling. Plus eventueel bepaling van het ontwikkelpotentieel op basis van de visie en de te stellen voorwaarden.

Deze 9-stapsmethodiek laat zich feitelijk samenvatten in een drietal slagen:

1. ACHTERGROND: bronnenonderzoek/brede oriëntatie/verdieping in het object, context, enz.,
2. ANALYSE (de ATLAS): interpretatie & weging, leidend tot waardstelling / waardering (& vastleggen ten behoeve van overdracht), en
3. VISIE: visievorming / ontwikkelingsgerichte vertaling.

Deze driedeling vormt de basis voor de hoofdstukindeling van het researchdocument die aan deze CHA ten grondslag ligt. In het researchdocument wordt onderscheid gemaakt in een analysedeel (waarin de stappen 1 t/m 8 van de hiervoor genoemde stappen zijn opgenomen), de feitelijke Atlas. Stap 9 (visie) dient nader te worden uitgewerkt in nauwe samenwerking. In een studentenworkshop (herfst 2012) heeft al wel een eerste ideevorming plaatsgevonden. Deze CHA vormt de samenvatting van het researchdocument. Deze samengevatte versie is tevens in het Russisch vertaald.

Verantwoording

De CHA is opgesteld in een samenwerkingsverband tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en H+N+S Landschapsarchitecten. De start van de samenwerking wordt gemarkeerd door een eerste, gezamenlijk bezoek in september 2011 aan Lefortovo Park door Marieke Kuipers, Mariël Kok (beiden RCE) en Hank van Tilborg (H+N+S Landschapsarchitecten), gekoppeld aan de conferentie 'Architectural heritage and landscape parks architecture - Current issues of protection and preservation' die op 29/30 september 2011 in Moskou plaats had. Tijdens deze identificatiemissie is het idee ontstaan voor Lefortovo Park een Cultuurhistorische Atlas te ontwikkelen en om de samenwerking met onderwijsinstellingen in Nederland en Moskou te creëren. Na een tweede bezoek (kwartiermakermissie april 2012) en een toegekende subsidie van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie kende het project een versnelling. In september 2012 vond een internationale studentenworkshop in Moskou plaats, met deelnemers vanuit Moskou en Nederlandse opleidingen. In januari 2013 heeft dr. I. Nevzgodin van de Technische Universiteit Delft (TUD) diverse archieven in Moskou bezocht, om aanvullend historisch materiaal te verzamelen. Tijdens deze missie is de originele ontwerp-tekening van Bidloo in de archieven gevonden. In mei 2013 is de concept-versie van de CHA in Moskou toegelicht aan vertegenwoordigers van de Stad Moskou en de parkbeheerder (MGOMZ Kolomenskoye). In oktober 2013 zal de CHA officieel gepresenteerd worden aan de deelnemers van het erfgoedcongres Denkmal Moskou 2013.

Het belang van tuinhistorisch onderzoek

Het besef dat het (tijdig) verrichten van tuinhistorisch onderzoek van wezenlijk belang is, is groeiende. In Nederland is de laatste jaren, onder andere door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, veel tijd en energie gestoken in het voor het voetlicht brengen van dit belang. Vorig jaar zijn de zogenaamde 'Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek' voor de waardstelling van groen erfgoed gepresenteerd (Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek - Voor waarderingen van groen erfgoed : Immerzeel, R. van en Hendriks, L.: 2012).

In deze studie wordt het belang van tuinhistorisch onderzoek allereerst gezocht in het begrip, het inzicht. Zoals Van Immerzeel en Hendriks het stellen: 'Hoe meer je de achtergronden en verhalen achter de geometrische tuinen uit de zeventiende eeuw of de parken in landschapsstijl uit de negentiende eeuw leert kennen, des te meer kun je de culturele rijkdom van deze tuinen op waarde schatten en ervan genieten.' De verworven kennis en inzichten verrijken niet alleen het beeld van degene die als gebruiker/bezoeker van de historische tuin wil genieten, het helpt ook degenen die de tuin beheren of plannen voor verandering van de tuin voorbereiden. Met name dit professioneel belang is in dit kader relevant.

Een zorgvuldige omgang met groen erfgoed vergt een gedegen voorbereiding. Het maken van plannen voor een waardevolle tuin vergt kennis van de historie van de aanleg en wat daarvan nog aanwezig is. Hiermee is het belang van tuinhistorisch onderzoek geschetst. Maar hoe verricht je dergelijk onderzoek?

In het buitenland is en wordt veel geschreven over de bescherming van groen erfgoed. Er zijn afspraken over gemaakt in een aantal (inter)nationale verdragen zoals het Charter van Florence (1981) en het Verdrag van Arnhem (1999). De wetenschappelijke discussie en de methodologie richten zich sterk op onderhoud, conservering, restauratie en reconstructie, maar bieden veel minder handvatten voor de fase die eraan voorafgaat: het waarderen van groen erfgoed. Met de Richtlijnen Tuinhistorisch Erfgoed wordt in deze lacune voorzien. Het doel van deze CHA is een brug te slaan tussen het historisch onderzoek en het ruimtelijk ontwerp, door als het ware een 'laag' tussen te voegen. Centraal idee is de invalshoek vanuit het ruimtelijk ontwerp – van de landschapsarchitect – meer te verknopen met die van de historicus door de nadruk te leggen op het belevings- en het poëtische aspect van de tuin-/parkaanleg als gesamtwerk en daardoor nadrukkelijker input te leveren voor een innovatieve vertaalslag van waardering van het bestaande richting verandering gebaseerd op intelligente ruimtelijke ingrepen. Bij het belevings- en het poëtische aspect gaat het vooral om de vraag wat het object deed met de beschouwer en welke van die ervaringen (beleving van licht/donker, van geluid, seizoensbeleving, prikkeling van de zinnen) nu nog in de tuin/het park – in dit geval het Lefortovopark – (kunnen) worden ingezet. Dit vraagt om het noteren van andere zaken op kaart dan intekenen van een oude zichtlijn of iets dergelijks waartoe het zich nu vaak beperkt in historische onderzoeken. Het zoeken naar wezenlijke belevingsaspecten die de geest van de plek, de genius loci bepalen, vindt plaats in het besef dat het letterlijk bewaren van een tuin of park, als in de tijd bevroren object, nu eenmaal onmogelijk is omdat groen erfgoed leeft.

Beperkte bronnen

Tuinhistorisch onderzoek is volgens de genoemde 'Richtlijnen' gefundeerd op verschillende bronnen, om te beginnen met de aanleg zelf. Het idee van het onderzoek is de gegevens over de aanleg zo goed mogelijk vast te leggen in woord en beeld. De nadruk ligt daarbij op de vorm (het ontwerp), het idee achter de aanleg(gen), het motief van de opdrachtgever(s), de onderliggende structuren, de dendrologische aspecten, de gebruikte materialen, de beplanting en de afwerking. Het onderzoek overstijgt idealiter het object zelf: zo komt ook de stedenbouwkundige en landschappelijke context in beeld. Hierbij let de onderzoeker op (veranderingen in) de bebouwing, omliggende infrastructuur, geomorfologie, waterhuishouding, verkaveling en aanleg. Een tweede bron voor tuinhistorisch onderzoek betreft archieven en literatuur. Bij goed onderzoek wordt relevant (historisch) kaartmateriaal, oude ontwerptekeningen, foto's en afbeeldingen verzameld en – indien beschikbaar - bestekken, rekeningen en correspondenties. Ook gesprekken met voormalige eigenaren, bewoners, beheerders, ontwerpers en omwonenden kunnen interessante informatie opleveren die niet in enige andere vorm is vastgelegd. Belangrijke notie hierbij is dat gegevens anders dan de eigen waarnemingen niet altijd betrouwbaar zijn. Plannen kunnen nog veranderd zijn, beschrijvingen dienden wellicht een ander doel enzovoorts. Door gegevens uit verschillende bronnen met elkaar te vergelijken kunnen conclusies getrokken worden over de aanleg en gebruiksgeschiedenis.

Het gegeven dat Lefortovo Park is gelegen in Moskou maakt de situatie wel extra complex. Het is niet eenvoudig gebleken om over goede bronnen te beschikken, vanwege de taalbarrière en ook vanwege het feit dat archiefonderzoek in Rusland wat anders werkt dan in Nederland. De in deze atlas gepresenteerde gegevens zijn gebaseerd op breed en divers bronnenonderzoek (literatuur, internet, locatiebezoek, enzovoorts) vanuit Nederland, maar ook in Rusland dankzij de onderzoeksmisje waarbij door I. Nevzgodin, universitair medewerker van de TUD, diverse archieven in Moskou bezocht zijn. Zijn bevindingen zijn gebundeld in een verslag ("Verslag van het archief- en museumonderzoek ten behoeve van een Cultuurhistorisch Atlas (CHA) van het Lefortovo park in Moskou in het kader van het Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoed (GCE) onderzoeksproject : Ivan Nevzgodin, TU Delft : 31 januari 2013).

Er is geprobeerd zoveel mogelijk informatie boven tafel te krijgen, hoewel de beschikbare tijd en mogelijkheden beperkt waren. De getoonde informatie is per definitie niet volledig maar wel representatief en wetenschappelijk gewogen. Voor een goede illustratie van de werking van de CHA als instrument is de beschikbare informatie echter ruim voldoende. Indien nieuw bronnenmateriaal beschikbaar komt – bijvoorbeeld vanuit militaire archieven of vanuit St. Petersburg - kan dit leiden tot inhoudelijke aanscherping van de CHA. De hoop en verwachting is dat het verschijnen van deze CHA zal leiden tot het beschikbaar komen van nieuw, aanvullend materiaal. Het zal de aandacht voor Lefortovo Park en de kans op een goede doorwerking in de planvorming enkel ten goede komen.

Brede insteek

Het verrichte onderzoek voor deze CHA heeft een brede, multidisciplinaire insteek. Kennis en inzichten van de deskundigen (cultuurhistorici/archeologen) zijn gekoppeld aan de kennis en kunde van ontwerpers. Dit is belangrijk: de historie van de aanleg van Lefortovo en de veranderingen daarin door de jaren heen zijn niet los te zien van de ideeën en beweegredenen van de opeenvolgende eigenaren, de sociaal-maatschappelijke, stedenbouwkundige en landschappelijke context, archeologische waarden, de geomorfologie van het terrein en botanische waarden. Dit vraagt om een integrale benadering. Bij een vervolg is het overigens raadzaam in te zetten op nog verdere kennisverbreding, met het aanhaken van (lokale) ecologen, hydrologen, stedenbouwkundigen, verkeerskundigen, en andere experts.

Een verdieping van het tuinhistorisch onderzoek voor Lefortovo heeft plaatsgevonden door het maken van vergelijkingen met in de tijd verwante aanlegsvormen (tijdgenoten). Deze vergelijking heeft zich met name gericht op de ruimtelijk-functionele, tuinarchitectonische aspecten en maatschappelijke omstandigheden. Vergelijking van Lefortovo met andere buitens maakt het mogelijk de aanleg in breder perspectief te plaatsen en om lacunes in kennis aan te vullen. Door het vergelijken van Lefortovo met generatiegenoten is het mogelijk geweest om ontbrekend bronnenmateriaal deels te compenseren. Door vergelijkbare aanleggen te analyseren kan toch een goed beeld gevormd worden van de aanleg in een bepaalde tijd. Met name de tekeningen van het eigen buitenhuis en de bijbehorende tuinen van Bidloo zijn in dit verband zeer relevant. De uitkomst van deze voorstudie vormt de basis van de Cultuurhistorische Atlas en is verwerkt in het kaartendeel en de visuele analyse van het park in zijn ruimtelijk-historische en poëtische beleving.

Lefortovo als casus voor de revitalisering van groen erfgoed

Lefortovo Park is als een vergeten, verwaarloosde Rembrandt of Van Gogh, bedekt onder een laag modder, die dringend restauratie behoeft. Maar waar het van een 18de-eeuws schilderij van een Hollandse meester logisch is deze in de oorspronkelijk staat terug te brengen, te restaureren, ligt dit bij een park dat in drie eeuwen zoveel wijzigingen heeft ondergaan anders:

- Kan groen erfgoed zoals Lefortovo Park überhaupt wel eenvoudigweg worden teruggeconstrueerd gezien de – beschikbare - beperkte historische bronnen en de gewijzigde context (kanalisering van de rivier, verkeersproblematiek, groei van de stad etc.)? Hoe was het park vroeger exact? En over welke tijdsperiode hebben we het dan?

- En daarnaast, is het wel opportuun een stadspark, terug te restaureren tot de oorspronkelijke situatie, als de functie ervan zo ingrijpend is veranderd? Lefortovo Park is geen sjeke buitenplaats meer voor de happy few, decor van machtsvertoon en exorbitante feesten, maar een van de weinige stadsparken die de stad rijk is, gelegen in een 19de-/20ste-eeuwse Moskouse woonwijk.
- En wat is de historische erfenis waard, als - in het geval van Lefortovo Park - de oorspronkelijke hechte relatie tussen het park en de rivier (het leidend ruimtelijk ontwerpthema in het oorspronkelijk plan nota bene) verloren is gegaan door de aanleg van een betonnen kademuur en een drukke verkeersweg die park en rivier van elkaar scheidt?

Het zijn actuele vragen die niet alleen in Moskou maar ook bij historische parken elders, waaronder Nederland, spelen, en die – gezien de leeftijd – elk jaar actueler worden (als gevolg van de natuurlijke 'aftakeling' van boombeplanting in 18e en 19e-eeuwse groenaanleggen). Dit vraagt om een ontwerpvisie, die recht doet aan het verleden maar met open vizier op de toekomst is gericht.

Restauratie, reconstructie en/of ontwikkeling

Lefortovo Park heeft alles in zich om wakker gekust te worden. De van oorsprong laat-17e-eeuwse buitenplaats was een waar lusthof, zeer ingenieus en goed doordacht. De Hollander Bidloo realiseerde hier een combinatie van een waterpark en terrassentuin dat het beste van de 17e-eeuwse Hollandse tuinkunst verenigt met de bijzondere kwaliteiten van deze plek: op een glooiende oever aan de Yauza. Het oorspronkelijke plan was het resultaat van Peters inspanningen om een 'venster op het westen' te realiseren, maar biedt nu een venster op de Hollandse laat 17e/begin 18e-eeuwse tuinkunst, die door het bijzondere gegeven van de plaatselijke Russische topografie (met rivier en heuvels) gekoppeld aan de enorme rijkdom en dadendrang van Tsaar Peter de Grote tot zeer grote hoogte kon stijgen. Minder omvangrijk en meeslepend wellicht dan de paleistuinten van Petersburg of Parijs, maar daardoor wel zo charmant, intiem en verfijnd. In Nederland zijn de meeste Hollandse classicistische tuinen verdwenen en vervangen door romantische opvolgers, die ondertussen monumentaal en beschermd zijn. Dit is bij Lefortovo niet het geval. De 17e-eeuwse basisstructuur (de Bidloo-aanleg) is nog vrijwel intact aanwezig, hoewel zeer vervallen.

Van de ingenieuze waterwerken is weinig meer zichtbaar, maar de structuur is nog aanwezig. De Moskouse autoriteiten maken zich nu op voor reconstructie. Deze aandacht is goed. Het roept wel belangrijke vragen op: welke tijdlaag (of tijdlagen) wordt (worden) dan genomen als basis voor de 'reconstructie'? Hoe kan daarbij 'goedkope' namaak worden voorkomen? En wat is eigenlijk namaak? Maar ook: is een dergelijke reconstructie wel de meest geëigende oplossing voor de toekomst van de plek als stadspark?

In de Nederlandse praktijk wordt onderscheid gemaakt tussen restauratie en reconstructie. 'Restauratie betekent dat er maatregelen nodig zijn om de bestaande situatie te repareren en veilig te stellen. Het kan ook gaan om het ongedaan maken van onjuiste ingrepen of de negatieve gevolgen van gebrekkige zorg. Een belangrijk restauratieprincipe is om zo min mogelijk in te grijpen, maar soms is dat niet te voorkomen, bijvoorbeeld bij een verouderd of verwaarloosd bomenbestand. Belangrijk is het authentieke materiaal te behouden en te voorkomen dat de aanleg verstoord of beschadigd raakt door bodemverdichting of onzorgvuldig handelen. Aan de restauratie gaat een tuinhistorisch onderzoek vooraf, dat uitgangspunten oplevert voor de aanpak. Reconstructie is het opnieuw aanleggen van een oudere, verloren gegane situatie. Dat kan eigenlijk alleen als de precieze plek, de originele vorm, exacte uitvoering en context bekend zijn. Bovendien moeten de destijds gebruikte materialen nog beschikbaar zijn, en vaklui die de oude technieken beheersen. Reconstructies zijn omstreden omdat ze zelden aan al deze vereisten voldoen. Bovendien wekken ze de indruk dat het mogelijk is het verleden te reproduceren, alsof er geen tijd is verstreken. Het betekent ook dat andere tijdlagen teniet worden gedaan. Grootschalige reconstructies zijn in Nederland niet gebruikelijk meer. Vaker gaat het tegenwoordig om reconstructies van een klein deel van de aanleg, zoals een parterre, border of het opnieuw plaatsen van een prieel. Deelreconstructies kunnen, mits zorgvuldig voorbereid en uitgevoerd, bijdragen aan educatie of aan de beleving van het monument en deze versterken.'(uit: Een toekomst voor groen - Handreiking voor de instandhouding van groene monumenten : Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed : 2012)

Maar let wel: ook ruim veertig jaar geleden werd in Nederland hevig gedebatteerd over de plannen voor restauratie van paleiscomplex Het Loo die gericht waren op reconstructie van de 17e-eeuwse staat. En in het proefschrift van Wim Denslagen, (oud-)medewerker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit 1986 over restauratiekritiek merkt de auteur op 'dat tegenwoordig nog net zo wordt gereconstrueerd als in 1890' (bron: Bosma, K/Kolen, J.: Geschiedenis en ontwerp : 2011).

Een grote uitdaging in het licht van het bovenstaande is dat alle betrokkenen ervan overtuigd moeten raken dat niet alleen het verleden maar ook het huidig gebruik (als stadspark/wijkpark voor de Moskovieten) belangrijk is. Dit vraagt om een meer ontwikkelingsgerichte aanpak. Met het instrument van de CHA wordt verder gegaan op het gedachtegoed van 'The Burra Charter', wat in de internationale erfgoedwereld als belangrijk ijkpunt geldt. Het biedt de achtergrond waartegen deze Cultuurhistorische Atlas heeft kunnen ontstaan.

Dankwoord

De totstandkoming van dit document is mede mogelijk gemaakt door de (financiële) hulp en/of inhoudelijke ondersteuning van de volgende partijen en personen: het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie (voorheen het Stimuleringsfonds voor Architectuur), de Nederlandse Ambassade (Thymen A. Kouwenaar; Pavel Kouzmine), de Archeologische Dienst van de Stad Moskou (Leonid V. Kondrashev), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Technische Universiteit Delft, Academie van Bouwkunst Amsterdam, Academie van Bouwkunst Rotterdam, Eva Radionova, MUAR (Shchusev Architectuurmuseum, Irina M. Korobjina en diverse Russische partners), RGADA (Evgenii Evgenyevitsj Rychalovsky), MARCHI (Moscow Architectural Institute; prof. Valery I. Orlov / Natalia Olegovna Dushkina), Bosbouwuniversiteit Moskou (Moscow State Forestry University; dr. Vera Frolova), MGOMZ Kolomenskoye (Anna S. Popova) en Irina Trofimova (Russische vertaling).

Zij verdienen daarvoor grote dank.

De initiatiefnemers:

- Marieke Kuipers, RCE, hoofd adviseringsmissies Gemeenschappelijk Erfgoed Rusland / hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Technische Universiteit Delft/Fac. Bouwkunde @MIT);
- Mariël Kok, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, sr. consultant architectuurhistorie en erfgoed;
- Hank van Tilborg, landschapsarchitect / directeur H+N+S Landschapsarchitecten.

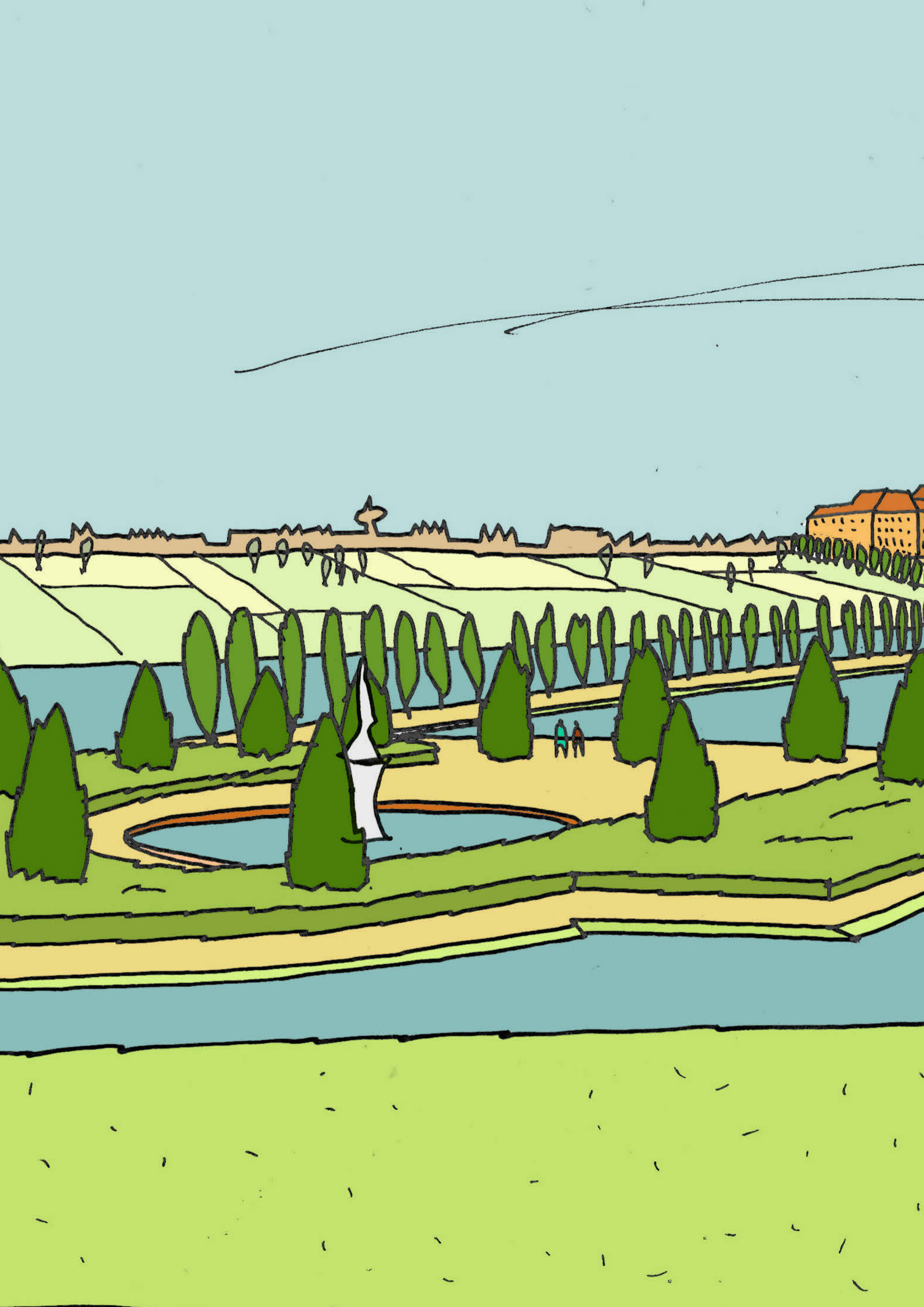
Amersfoort, september 2013

Boven: het voormalige, nooit voltooide 18e-eeuwse paleiscomplex van Tsaritsyno (- gebouwd voor Catharina de Grote -) is recentelijk 'afgebouwd', wat tot polemiek leidde in de Russische vakwereld. De gewone Moskoviet vindt het prachtig en het complex wordt veelvuldig gebruikt als stadspark.

Onder: de Russen hebben een bijzonder sterke moderne ontwerptraditie, ook op het gebied van de bouwkunst - denk alleen maar aan de prachtig ontworpen metrostations in Moskou die bedoeld waren om de gewone Moskoviet dag in dag uit te verheffen door deze met moderne kunst en architectuur in aanraking te brengen. Het is deze rijke ontwerptraditie waar met de CHA voor Lefortovo op aangehaakt wordt.

A stylized, hand-drawn illustration of a park landscape. In the foreground, a large, brown tree trunk stands on a sandy path. The middle ground features a winding river or stream with several small islands and peninsulas, each with various green trees and bushes. In the background, there are rows of buildings with orange roofs and more greenery. The sky is a light blue color.

ANALYSE DE ATLAS

>>> toepassing van het instrument CHA op Park Lefortovo

ATLAS: toepassing van het instrument van de CHA op Lefortovo

De methodiek van waardering / waardestelling bij tuinhistorisch onderzoek: het inhoudelijk kader

De atlas focust op de werkstappen 5 t/m 8 zoals aangeduid in de inleiding. Hierin vindt visuele aanduiding van de belangrijkste ruimtelijk-historische verbanden binnen het ensemble en van het ensemble met de ruimtelijke context plaats, zodat duidelijk/inzichtelijk wordt wat nog zichtbaar is van de historische ontwikkeling. Daarnaast vindt visuele aanduiding van de belangrijkste cultuurhistorische objecten en andere waarden plaats - gekoppeld aan de belangrijkste personen, gebeurtenissen en ideeën - die een rol hebben gespeeld in de genese van het ensemble (en waarvan mogelijk nog zichtbare sporen in het huidige Lefortovo Park bewaard zijn gebleven).

Met behulp van diverse kaartbladen wordt – per tijdsperiode – een analyse gegeven van de actuele conditie van Lefortovo Park als cultuurlandschappelijk ensemble wat betreft zaken als structuur (inclusief waterpartijen, padenstelsels, reliëf, beplanting), karakteristieken, bijzondere objecten en ruimtelijk gebruik.

Tot slot vindt een synthese plaats van de bevindingen met duiding en lokaliserings van de cultuurhistorische waarden en de landschappelijke karakteristieken. Er wordt een expliciete hiërarchie in de aanwezige waarden aangebracht om eventuele afwegingen te kunnen maken voor de opstelling van een ontwikkelingsplan. Dit is de feitelijke waardestelling.

Dit strookt met de belangrijkste onderdelen zoals die beschreven zijn in de Richtlijnen Tuinhistorisch Onderzoek:

1. beschrijvingen van de bestaande situatie in woord en beeld;
2. een overzicht van de aanleg- en gebruiksgeschiedenis; en
3. de waardestelling.

Hieronder wordt kort ingegaan op de waardestellingsmethodiek. In het researchdocument is nadere achtergrondinformatie hiervan aanwezig.

Waardestelling

Een (cultuurhistorische) waardestelling kent waarden toe aan (onderdelen van) de aanleg maar is geen dictaat of pleidooi voor het musealiseren of bevriezen van een aanleg. Naarmate cultuurhistorische waarden hoger zijn, geldt wel dat er krachtiger en sterker onderbouwde argumenten nodig zijn om deze waarden op te offeren of in te ruilen voor andere waarden of belangen. (bron: *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek - Voor waardestellingen van groen erfgoed* : Immerzeel, R. van en Hendriks, L. : 2012).

Een waardestelling heeft als doel de tuinhistorische betekenis van een aanleg te benoemen. Het is in feite het concluderende deel, na onderzoek en interpretatie, waarin waarden worden toegekend aan de hand van vooraf bepaalde criteria. Uit de in kaart gebrachte tuingeschiedenis en de wijzigingen per periode valt af te leiden welke onderdelen en aspecten uit verschillende fasen in de aanleg bewaard zijn gebleven. Dan is in principe ook vast te stellen wat de relatieve betekenis van deze onderdelen is voor het historisch karakter van de totale aanleg. Dit werkt door in de waardestelling. Bewaarde onderdelen en aspecten kunnen een *hoge*, een *positieve* of een *indifferentie monumentwaarde* hebben. De waardestelling is mede afhankelijk van de *gaafheid* en de *zeldzaamheid*, gerelateerd aan andere objecten met dezelfde of soortgelijke waarden.

De waardestelling voor Lefortovo is zowel deels contextueel (waarbij aan de aanleg cultuurhistorische waarden toegekend worden in vergelijking met soortgelijke aanleggen uit dezelfde periode) en deels intern (op basis van het relatieve belang van onderdelen en aspecten van een aanleg, kijkend naar de aanleg zelf en de directe omgeving). Gekeken is – voor zover mogelijk - naar:

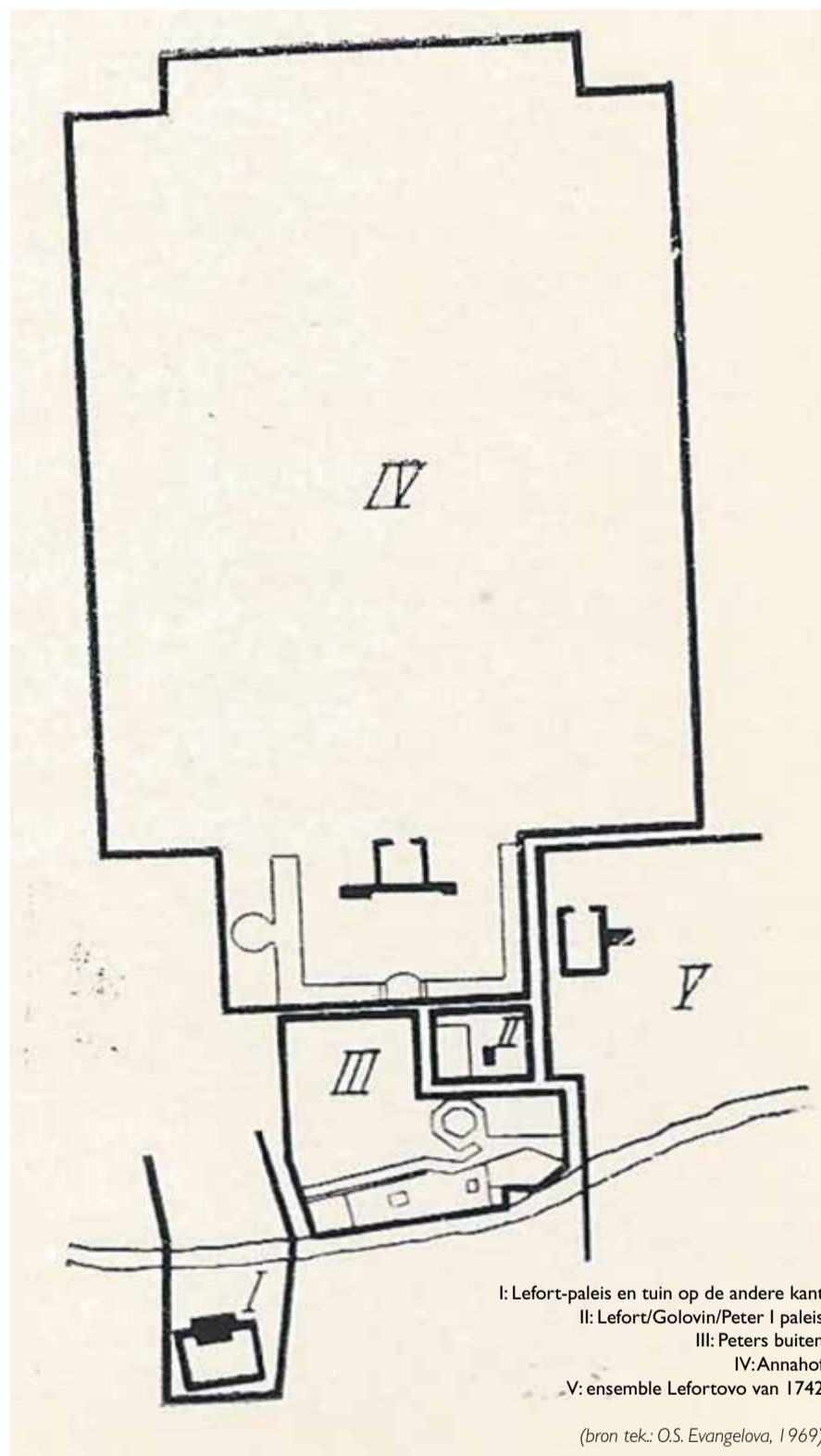
- de directe omgeving: de stedenbouwkundige of landschappelijke situering;
- het idee achter het ontwerp;
- de vorm, onderliggende structuren;
- de samenhang tussen aanleg en gebouwde elementen;
- de gebruikte materialen en beplanting, dendrologische en botanische aspecten van de afwerking;
- de bouwkundige elementen: gebouwen, bruggen, tuinsieraden, enzovoort;
- andere historische aspecten zoals bestuurlijk of sociaal-cultureel belang.

De 'waardestelling' is gebaseerd op meerdere 'deelwaardestellingen' die meewegen.

De (impliciet) gebruikte 'deelwaarden' zijn:

- algemene historische waarden;
- ensemblewaarden;
- tuinhistorische waarden (inclusief de relatie tussen aanleg, gebouw en omgeving);
- waarden vanuit de gebruiksgeschiedenis.

Elk van deze deelwaarden zijn getoetst aan de hand van criteria zoals gaafheid en zeldzaamheid. (bron: *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek - Voor waardestellingen van groen erfgoed* : Immerzeel, R. van en Hendriks, L. : 2012).

Lefort-paleis 1883 (bron foto: www.retromap.ru)

Historie/genese van Park Lefortovo

Op grond van de beschikbare historische en actuele gegevens laten zich in het huidige Lefortovopark vijf tijdslagen onderscheiden:

- Pre-Bidloo: 1692-1702 – 'Leforts/Golovins paleis & tuin' (tijdlaag 1)
- Bidloo 1: ca. 1702 tot ca. 1730 – 'Peters buiten' (tijdlaag 2)
- Bidloo 2/Rastrelli: ca. 1730 tot 1750 – 'Zomer Annahof' (tijdlaag 3)
- Romantiek: 1750-1904 verlandschappelijking en verlies als gevolg van de grote tornado (tijdlaag 4)
- Sovjetperiode 1917-1989: transformatie tot stadspark (tijdlaag 5a)
- Actuele toestand: 1989-heden (tijdlaag 5b)

Deze indeling is gebaseerd op een combinatie van de beschikbare bronnen en de ontwikkelingsgeschiedenis, in relatie tot de wisseling in eigenaar en ontwerper. De laatste twee tijdslagen worden samen beschreven (als laag 5), in één paragraaf.

In de analyse worden per tijdlaag behandeld met bijbehorende kaartbeelden:

1. Wat was er oorspronkelijk, hoe zat het plan (vermoedelijk) ruimtelijk in elkaar?
2. Hoe was het plan (vermoedelijk) bedoeld/hoe werkte het/hoe werd het gebruikt?
3. Wat is hier nu nog van over?

Van een enkele tijdlaag is ook een overall 3D-vertekening gemaakt voor een visuele aanduiding van de belangrijkste ruimtelijk-historische verbanden binnen het ensemble en van het ensemble met de actuele ruimtelijke context.

Voor elke tijdlaag is het plan hertekend, als kaartbeeld/structuurbeeld. Dit gebeurt steeds op dezelfde schaal, in dezelfde kleur/tekenstijl en met dezelfde legenda.

Dit vergemakkelijkt het onderling vergelijken van de verschillende tijdslagen. Deze tekeningen zijn een zo goed mogelijke reconstructie op basis van het beschikbare basismateriaal, van plek en omgeving. In sommige gevallen zijn de beschikbare bronnen helaas vrij beperkt. Het betekent dat op onderdelen aannames gedaan zijn via analogie en algemene achtergrondstudie. De originele bronnen zijn daarom ook opgenomen.

Van elke tijdlaag is vervolgens een aantal thematische kaartlagen vervaardigd, bijvoorbeeld de samenhang tussen waterstructuren en hoogteverloop; ruimte-ervaring (open/gesloten, uitzichten), plaatsing van bijzondere objecten en bijzondere beplanting.

Elk plan wordt uiteengelegd aan de hand van de volgende drieslag:

- a. Structuur (planlagen): groen, water (in relatie tot het reliëf), paden, bijzondere objecten (gebouwen, paviljoens, bruggen, beelden, fontein, enz.). Deze planlagen vertonen overigens vaak nauwe onderlinge relatie.
- b. Gebruik (betekenislagen): nutsgebruik/recreatief gebruik in relatie tot doelgroep.
- c. Opzet (enscenering): aswerking/zichtlijnen, enscenering, bijzondere ervaringen, maatsystematiek.

n.b. Het onderdeel symboliek – dat een belangrijke rol speelde in de historische opzet – is omwille van de beperkte informatie niet meegenomen. Hier ligt nog een taak bij eventueel vervolgonderzoek. Dat laatste geldt ook voor de toegepaste specifieke beplantingssoorten.

Door het combineren van bepaalde kaartlagen kunnen bepaalde ontwerptheema's onderzocht worden. Door de toevoeging van belevingstekeningen, van de wandeling met zichtlijnen, ervaring licht/donker, open/dicht, e.d., wordt de door de ontwerper bedoelde ruimtelijke sensatie inzichtelijk gemaakt - het effect van de tuin als ruimtelijk ontwerp op de bezoeker. Door dit te doen proberen we voorbij de vraag te komen 'wat was er?' en te begrijpen waarom dit zo was: hoe was het bedoeld, welke 'sublieme ervaring' werd beoogd en hoe? Welke middelen werden daarvoor ingezet?

Deze Cultuurhistorische Atlas wil verder gaan dan alleen een historisch-ruimtelijke analyse die zich beperkt tot de formeel-stilistische ontwikkeling. Ook wordt onderzocht en verbeeld hoe en waarom er werd gespeeld met belevings-aspecten als open/dicht, licht/donker, dichtbij/veraf, bewegend/ stilstaand water, de kleur van de beplanting. Hierdoor raken we aan de 'geest' van het oorspronkelijke plan en zo aan de 'geest van de plek'. Dit gebeurt door handgetekende aanzichten.

Per tijdlaag zijn ook sporenkaarten gemaakt waarop zichtbaar is welke ruimtelijke elementen, uit een bepaalde tijd, bewaard zijn gebleven, alsook welke ruimtelijke beleving/belevings-sensatie bewaard is gebleven (het gevoel, niet de tastbare zaken). Op basis hiervan is de cultuurhistorische waarderingskaart samengesteld.

Overzicht van de ontwikkeling van Park Lefortovo en de directe omgeving; met zevenmijslaarzen door de geschiedenis - het park in de huidige situatie heeft ongeveer weer de omvang van het tuincomplex dat Bidloo voor Peter ontwierp

Tijdlaag I: 'Leforts/Golovins Paleis & Tuin' – 1692-1702 (pre-Bidloo)

Algemeen

De oorsprong van Lefortovo Park gaat terug op het landgoed van de Zwitserse admiraal Franz Lefort (1656-1699), een vriend van tsaar Peter de Grote. Lefort bewoonde, bij hoge uitzondering, een stenen huis, gesitueerd op de rechteroever van de Yauza. Peter gebruikte het vaak als buiten-residentie om er gasten te ontvangen. Aan de overzijde van de rivier was een landgoed van Lefort gesitueerd bij de samenvloeiing met een beekje, in de nabijheid van de speciaal voor vreemdelingen bestemde wijk (Sloboda Nemetskaya). Het landgoed bevatte een houten zomerhuis met een omheinde tuin en een rechthoekige vijver uit 1692-'93. Na Leforts dood werd het landgoed in 1699 overgedragen aan graaf Fyodor Golovin (1650-1706), die het zomerhuis liet verhogen en vergroten in 1701-02 naar ontwerp van Dmitri Ivanov. De (zeer globale) reconstructie-tekening van deze tijdlaag is gebaseerd op de studie 'Paleizen en parken van Moskou in de eerste helft van de 18e eeuw' van O.S. Evangelova uit 1969.

a./b. Structuur & gebruik

Over de vroegste periode van het landgoed, voor de komst van Nicolaas Bidloo in 1703, is bijzonder weinig bekend. Het zomerverblijf van Golovin functioneerde als een buitenverblijf, waar hij zijn hoge gasten – waaronder Peter I – en zijn gevolg ontving. De tuin was geheel ontworpen voor privé gebruik en diende tot verpozing. Na de dood van Golovin in 1706 wordt het landgoed vererfd. Door het slechte onderhoud en geringe gebruik kwam het tot verwoesting. Het huis van Golovin bleef lang staan maar uiteindelijk werd het bouwvallig geworden huis in 1752 afgebroken. *n.b. Gezien de beperkte informatie uit deze vroege tijdlaag, de pre-Bidloo periode, is het niet mogelijk de verschillende planlagen (groen, water, paden, bijzondere objecten) in beeld te brengen, zoals dit wel voor de andere tijdlagen is gedaan.*

c. Opzet

Een plantekening van de Lefort of Golovin-aanleg of andere cartografische informatie uit deze periode is niet voorhanden. Wel beschikbaar is een vogelvlucht-prent van Adriaan Schoonebeek uit 1705 van het Golovin-buitenverblijf, waarop verder zichtbaar zijn: de stenen kerken in de Duitse Sloboda, het grote Lefort-paleis helemaal rechts aan de oever van de Yauza en het huis van de koopman Taubert aan de oever links (tussen het huis van de weduwe van Lefort en het huis van de koopman Fanson uit Hamburg), alle aan de overkant van de rivier. De ontwerper van de tuinaanleg is onbekend. Over de betrokkenheid van Bidloo bij de Golovin-aanleg schrijft Jailenko in zijn boek over Lefortovo Park (*Очерки по истории и архитектуре Лефортова 17-18 веков / Essays over de geschiedenis en architectuur van Lefortovo 17-18 eeuwen : 2004*) het volgende: "In de in 1820 uitgegeven studie van V.M. Richter over de geschiedenis van geneeskunde in Rusland staat dat deze Nederlandse dokter in 1704 aan Golovin een ontwerp van (een gedeelte) van de tuin en een Lusthaus heeft voorgelegd." Het kan zijn dat dit niet de eerste inbreng was van de Nederlander, maar de mate van betrokkenheid van Bidloo bij de totstandkoming van de Golovin-tuin kan niet groot zijn omdat hij pas in 1702 naar Rusland kwam, terwijl Golovin al vanaf 1700 tot eind 1702 bezig was met de aanleg van zijn buitenplaats en de verbouwing van het buitenverblijf. Over de betrokkenheid van Bidloo schrijft Evangelova in haar boek: 'Het is onwaarschijnlijk dat Bidloo heeft deelgenomen aan het ontwerp en aanleg van de tuin van Golovin, want de tuin was in het begin van 1703 al klaar.' Zij denkt dat Bidloo alleen door Peter betrokken werd bij de handleiding voor de aanleg van de Golovin-tuin, pas nadat Bidloo zijn eigen tuin al had aangelegd (na 1706). In 1706 kreeg Nicolaas Bidloo toestemming van Peter de Grote om een eigen zomerhuis met tuin aan te leggen bij het door hem gestichte militaire hospitaal aan de Yauza.

Vogelvluchttekening van de buiten van F. Golovin, begin 18e eeuw (A. Schoonebeek, 1705), bron: www.retromap.ru

I 2 3 4 5

Beiden hebben hier veel tijd doorgebracht voor privégebruik van de tuin. Van deze aanleg zijn door hemzelf getekende schetsen – vermoedelijk uit circa 1730 – bewaard gebleven, maar in de actuele situatie is helaas niets meer zichtbaar als gevolg van de latere stadsuitbreiding van Moskou, met inbegrip van grootschalige infrastructuur.

De Golovin-tuin werd net als het huis aangelegd op een rivierterras, iets hoger dan de Yauza. Het huis lag nog wat hoger en keek uit over de stuwvijver. Het complex is in de eerste aanleg nog vrij bescheiden van omvang. De opzet is eenvoudig met enkele assen, haaks op de rivier (de lange zijdes van de stuwvijver) en langs de rivier lopend (de stuwdam). Hun snijpunten vormen een rechthoekig simpel raster. Langs één van de assen die loodrecht op de Yauza loopt, staat het hoofdgebouw, begrensd aan 3 kanten door officiële ontvangstgebouwen, en aan de andere zijde de lange zijde van de vijver.

Langs de andere as, parallel aan de Yauza, zijn diverse decoratieve en praktische componenten van het landgoed gerangschikt. Nuttige onderdelen zijn onder meer een boerenerf, stallen, kerk, tuinen en een boomgaard. Aan de zijanten van het hoofdgebouw, het huis, bevinden zich decoratieve elementen in een tuin met paviljoens en fonteinen, die uitzicht biedt op de rivier, en omlijst is met overdekte lanen. (bron: Evangulova O.S : Paleizen en parken van Moskou, de eerste helft van de 18e eeuw / **Евангулова, Дворцово-праковые ансамбли Москвы, издательство Московский университет : 1969**)

De ligging van het paleis, naast de stuwdam vijver, past bij de toen gangbare principes waarmee veel landgoederen in de jaren '70 van de 17e eeuw in Moskou werden ontworpen, aldus O.S. Evangulova. Maar in tegenstelling tot de gesloten 'Boyar'-landgoederen (fortificaties), ontstaat met het Golovin-landgoed een paleis dat op

de rivier en de stad uit kijkt. Evangulova duidt de logische opzet en de geometrische nauwkeurigheid, evenals een artistieke aanpak in de oplossing van alle onderdelen van het landgoed, als een innovatie in de toenmalige architectuur aan, maar het blijft nog binnen in het landgoed en word niet echt ingespeeld op/gespeeld met het omringende landschap van de stad. (bron: Evangulova O.S : Paleizen en parken van Moskou, de eerste helft van de 18e eeuw / **Евангулова, Дворцово-праковые ансамбли Москвы, издательство Московский университет : 1969**)

Sporen: wat is hier nu nog van over?

Van deze opzet resteert nu alleen nog de rechthoekige vijver en Venus-dam – daarmee samenhangend – de opzet voor de (ook de latere) orthogonale basisstructuur.

Houten zomerpaleis generaal Lefort, later Golovin, eind 17e begin 18e eeuw;
bron: Lefortovo Museum
(foto: H. van Tilborg)

>> Reconstructietekening Tijdlaag I:
 'Leforts/Golovins Paleis & Tuin' – 1692-1702 (pre-Bidloo)

- bebouwing
- hoofdgebouw
- cascade/grotto
- wijk
- buurtstraat
- kazerne
- weg
- pad Bidloo-aanleg
- pad ziekenhuis
- brug Yauza
- berceaux
- bosschage
- gazon met bomen
- parterre/bosco
- tuinweide
- talud
- weide
- stadstuin
- paleistuin
- woeste grond
- laan
- water niveau Yauza
- Golovins vijver
- aanvoerbeek
- fontein/cascade
- 'aanvoerleiding'
- hoogtelijn

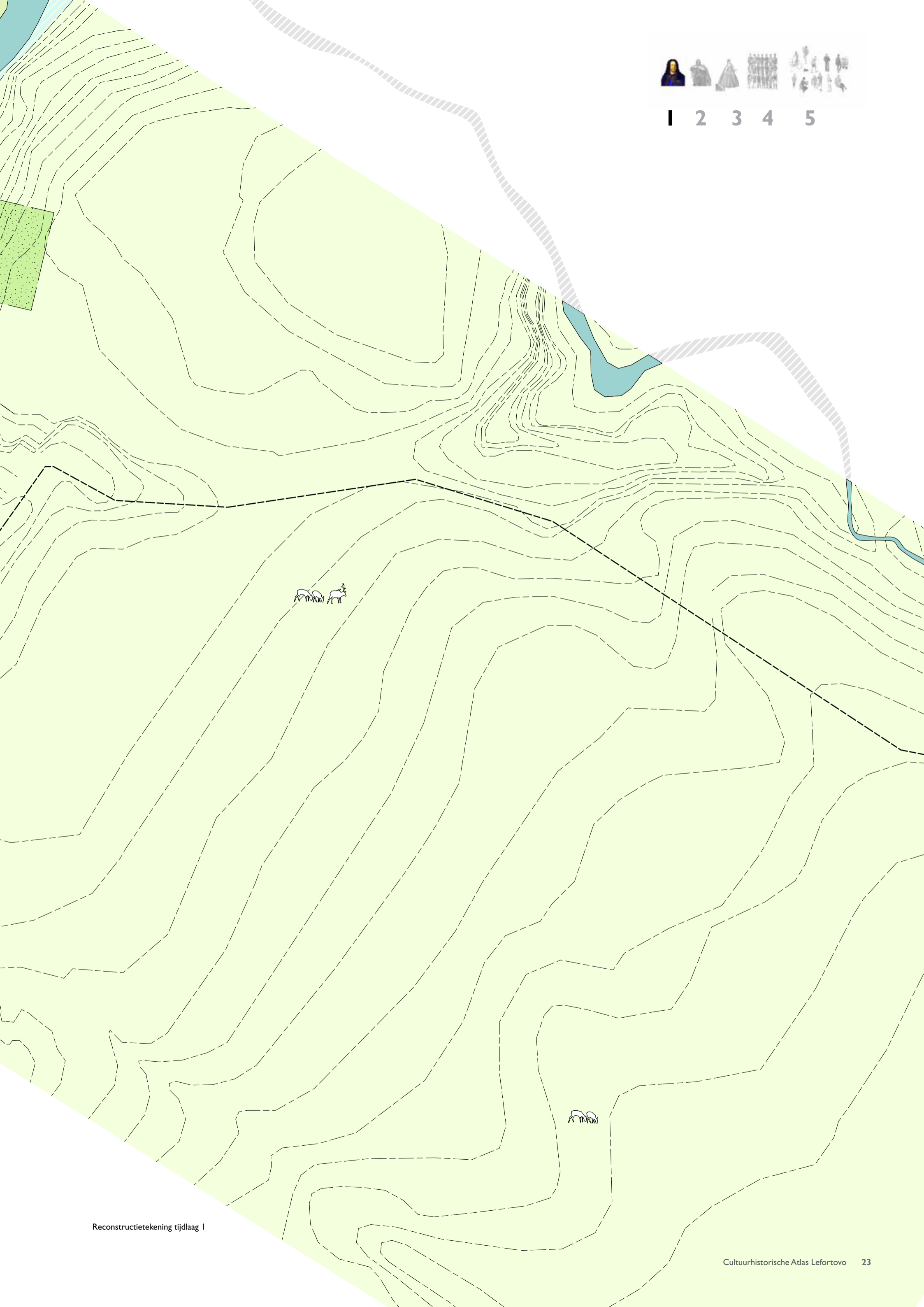
0 50 100 250

Ligging in Moskou

I 2 3 4 5

Reconstructietekening tijdlaag I

**Tijdlaag 2: 'Peters Buiten' - ca. 1702 tot ca. 1730
(Bidloo-laag)**

Algemeen

In 1722 krijgt Bidloo opdracht van Peter de Grote om voor het terrein van Golovin (voorheen Lefort) en andere aanliggende terreinen een samenhangend tuinontwerp te maken. De Golovin-tuin in de jaren 20 van de 18e eeuw bestaat uit twee tuinen, de tuin van het landgoed van Golovin en de voortuin (parterre) van het Lefort-paleis, gelegen aan de linkeroever. De laatste werd in het begin van de 18e eeuw aangelegd en heeft een duidelijke Nederlandse invloed.

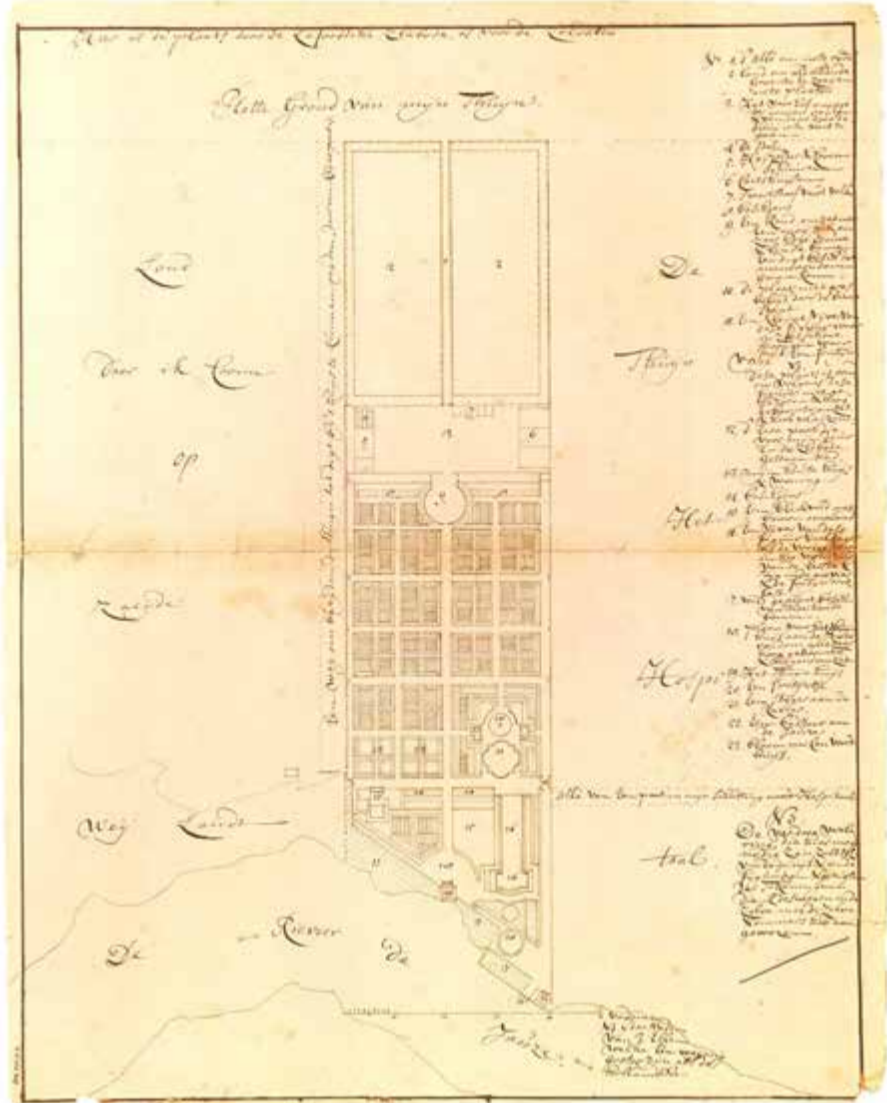
Bidloo moest deze 2 tuinparken combineren in 1 compositie. De tuinen zijn uitgelijnd op de gebouwasen en onderling gericht onder een scherpe hoek met elkaar; bovendien lagen ze op verschillende niveaus, met de Golovin-tuin bovenop het rivierterras, aan de linkeroever; en de voortuin van het Lefort-paleis op de lagere rechteroever van de Yauza. De nieuwe, verbindende tuin werd gerealiseerd op het vrije land tussen de tuinen, blijkbaar wordt het bewust gedaan om om deze parken te binden in een ensemble' (bron: Evangulova O.S.: Paleizen en parken van Moskou, de eerste helft van de 18e eeuw / **Евангулова, Дворцово-праковые ансамбли Москвы, издательство Московский университет : 1969**)

Belangrijk in Bidloos concept is de verbinding met/oriëntatie op de Yauza door middel van een laaggelegen waterpark dat nauw vervlochten is met de rivier: Hij introduceert een drietal assen, als een soort ganzenvoet, met als brandpunt de kruisvormige vijver; waar alles bij elkaar komt. Bidloo knoopt de twee oude delen (stenen huis Leforto met tuinen en zomerverblijf Lefort, later Golovin, met tuinen) op ingenieuze wijze aan elkaar, als ensemble, en zorgt er daarnaast voor dat de tuin sterk met het omringend landschap wordt verbonden.

De voor deze CHA gemaakte reconstructietekening van het ontwerp van Bidloo is gebaseerd op de originele tekening van Bidloo uit 1723 (archief RGADA). Deze structuurtekening geeft weliswaar niet de exacte weergave van de feitelijke situatie, maar geeft wel de essentie van Bidloos aanleg weer.

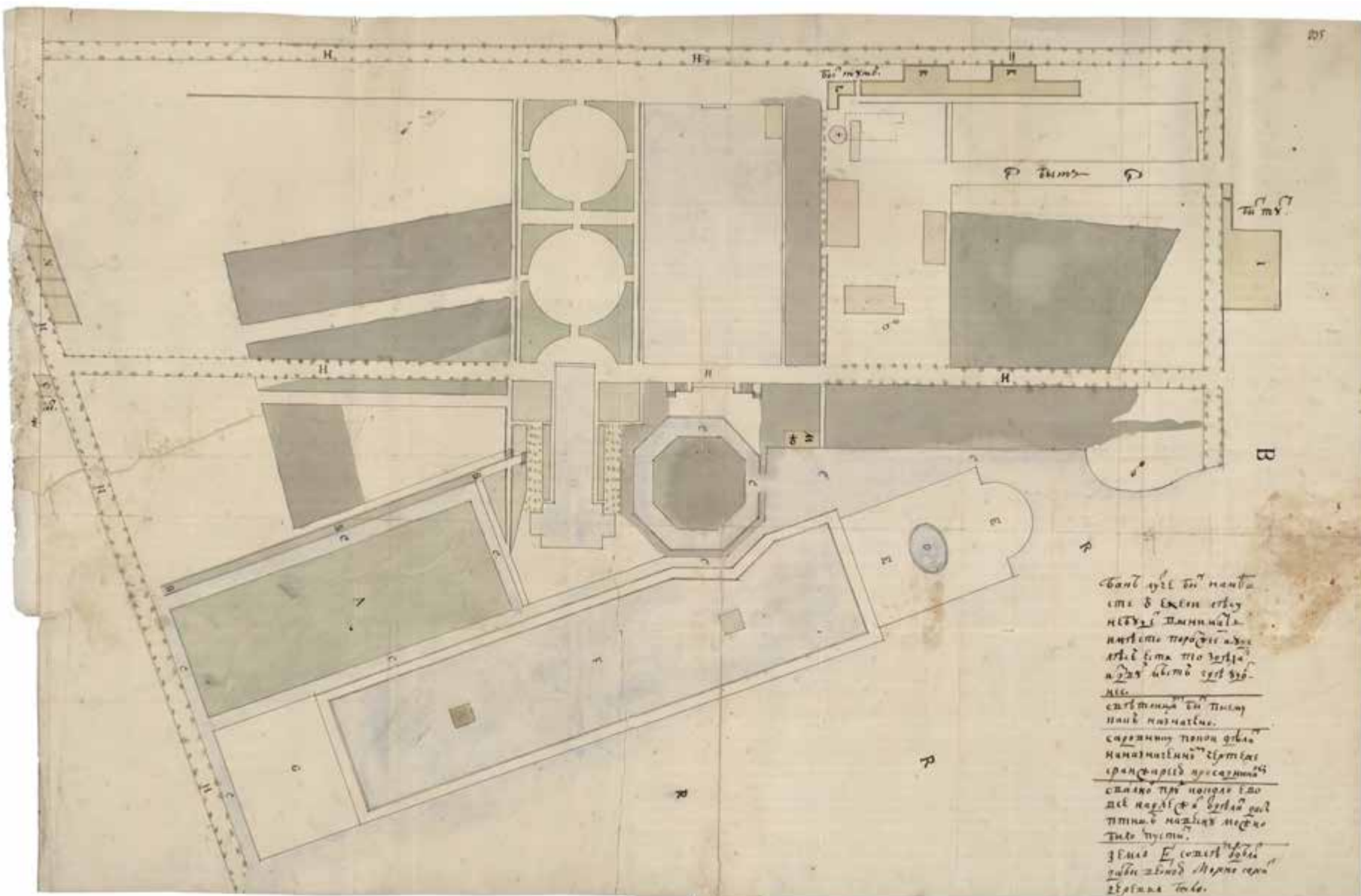
Bidloo maakt in de aanleg op originele wijze gebruik van het aanwezige natuurlijk reliëf, en de waterhuishouding. De ruimtelijke opzet kent een driedeling naar terreinhoogte: op het niveau van de Yauza, een heuvelopwaarts gesitueerd gedeelte met vijver en een nog hoger gelegen gedeelte met de hoogste flanken aan weerszijden, met op een flank het paleiscomplex dat uitkeek over de vijver. Bijzondere onderdelen zijn de watertuin die vervlochten is met de Yauza, waarin het meest in het oog springend deel een groot eiland in het water is, met daarin een vijver waarin weer eilanden liggen. De opzet vertoont enige gelijkenis met de beroemde parkaanleg van Enghien (Edingen, aangelegd van 1630 tot 1665) die Bidloo vermoedelijk kende. De Golovin-parterre met dubbelde cirkels, doet denken aan de lushof van Prins Maurits in Den Haag (aanleg ca. 1620).

Peter de Grote heeft waarschijnlijk maar weinig van de voltooide aanleg kunnen zien, aangezien hij al in 1725 overleed.

Bidloos 'kleine Hermitage' aan de oever van de Yauza: overzichtsbeld (Nicolaas Bidloo, ca. 1730)

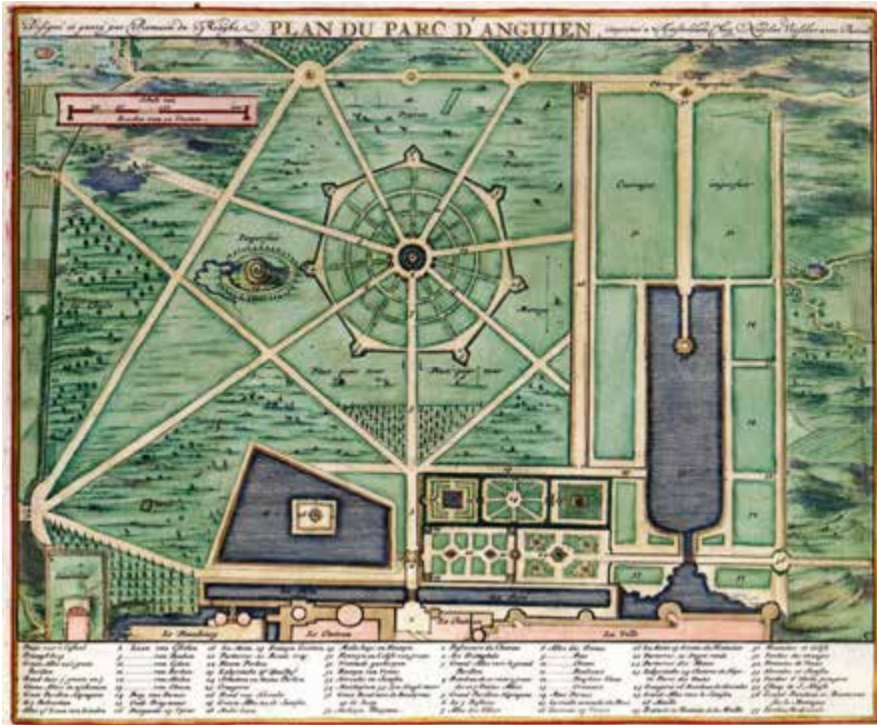
Onder: 'grote aanleg van kleine hermitage' van Bidloo, originele ontwerptekening van Bidloo van de Peter- aanleg (1723), bron: archief RGADA, Moskou

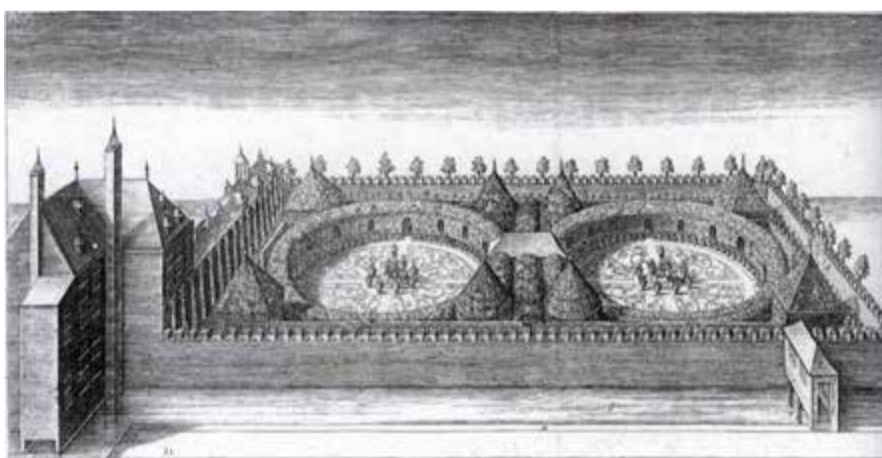
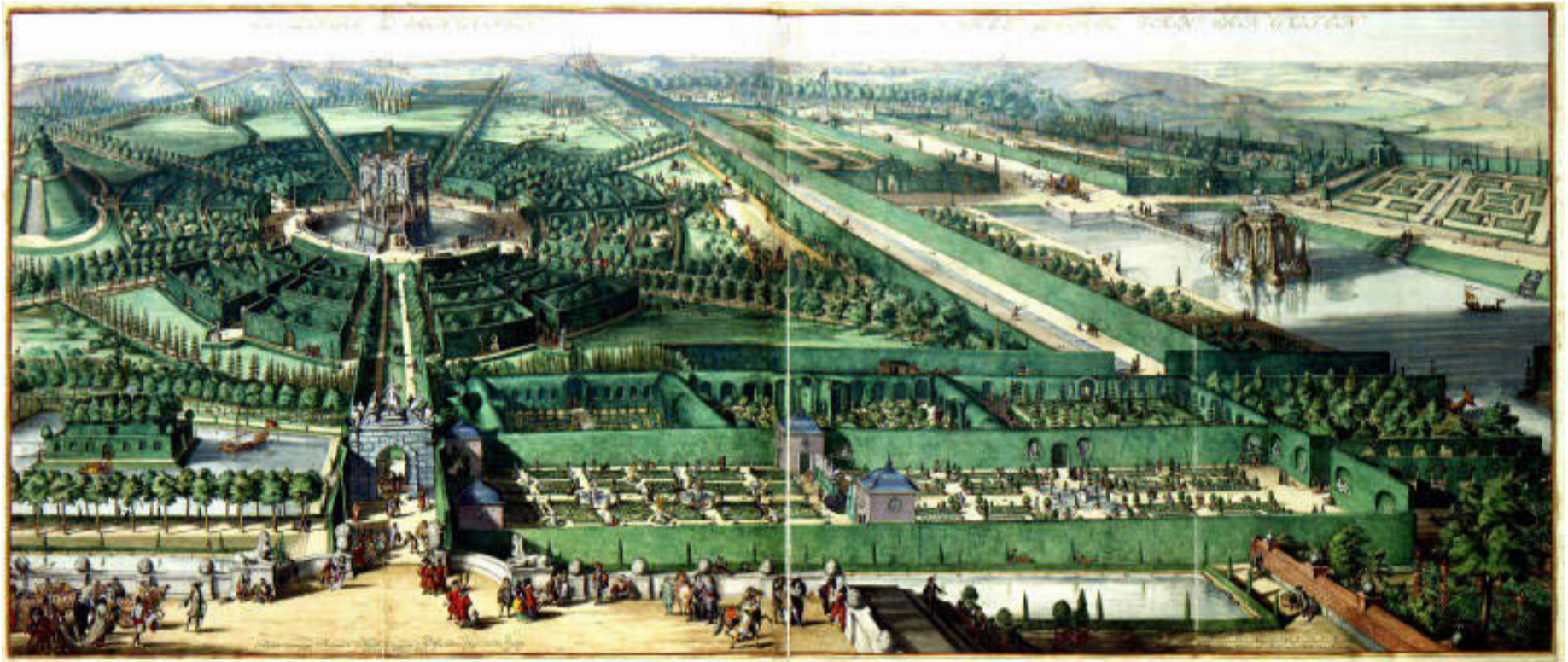

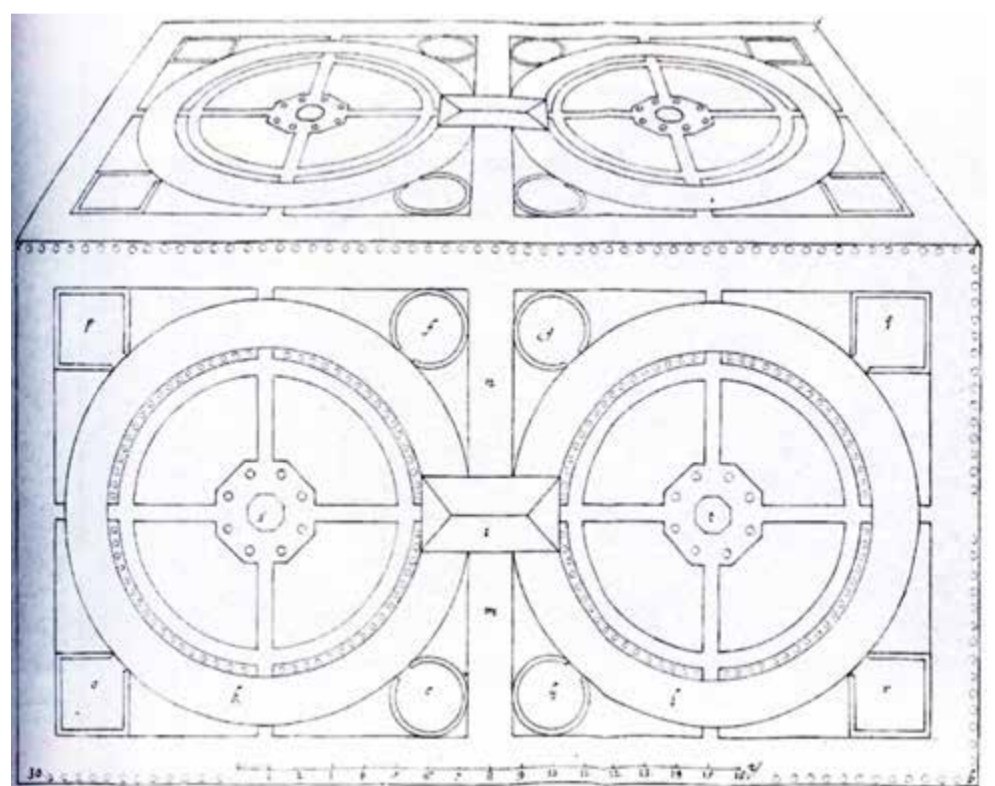
1 2 3 4 5

Beelden van de 17e-eeuwse parkaanleg van Enghien in het Belgische Edingen. Bidloo kende hoogstwaarschijnlijk deze beroemde parkaanleg, van een bezoek of uit de literatuur. Onder: prent van illustrator Romeyn de Hooghe van de parkaanleg van Enghien. De Hooghe en Bidloos oom Govert waren bekenden van elkaar. Samen met de auteur Govert Bidloo publiceerde De Hooghe in 1691 'de Komste van Zyne Majesteit Willem III., koning van Groot Britanje, enz. in Holland'.

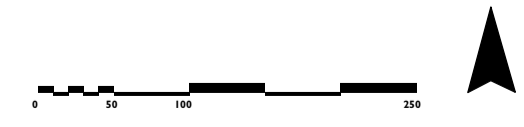

Tekening van de lusthof van Prins Maurits in Den Haag (1622). Het ontwerp is ons bekend door de korte beschrijving en een tweetal gravures van Hendrik Hondius, afgedrukt in zijn Grondighe Onderrichtinge in de Optica ofte perspective Kortste. De tuin bestaat uit twee cirkels met fontein in het midden. Op de vier hoeken en in het midden van de tuin stonden paviljoens. De cirkels symboliseren de helften van de wereldbol.

>> Reconstructietekening Tijdlaag 2: 'Peters Buiten' - ca. 1702 tot ca. 1730 (Bidloo-laag)

- bebouwing
- hoofdgebouw
- cascade/grotto
- wijk
- buurtstraat
- kazerne
- weg
- pad Bidloo-aanleg
- pad ziekenhuis
- brug Yauza
- berceaux
- bosschage
- gazon met bomen
- parterre/bosco
- tuinweide
- talud
- weide
- stadstuin
- paleistuin
- woeste grond
- laan
- water niveau Yauza
- Golovins vijver
- aanvoerbeek
- fontein/cascade
- 'aanvoerleiding'
- hoogtelijn

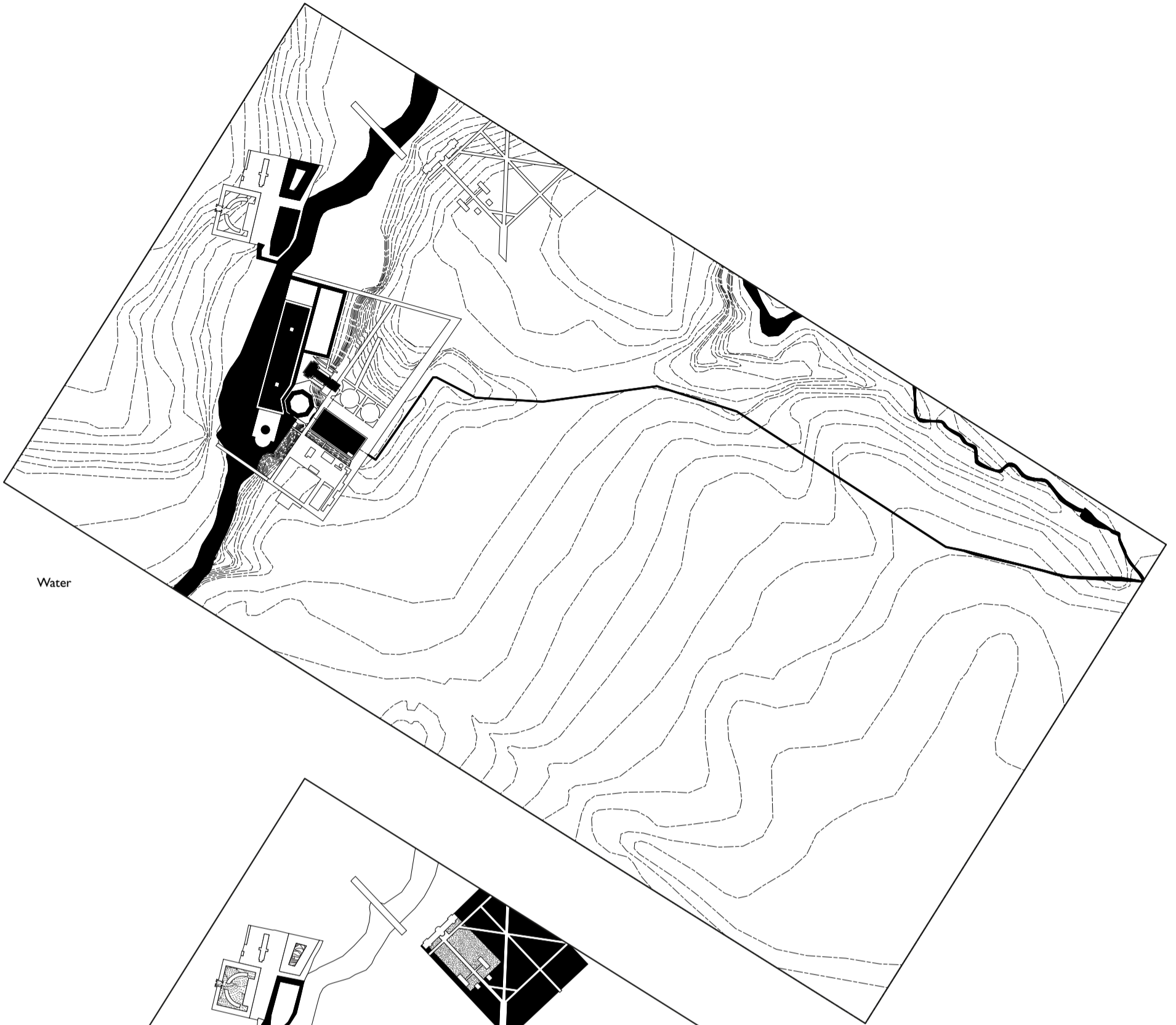

Ligging in Moskou

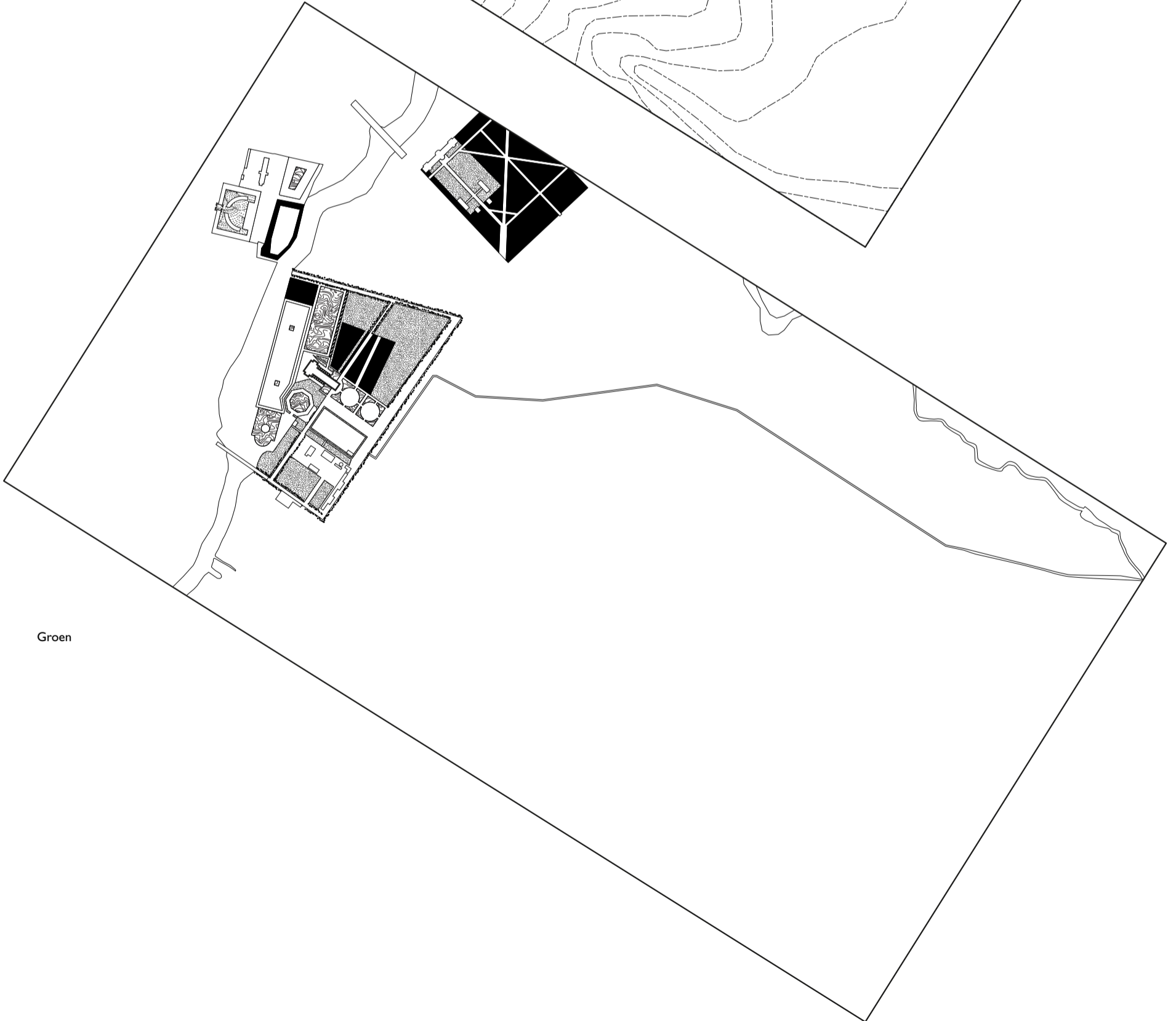

1 2 3 4 5

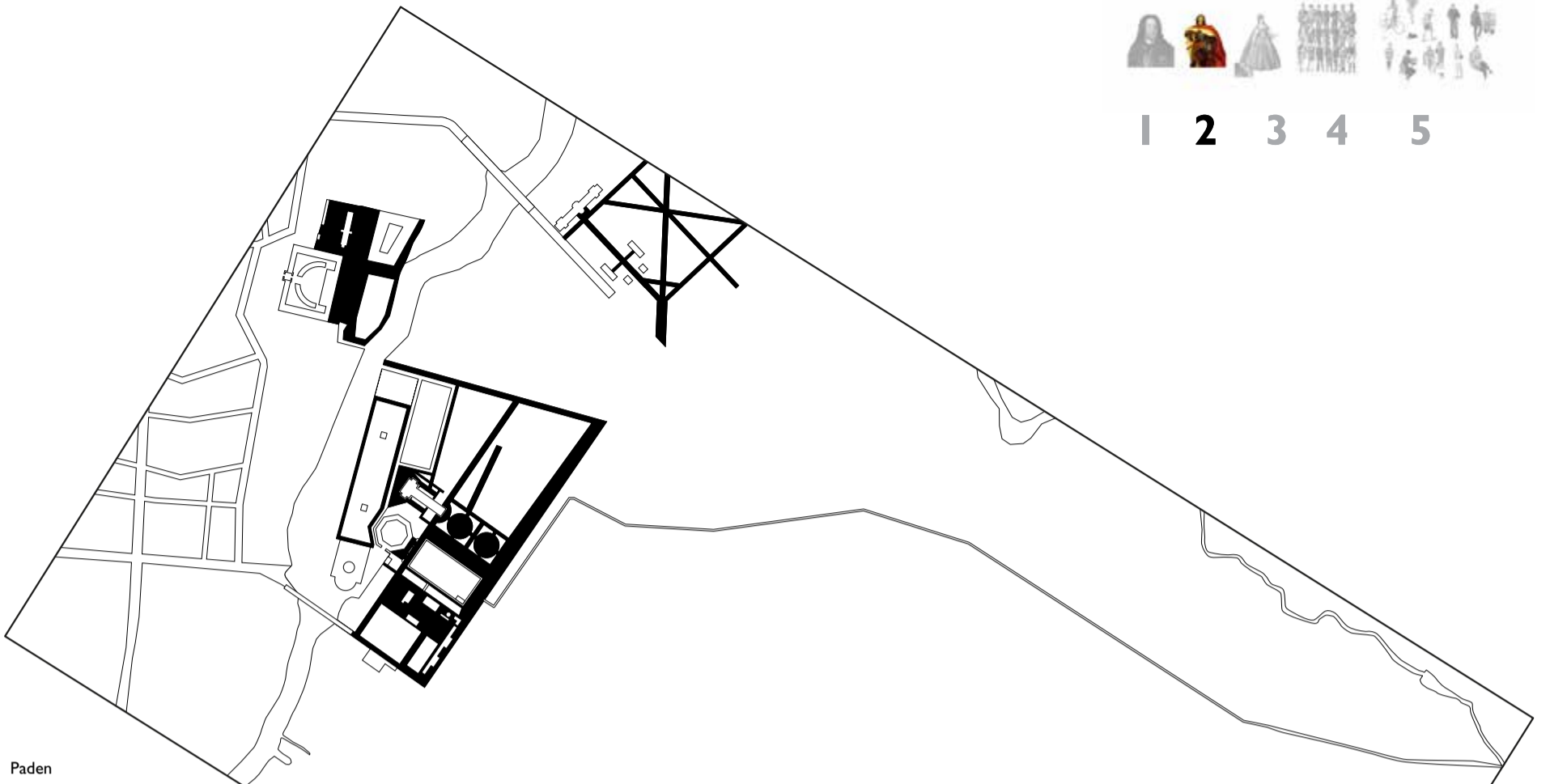
Water

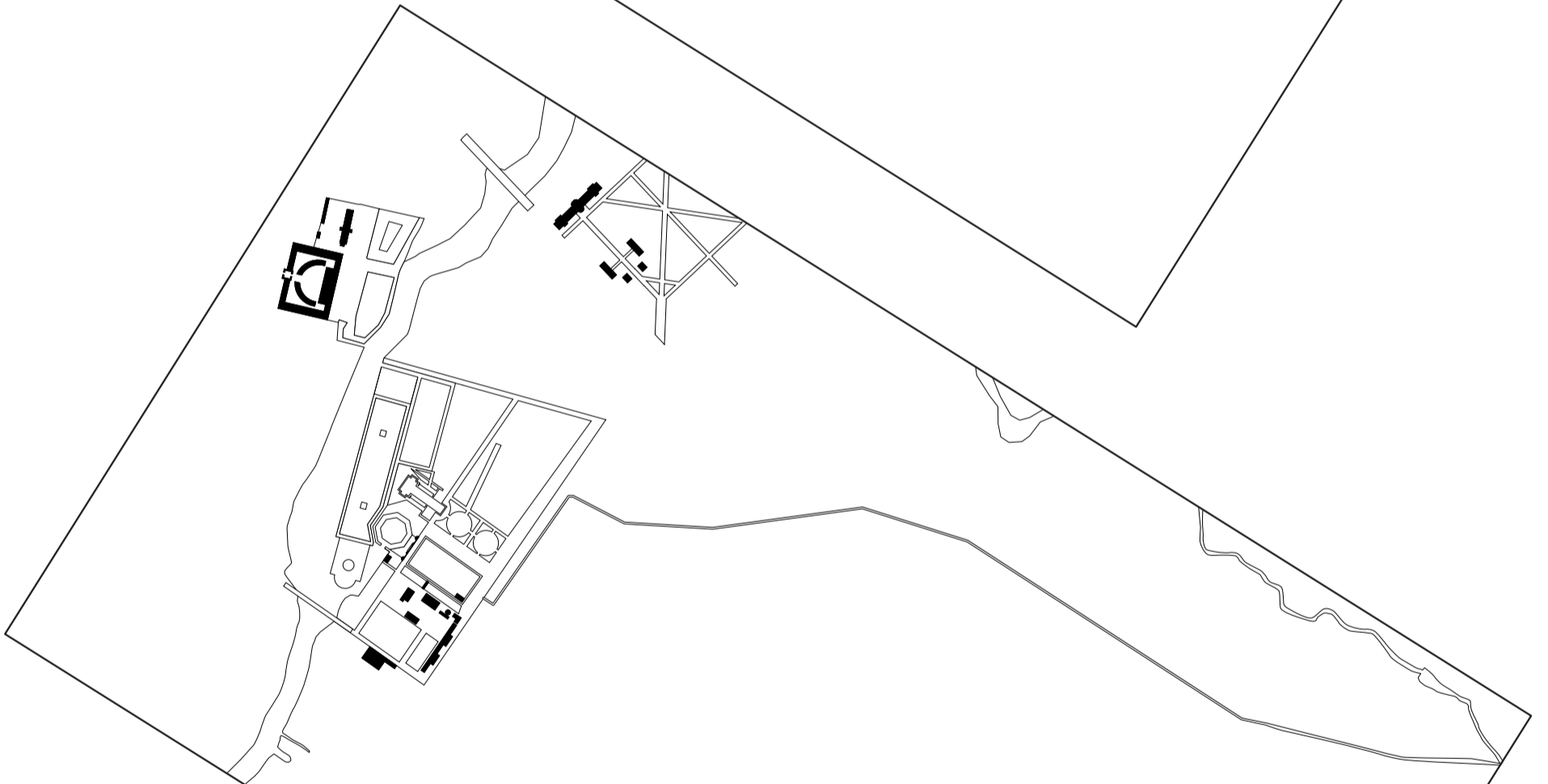
Groen

1 2 3 4 5

Paden

Bebouwing

De vier themalagen: water, groen, paden, bebouwing

a. Structuur (planlagen)

Groen

De groenstructuur bestaat uit een combinatie van lanen, die kamers vormen, enkele bosschages, een berceau en diverse tuindelen/parterres. De lanen geven een groene omkadering en begeleiden de hoofdas, die met de rivier meeloopt, onder een hoek van circa 20 graden. De lanen waren - wellicht afwisselend - uitgevoerd als normale bomenlanen en/of als strak geschoren hagen, loofgangen (zoals in Bidloo's eigen tuin) met behulp van treillages.

Vanaf de kruisvormige vijver liep een lange berceau van ongeveer 220 meter in de richting van het hospitaal. Het moet een indrukwekkende loofgang geweest zijn. Belangrijke boomsoorten in de aanleg waren: linde, esdoorn, iep, es, noot.

Waarschijnlijk stonden er esdoorns langs de lanen en de watergangen, zoals door Peter zelf bevolen; de berceau ('covered road') was gemaakt van linde en esdoorn. Het groen werd zowel structureel (ruimtevormend) als decoratief ingezet (parterres). In Bidloo's eigen tuin (en dus mogelijk ook in Lefortovo) werden in plaats van buxushagen houten planken gebruikt om de borders af te biezelen - de buxus was niet winterhard genoeg voor het harde klimaat in Moskou.

Mogelijk zijn dezelfde bloemsoorten toegepast als in Bidloo's eigen tuin, zoals zonnebloemen, pioenrozen en stokrozen. Een deel van de tuin was ingericht als een - kunstmatige - 'wildernis' door middel van een natuurlijk 'bosje' grenzend aan de Yauza en het eiland in de rivier. Het had vermoedelijk een 'wilde', meer natuurlijke opzet en gevarieerde beplanting. Zo een informele bosstrook vinden we ook in Bidloo's eigen buiten terug, eveneens aan de Yauza gesitueerd. De strak symmetrische opzet van de formele tuinen steekt hiertegen extra af. Deze tegenstelling is een essentieel onderdeel van Bidloo's ontwerp, aldus historicus De Jong in zijn artikel *Vigilant Paradise* (1981).

Water

De waterstructuur bestaat uit een aantal onderdelen van in totaal 9 vijvers, waarvan er vijf door Bidloo zijn aangelegd in 1723. Op het hoge niveau ligt een verzamelbassin, de oude Golovin-vijver. De vijver werd gevoed door water van bovenaf, hetzij op natuurlijke wijze gevoed (bron/verzameld regenwater) hetzij als een afleiding vanaf de verderop gelegen beek (die via de Golovin vijver naar de Yauza stroomde). Deze vijver bood een spiegelvlak voor het paleis, en was daarnaast ook het decor van miniveldslagen. De vijver zorgde ook voor druk op de (lagergelegen) waterwerken (cascades/fonteinen).

Vanaf de vijver werden de kunstwerken gevoed onderaan/in de dam, zowel bij de kruisvormige vijver als de octagonale vijver. De octagonale vijver stond in open verbinding met de rivier Yauza. Deze vormde onderdeel van een waar waterpark, dat met kleine bootjes bevaren kon worden, niet alleen in de buiten zelf maar ook naar het Lefort-verblijf aan de overzijde van de Yauza. In de Yauza lag een groot eiland waarin een grote vijver lag, waarin weer twee eilandjes liggen: het leidt tot een wonderlijke omkering. De oevers van de vele kanalen, eilanden, enzovoorts werden - zo dit niet al in een eerdere fase was gebeurd - versterkt met houten palen, rechtopstaand in de bodem, en horizontale palen, die waren gefixeerd met houten blokken. Deze fundering werd aangevuld met zand en op sommige plaatsen verfraaid met een stenen opbouw. Hier zijn resten in het park van gevonden (bron: Veksler, A.G., Voronin, K.V., Pirogov, V.U. : Lefortovo Park in Moskou - historisch overzicht en het materiaal van architectonisch en archeologisch onderzoek: 2004).

Paden

De buitenplaats was een echt wandelpark: de tuin kent een grote dichtheid aan paden. De paden volgen de hoofdstructuur. Langs de buitenrand liepen paden, gekoppeld aan bomenlanen. In de tuin liep in aanvulling hierop nog een hoofdas, enigszins scheef (verdraaid) ten opzichte van de Yauza, plus een subas (die door de berceau voerde) welke evenwijdig aan de Yauza liep. Tussen de Yauza en de berceau lag een tweetal eilanden, één daarvan in de rivier; met daarop ook paden. Verder kon door de parterretuinen en over de binnenplaats/voortereen gewandeld worden, bij het paleiscomplex van Golovin.

Vanaf het paleis liep een trap naar beneden, richting vijver (hier zijn restanten van gevonden). Rond de vijver liep ook een wandelpad. De eilandjes in de vijver op het eiland in de Yauza waren vermoedelijk met maar liefst tien (!) bruggen verbonden met de rest van de tuin - hoewel deze bruggen in de reconstructiekaart niet zijn ingetekend. Bekend is immers dat op de eilanden diverse functies/gebouwtjes (prieeltjes/paviljoentjes) aanwezig waren.

Bijzondere objecten

Op het terrein stond in de periode van Peter I een behoorlijk groot aantal gebouwen/bouwwerken. In de directe nabijheid van het buitenverblijf (nog steeds paleis van Golovin geheten) bevindt zich een aantal aanvullende gebouwen, een eigen kerk, woonruimten voor personeel en beveiliging, een keukengebouw, stallen, en een gebouw voor de tuindienst. Alle gebouwen liggen wat ter zijde ten opzichte van de tuin, bij elkaar geclusterd, in de hoek vlakbij de brug over de Yauza die het complex met de Duitse wijk en de stad verbindt. Aan de rivier, direct naast het octagonale eiland, is een badhuis (banja) gesitueerd.

Het park kende een groot aantal tuinsieraden en andere objecten. Er stonden diverse zomerhuisjes/paviljoens, zowel in het tuindeel (rechthoekige eiland) gelegen tussen de berceau als op het grote eiland met de grote vijver (waterparterre), op elke eiland een. Ook op het achthoekige eiland was een houten zomerhuis gesitueerd, voorzien van verguld houtsnijwerk. Aan de zuidzijde was een volière. In een lijst uit omstreeks 1730 is sprake van circa tien door Bidloo gebouwde objecten, vervaardigd van hout en bord, en soms voorzien van blauwe geschilderd doek en/

of voorzien van treillage (lattenwerk) met sierklimplanten. Veel van de paviljoens waren van de architect I.P. Zarudny. De houten paviljoens imiteerden stenen versies. Versieringen waren vaak verguld. Verder was de tuin volgens het archeologisch onderzoek van de Stad Moskou voorzien van diverse stenen beelden en andere tuinomamenten, in de parterre. Daarnaast lagen er hoogstwaarschijnlijk diverse bruggen over de vele watergangen (maar die zijn niet getekend). Onbekend is hoe deze er uit zagen. Vrijwel zeker is dat ze door het aantal en de plaats in de compositie (en waarschijnlijk ook door de vormgeving en kleurgebruik) belangrijke dragers van het parkbeeld waren.

Bidloo verfraaide de Venus-dam - tussen de Golovin-vijver en het octagonaal eiland - met een grot, de Venus-Grot, met een Hercules-beeld, twee vergulde dolfijnen en vergulde cupido-figuren aan beide zijdes (bron: Veksler, A.G., Voronin, K.V., Pirogov, V.U. : Lefortovo Park in Moskou - historisch overzicht en het materiaal van architectonisch en archeologisch onderzoek: 2004). Uit de grot kwamen drie waterwerken (fonteinen/cascades). Bovenop ontwierp Bidloo een borstwerping die uitzicht bood over het eiland en richting de Yauza.

Bidloo ontwierp ook op de kop van de kruisvormige vijver een bijzonder element, vermoedelijk met diverse cascades opgenomen in de fraai gedecoreerde keermuur. Van deze opzet zijn archeologische resten gevonden. In de latere periode (Anna-hof) zijn hier grote aanpassingen aan geweest. De grot liep vroeger verder door naar achteren.

b. Gebruik (betekenislagen)

Begin 18e eeuw is de Golovin-aanleg (Golovinsky-tuin) een nog vrij kleine buitenplaats. Als Peter de tuin overneemt en door Bidloo laat aanpassen en uitbreiden (vanaf 1723) blijft de functie gehandhaafd, alleen wordt de aanleg verder verfraaid en in de loop der jaren verder uitgebreid. Het gebruik van Golovins tuin als zomerverblijf voor de ontvangst van gasten wordt door Peter I verder doorgezet. De tuin behoudt de functie voor privé gebruik, en diende tot verpozing van de gasten en was bedoeld om de bezoeker te imponeren. Een brug over de Yauza verbond de buiten met de Duitse Wijk, en verder de stad Moskou: van die kant kwamen dus de gasten en was de eerste blik op het complex te genieten, over de rivier heen richting de watertuin. Het moet een indrukwekkend schouwspel geweest zijn. De bezoeker was al voor de aankomst onder de indruk.

De tuin bleef het decor voor grote feesten. Een deel van het complex was waarschijnlijk in gebruik als nutstuin, met vermoedelijk moestuinen en een boomgaard (in het deel aan de zijde van het militair hospitaal). De nauwe relatie met het paleis van Lefort blijft gehandhaafd en wordt verder geïntensiveerd: met boten konden de hoge gasten tussen de paleizen heen en weer varen.

Het water speelt een centrale rol in de beleving maar ook het gebruik van de buitenplaats: via het water bestond destijds een nauwe relatie met het paleis van Lefort. Een insteekhaventje bij het Lefort-paleis verraadt dit. In die tijd was spelevaren een geliefd tijdverdrijf. Bekend is dat Peter al in zijn jeugd verzet was op varen/zeilen en van 'soldaatje spelen'. Op de Golovin-vijver werden minizeeslagen nagespeeld - hiervan zijn afbeeldingen bekend. De tuin was ook decor voor grote feesten, met veel drank, muziek en vuurwerk. Het badhuis (de banja) paste geheel in de typisch Russische traditie. Ongetwijfeld werd in de rivier gezwommen/gebaad.

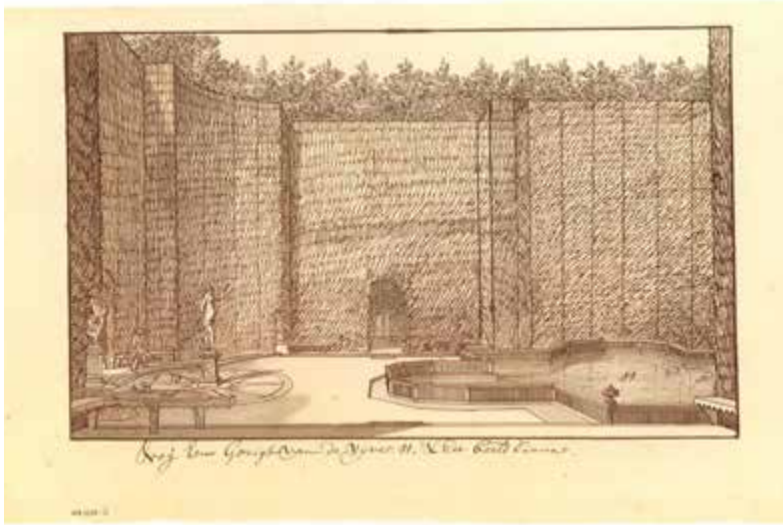

Aangezicht van de 17e-eeuwse tuin van de buitenplaats Heemstede bij Houten; niet alleen het ontwerp maar ook de levendige tekenstijl sluit nauw aan bij de stijl die Bidloo rond dezelfde tijd hanteerde voor het vereeuwigen van zijn eigen buiten aan de Yauza (zie rechterpagina) - tekenaar: Moucheron, I. de (ets), ca. 1695-1700

>> bron tekeningen: *The unknown drawings of Nicholas Bidloo: Director of the first hospital in Russia / D. Willemse. - Voorburg, 1975. De originele tekeningen liggen in de Universiteitsbibliotheek in Leiden.*

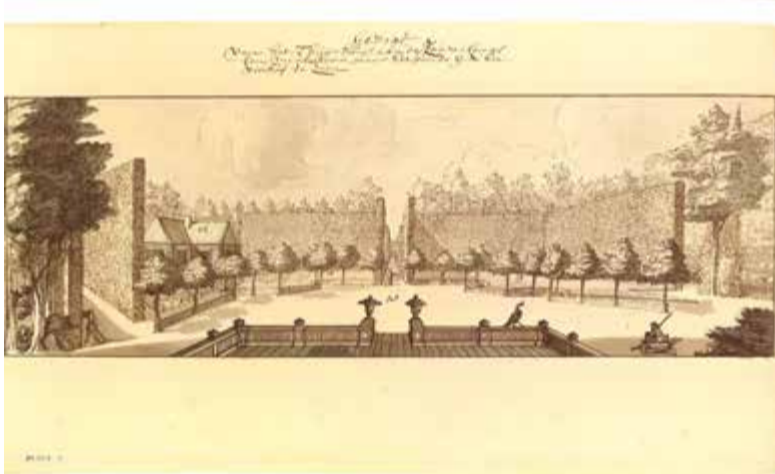
1 2 3 4 5

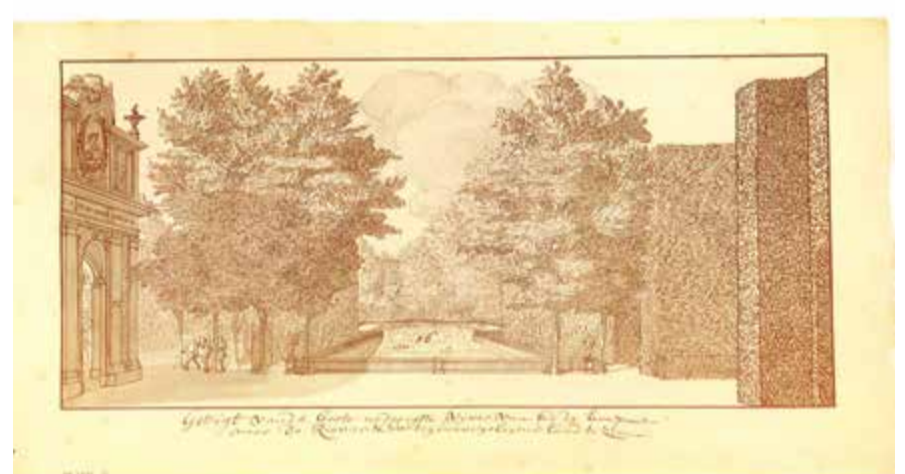
Zicht op de vijver in Bidloos 'kleine Hermitage'
(Nicolaas Bidloo, ca. 1730)

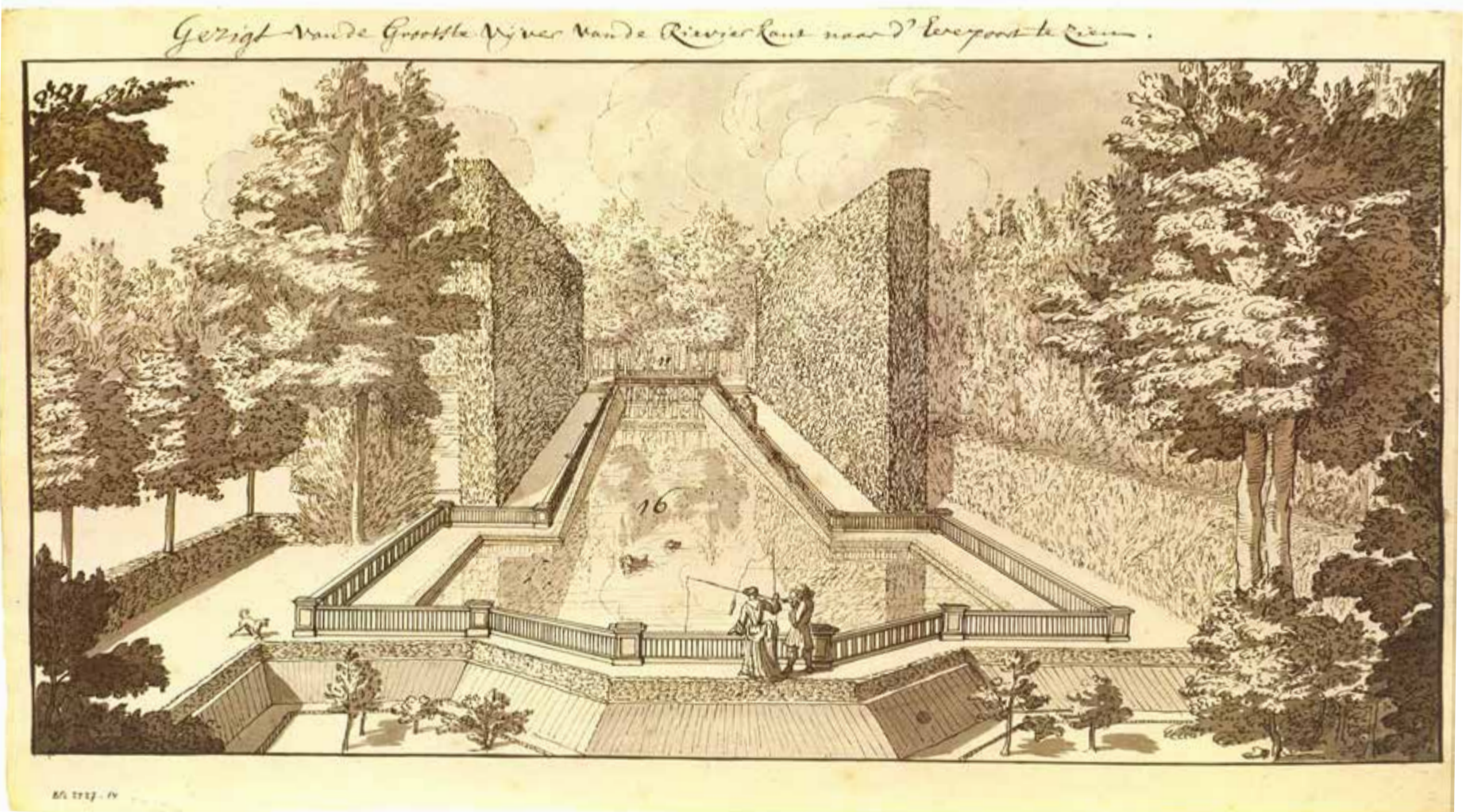
Zicht richting het zomerhuis van Bidloo vanaf het entreeplein aan de voorzijde
(Nicolaas Bidloo, ca. 1730)

Zicht vanaf het zomerhuis aan de Yauza, terugkijkend naar de entree
(Nicolaas Bidloo, ca. 1730)

Zicht op de kruisvormige vijver in Bidloos 'kleine Hermitage'
(Nicolaas Bidloo, ca. 1730)

Zicht op de kruisvormige vijver in Bidloos 'kleine Hermitage' (Nicolaas Bidloo, ca. 1730) - de kruisvormige vijver (ook wel echo-vijver genoemd) vertoont grote overeenkomsten met de kruisvormige vijver die Bidloo ontwierp voor de buiten van Peter, een paar honderd meter verderop gelegen

c. Opzet & encenering (ontwerpprincipes)

De opzet van het complex is nog vrij eenvoudig, en behoorlijk in zichzelf gekeerd, net als overigens Bidloos eigen buiten. Het is een introvert geheel, gelegen in een verder landelijke omgeving, met weide- en bouwland, omsloten door bomenlanen, ruimte biedend aan een aantal 'kamers'. Het huis, met voorplein en de aanliggende bebouwing is bijvoorbeeld zo een kamer, net als de Golovin-vijver en de aangrenzende parterretuin. Nieuwe assen verbonden de nieuwe lay-out met de oude grenzen en de geannexeerde terreinen rond de oude Golovin aanleg. De opzet van de kamers zorgt voor veel afwisseling, met steeds een verrassing, vergelijkbaar met Bidloos eigen tuin. De aanleg toont een kruisvormige vijver die heel veel gelijkenis vertoont met de vijver zoals die op Bidloos eigen buiten aanwezig was. In een aantekeningenboek van Peter I uit 1722 staat vermeld dat Peter Bidloo opdraagt om voor hem 'een vijver te maken, met een stenen muur in plaats van een houten, zoals je die in je eigen tuin gemaakt hebt die een echo creëert' (bron: Veksler, A.G., Voronin, K.V., Pirogov, V.U.: Lefortovo Park in Moskou – historisch overzicht en het materiaal van architectonisch en archeologisch onderzoek: 2004).

Waar bij Bidloos eigen buitenplaats sprake is van een eenduidige axiale opzet, een centrale aswerking vanaf de entree richting (en daardoor haaks op) de Yauza, ligt dit bij de Golovinsky-tuin heel anders. Bidloo introduceert een asverdraaiing en het paleis ligt niet aan de rivier, is daar niet op georiënteerd, maar staat haaks daarop. Het houten paleisgebouw was gepositioneerd aan en georiënteerd op de vijver; en keek uit over de parterretuin. De watertuin zit indirect 'vast' aan het paleisgebouw (via een asverdraaiing voortkomend uit het Lefortpaleis). Dit maakt de opzet anders dan van veel bekende 17e-eeuwse Hollandse buitens, waar het huis vaak de spin in een web van zichtlijnen is en het hart van de tuin vormt. Dit is mogelijk het gevolg van het feit dat het paleis hier al stond, of bewust door Bidloo gekozen; het is onbekend. Hoe dan ook, toeval of opzet: het geeft de tuin een spannend en heel eigen karakter. Ook anders dan in zijn eigen tuin is de inzet van het water. In Bidloos eigen tuin is het water veel minder prominent aanwezig, en meer een incident (vijver). In het ontwerp voor Peter ontwerpt hij een echte watertuin met kunstmatige eilanden in de rivier, waar land en water echt een harmonieuze relatie aan gaan/in elkaar grijpen.

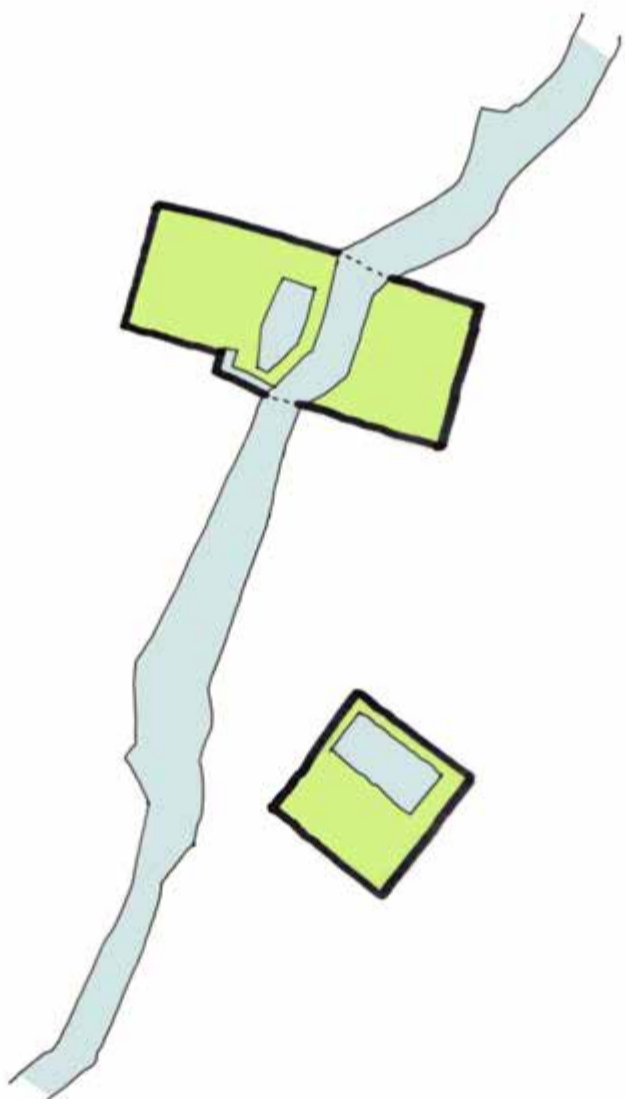
Door de ingezette middelen zoals hiervoor besproken, is sprake van een grote diversiteit: een wandeling door de tuin moet een grote afwisseling in ervaringen hebben geboden, als gevolg van steeds wisselende zichten, beplanting, lay-out, hoogteverschillen, enzovoorts. De terrassenopzet draagt in hoge mate bij aan de karakteristieke opzet. De terreingesteldheid leent zich uitstekend om van een natuurlijke heuvel op de tuin neer te kunnen kijken. Vanaf de Venus-dam ligt de 'watertuin' als het ware aan de voeten van de beschouwer: op twee plaatsen wordt dit architectonisch verbijzonderd in de vorm van uitkijplekken met balustrade (boven de kruisvormige vijver en de octagonale vijver).

Het plan kent een opzet waarbij gespeeld wordt met de beleving. Al wandelend krijgt de bezoeker steeds wisselende ervaring voorgeschoteld: lange zichtlijnen, weidsheid of juist hoge groene wanden of een intieme, besloten ruimte (waterhof). Door de afwisseling van openheid versus geslotenheid ervaart de bezoeker een ervaring van licht respectievelijk donker (bijvoorbeeld in de loofgang). Deze wisseling is verder aangezet door het spel van hoog/laag, van stilstaand/bewegend water, enzovoorts.

Bidloo werkt in de planopzet verder met een maatsystematiek, alhoewel de hoofdasen en hoekverdraaiingen tot een intrigerende irregulariteit leiden. Veel eenheden kennen een vaste maatverhouding. Bidloo gebruikt veel de 1:2 verhouding, soms aangevuld met andere wiskundige verhoudingen (1:3/1:4). Opvallend is dat de 1:2 maatsystematiek ook ten grondslag ligt aan zijn eigen, iets verderop gelegen buiten. Ondanks de gemeenschappelijke maatsystematiek kent Lefortovo door de grotere omvang maar vooral door de asverdraaiingen en het inzetten van het hoogteverschil een speelser en daardoor spannender opzet dan Bidloos eigen tuin.

Gezicht op de voorgevel van het Podzorny-paleis in St. Petersburg (ontworpen door de Nederlander Steven van Zwieten en de Vlaming François de Waal), met op de voorgrond duidelijk zichtbaar de vele bootjes, 1723 - het beeld van het Lefort-paleis aan de zijde van de Yauza zal vergelijkbaar geweest zijn (bron: foto H. van Tilborg)

Situatie circa 1700

- Lefort-paleis met tuinen aan weerskanten van Yauza
- zomerverblijf Lefort/Golovin verderop gelegen

Situatie circa 1723

- introductie dwarsas: Bidloo verbindt de twee paleiscomplexen aan weerskanten v/d Yauza, middels asrichting en het water op elkaar reagerend

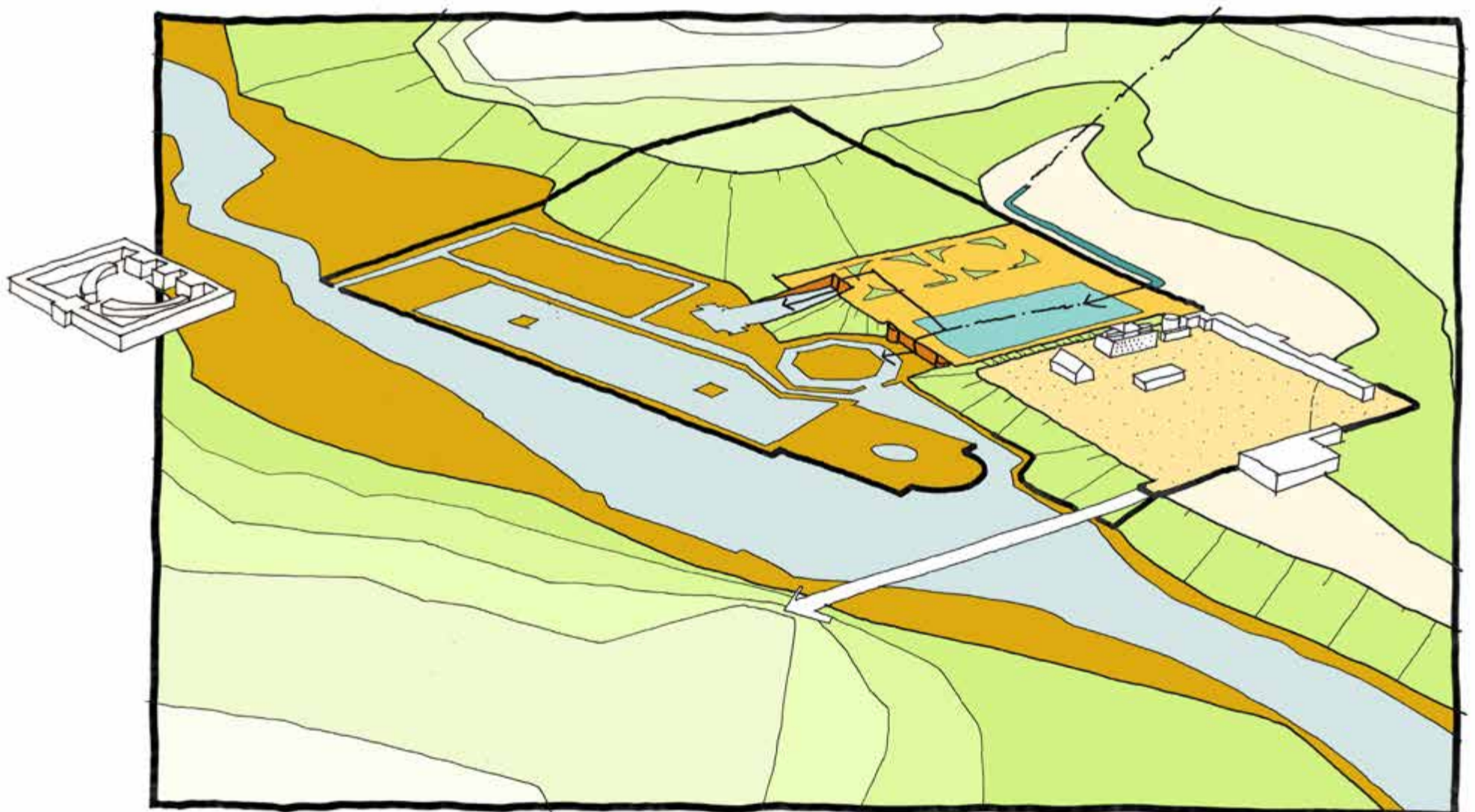

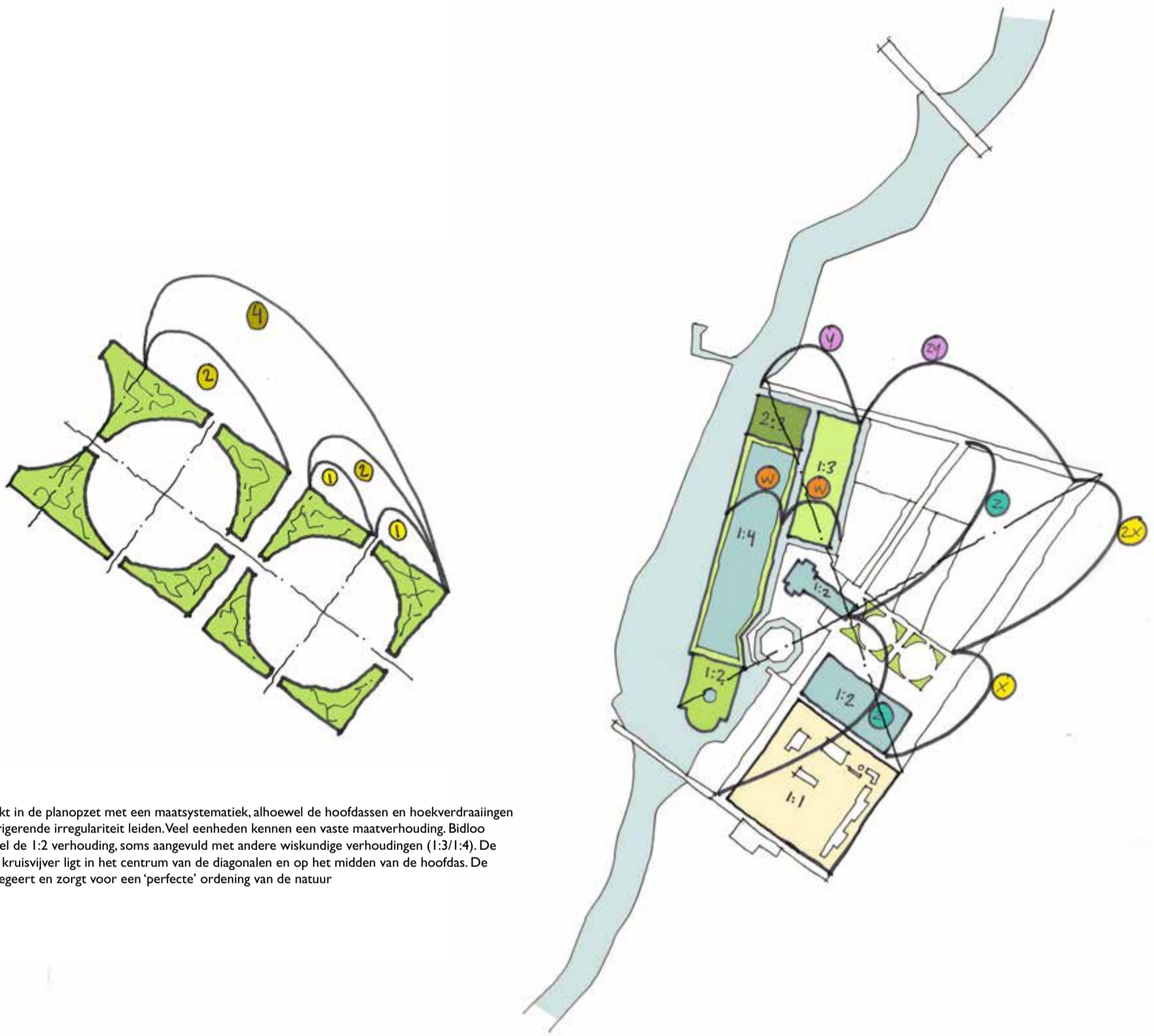
1 2 3 4 5

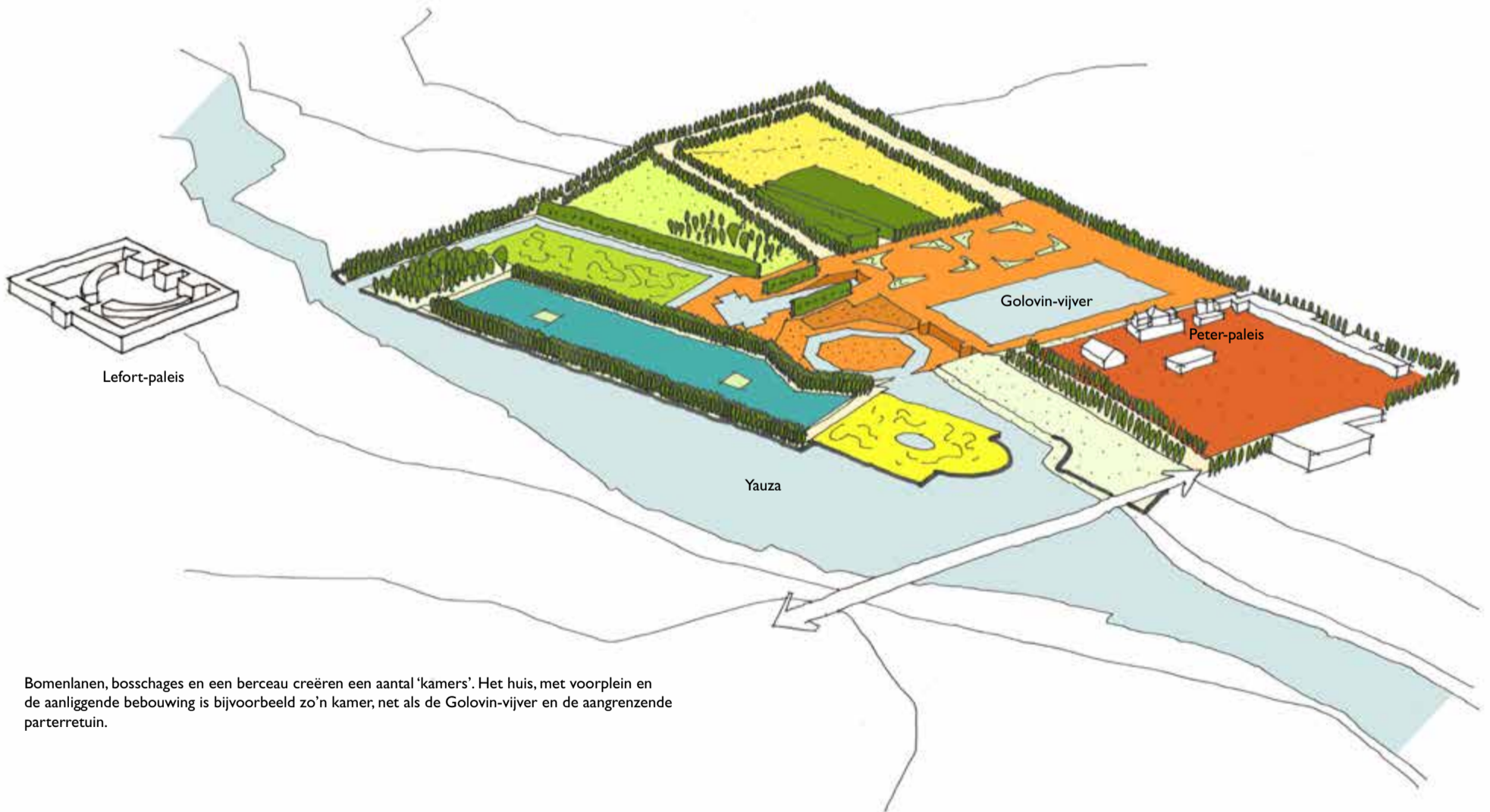
Binnen de tuin die Bidloo voor Peter ontwierp zijn twee hoofdrichtingen te onderscheiden, te weten de belijning van het waterpark, bij het Lefort-paleis, aan weerskanten van de Yauza en het stramien van Peters paleis aan de Golovin-vijver. Door het waterpark uit te lijnen op het aan de overzijde van de Yauza gelegen Lefortovo, ontstaat hiermee een nauwe relatie. De ene richting ligt vooral op het lage (Yauza) en de andere op het hoge niveau (Golvin) en grijpen ter plekke van de kruis- en octagonale vijver ingenieurs in elkaar. Bij de kruisvijver, in het hart van het plan komt alles samen.

Het complex ligt deels op niveau van de Yauza en deels op een hoger niveau, meer heuvelopwaarts gesitueerd. Dit hoger niveau kent weer een lager deel, met de vijver, en hoger gelegen flanken aan weerskanten. Het paleis staat verhoogd aan de vijver. Bidloo maakte slim gebruik van het reliëf en de waterhuishouding ter plaatse.

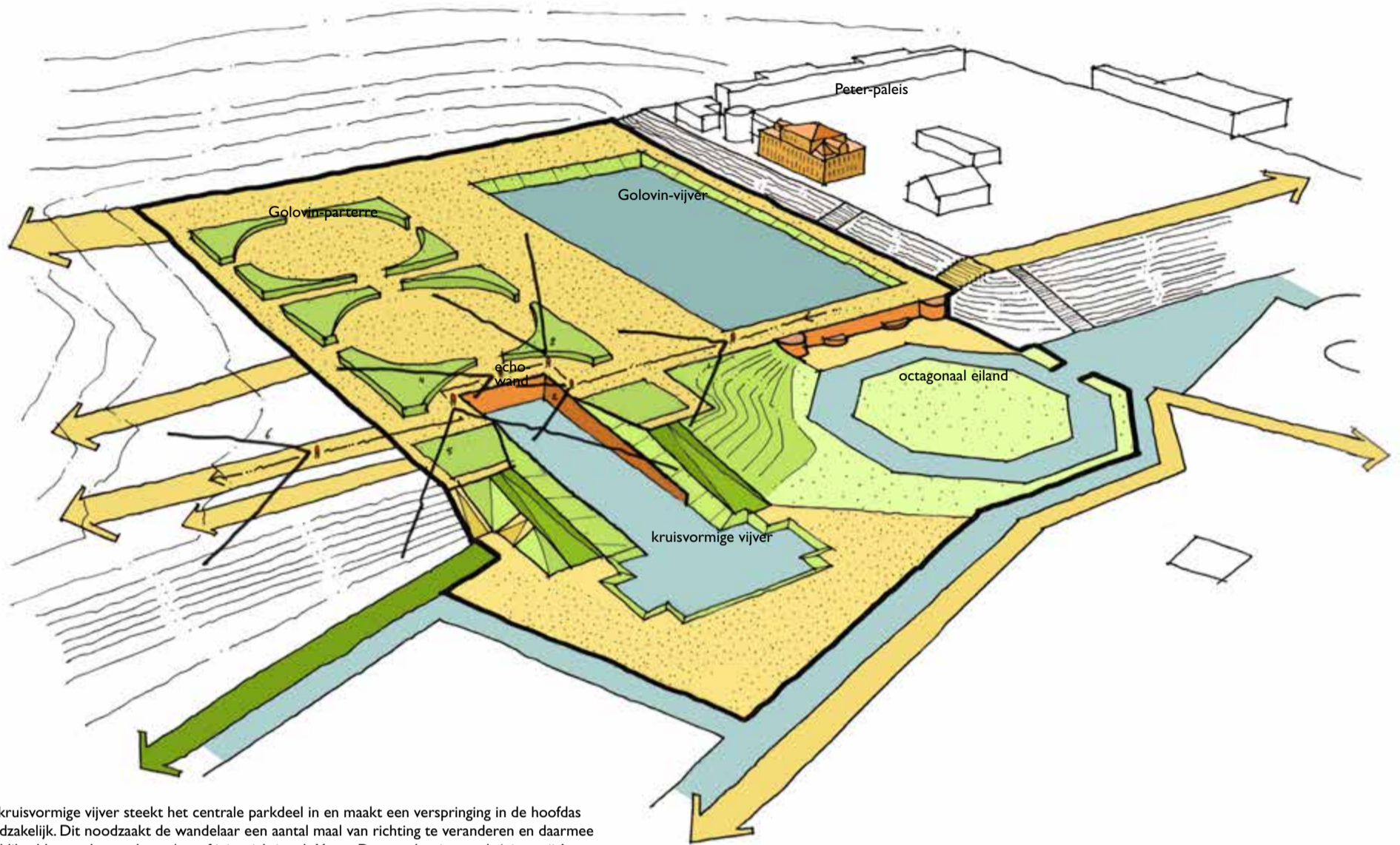
Bidloo werkt in de planopzet met een maatsystematiek, alhoewel de hoofdasen en hoekverdraaiingen tot een intrigerende irregulariteit leiden. Veel eenheden kennen een vaste maatverhouding. Bidloo gebruikt veel de 1:2 verhouding, soms aangevuld met andere wiskundige verhoudingen (1:3/1:4). De kop van de kruisvijver ligt in het centrum van de diagonalen en op het midden van de hoofdas. De wiskunde regeert en zorgt voor een 'perfecte' ordening van de natuur

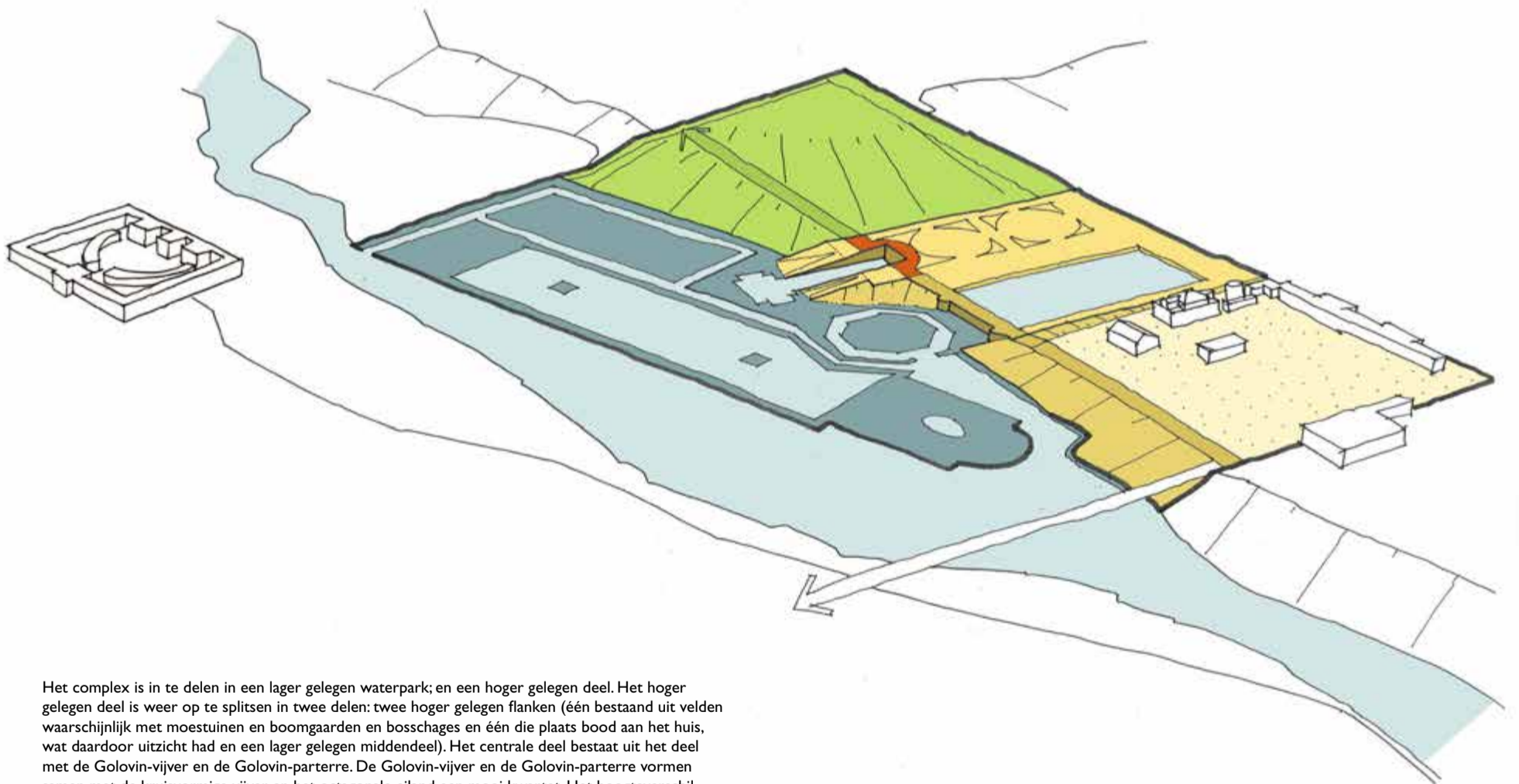
Bomenlanen, bosschages en een berceau creëren een aantal 'kamers'. Het huis, met voorplein en de aanliggende bebouwing is bijvoorbeeld zo'n kamer, net als de Golovin-vijver en de aangrenzende parterretuin.

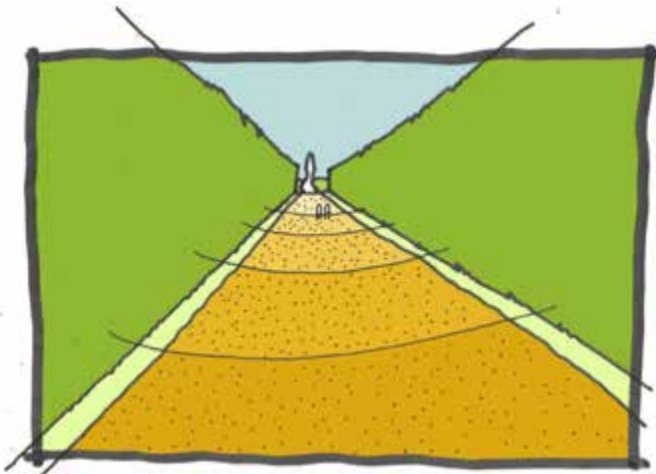
1 2 3 4 5

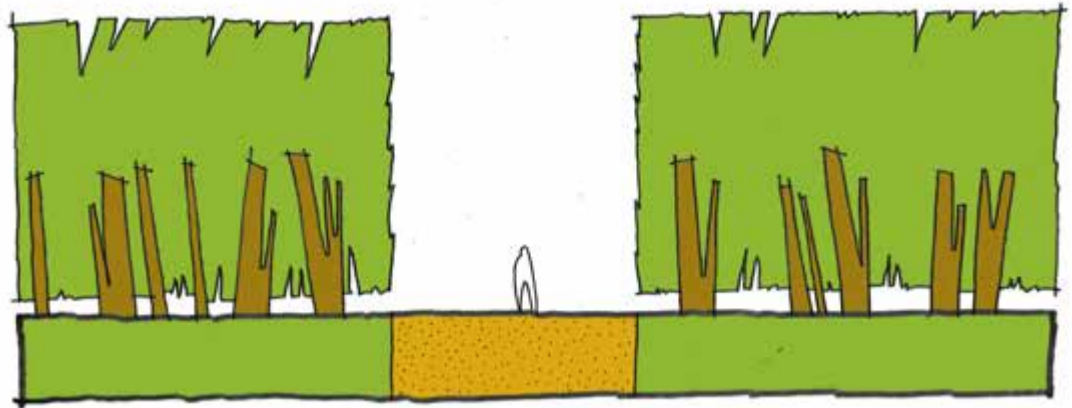
De kruisvormige vijver steekt het centrale parkdeel in en maakt een verspringing in de hoofdas noodzakelijk. Dit noodzaakt de wandelaar een aantal maal van richting te veranderen en daarmee zijn blikveld te verleggen, heuvelop of juist richting de Yauza. De asverlegging en de 'eigenwijs' gepositioneerde kruisvijver vormen het hoofdmoment van het complex en tevens middelpunt van de tuin. Ook de octagonale vijver ligt dicht tegen de hoofdas, waardoor het ingenieuze watersysteem op korte afstand voor de bezoeker zicht-, hoor- en voelbaar wordt. Dit vierluik van kruisvijver, octagonale vijver, parterre en Golovin vijver zijn, hoewel verspreid over twee niveau's (het lagere waterpark en het hogere centrale deel), op elkaar 'uitgelijnd' en vormen samen het hart van het complex. (n.b. de tekening is een kwarts slag gedraaid t.o.v. onderstaande tekening)

Het complex is in te delen in een lager gelegen waterpark; en een hoger gelegen deel. Het hoger gelegen deel is weer op te splitsen in twee delen: twee hoger gelegen flanken (één bestaand uit velden waarschijnlijk met moestuinen en boomgaarden en één die plaats bood aan het huis, wat daardoor uitzicht had en een lager gelegen middendeel). Het centrale deel bestaat uit het deel met de Golovin-vijver en de Golovin-parterre. De Golovin-vijver en de Golovin-parterre vormen samen met de kruisvormige vijver en het octagonale eiland een mooi kwartet. Het hoogteverschil ertussen (de Venus-dam) wordt plaatselijk verbijzonderd met grotten en cascades.

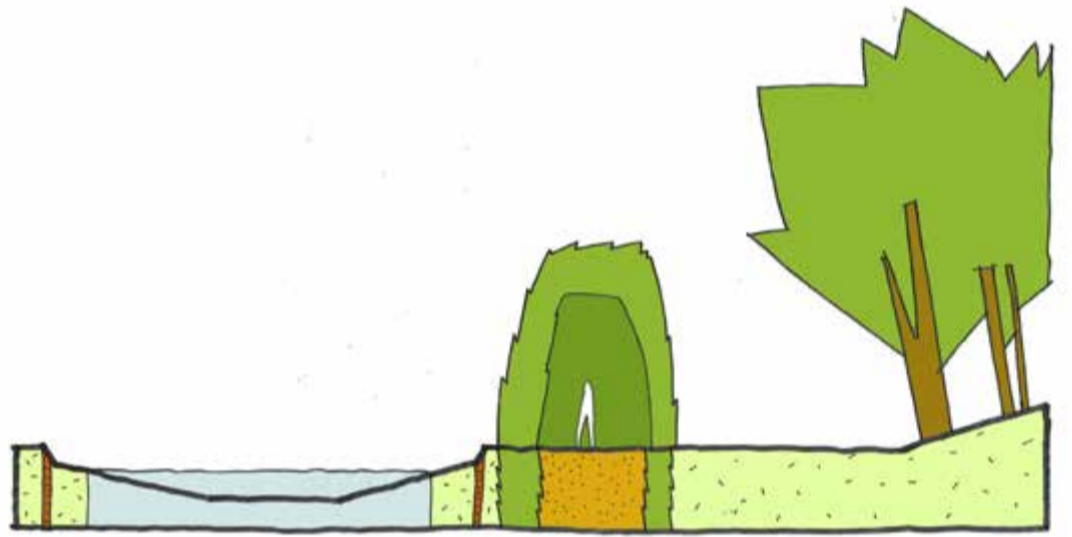
1. Langzaam loopt het pad omhoog, tussen hoge boswanden, accent aan het eind van de as

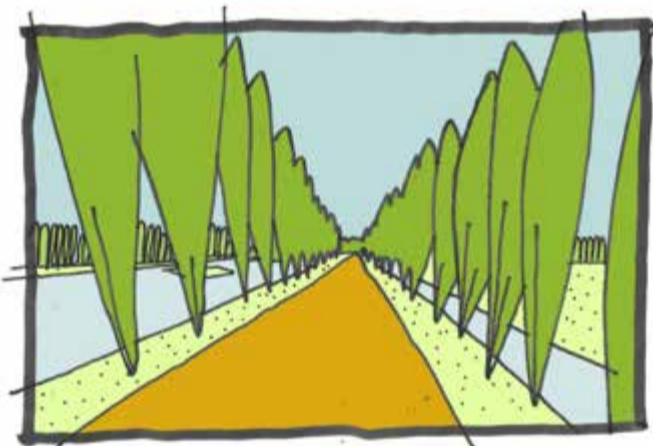
1. As tussen hoge boswanden/lanen/groene wanden: in het bos (omringd door bos)

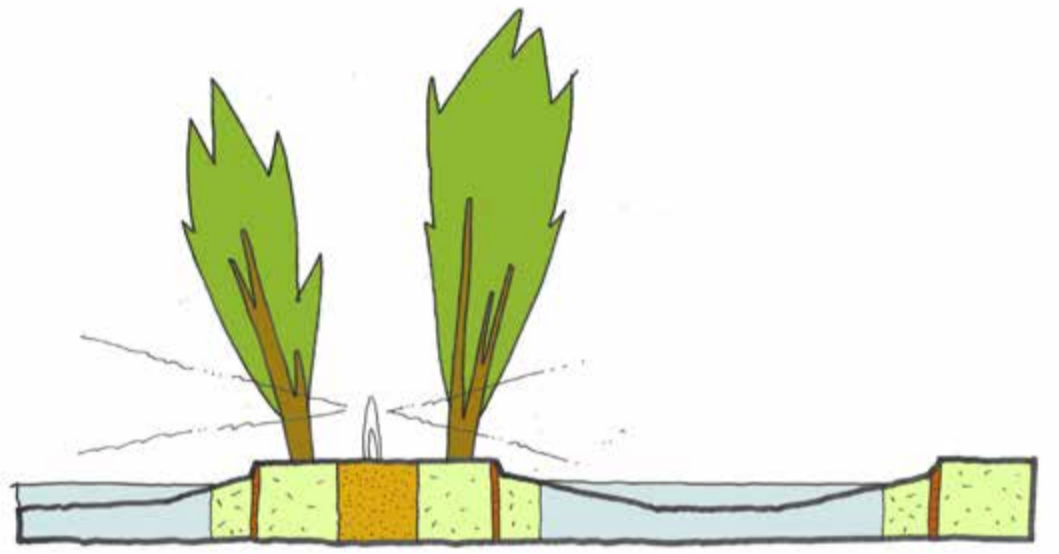
2. Intieme ruimtebeleving, vanuit geborgenheid berceau enkel zicht op aangelegen velden

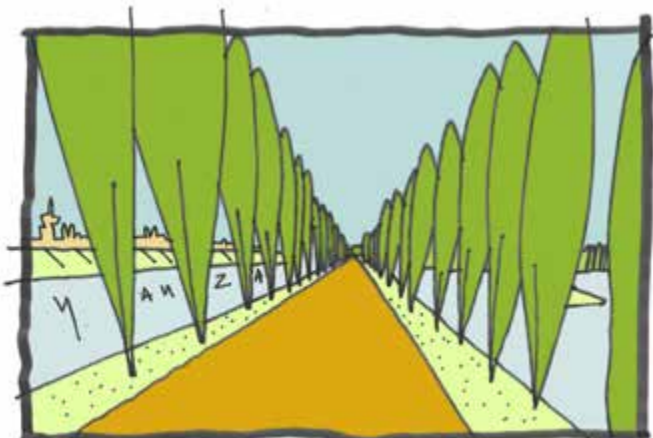
2. Pad door berceau: op de overgang van water en land

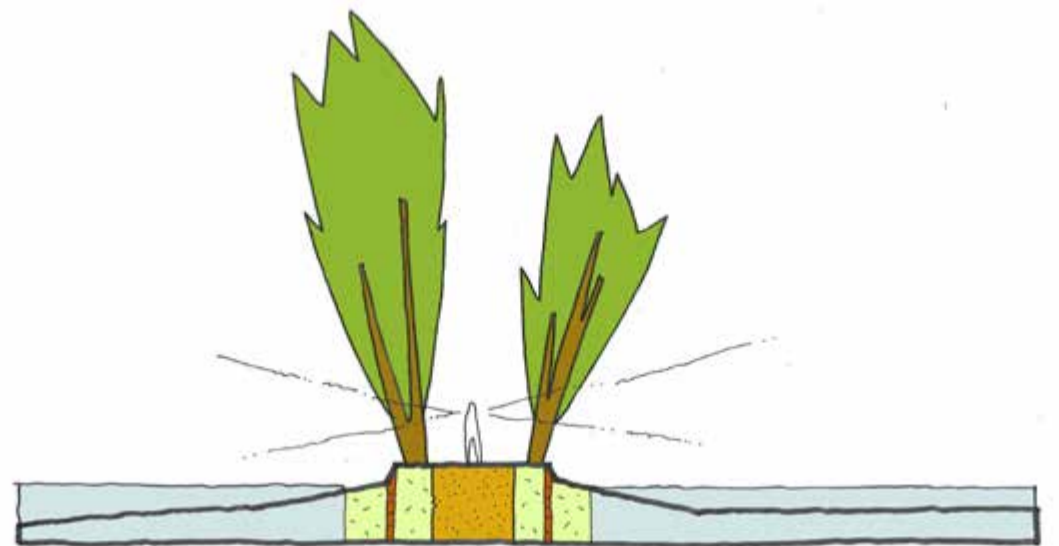
3. Transparante laan, ruimtes aan weerskanten duidelijk ingekaderd door bomenrijen

3. Pad tussen kruisvijver en het grote 'bosco-eiland' en grote vijver op brede kade

4. Moskou aan de overkant van de Yauza, zichten naar de buitenwereld

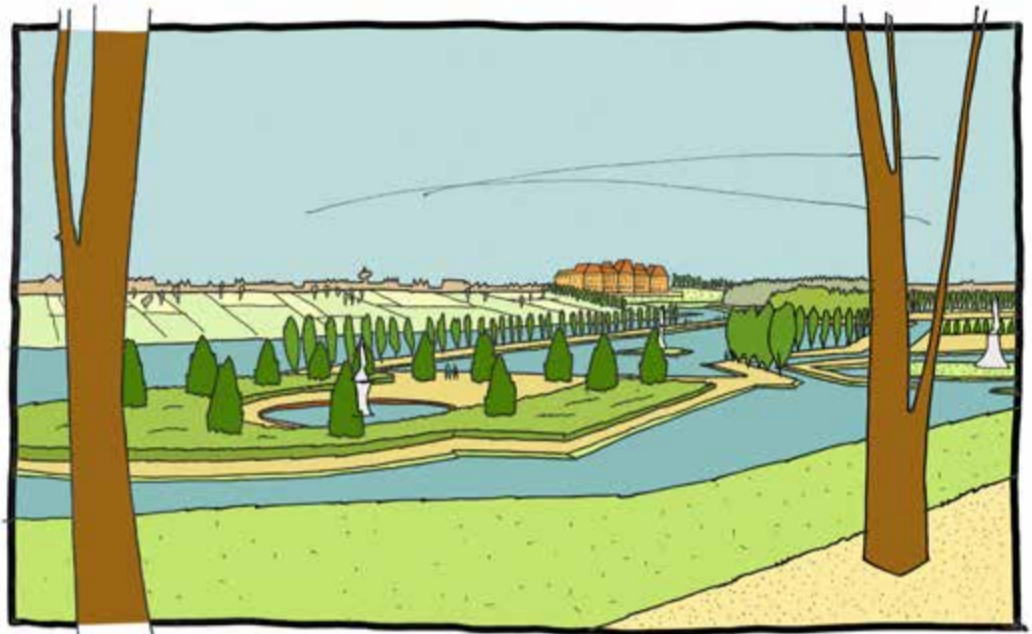

4. Pad op smalle kade, laanbomen langzij, aan weerskanten water: in het water (omringd door water)

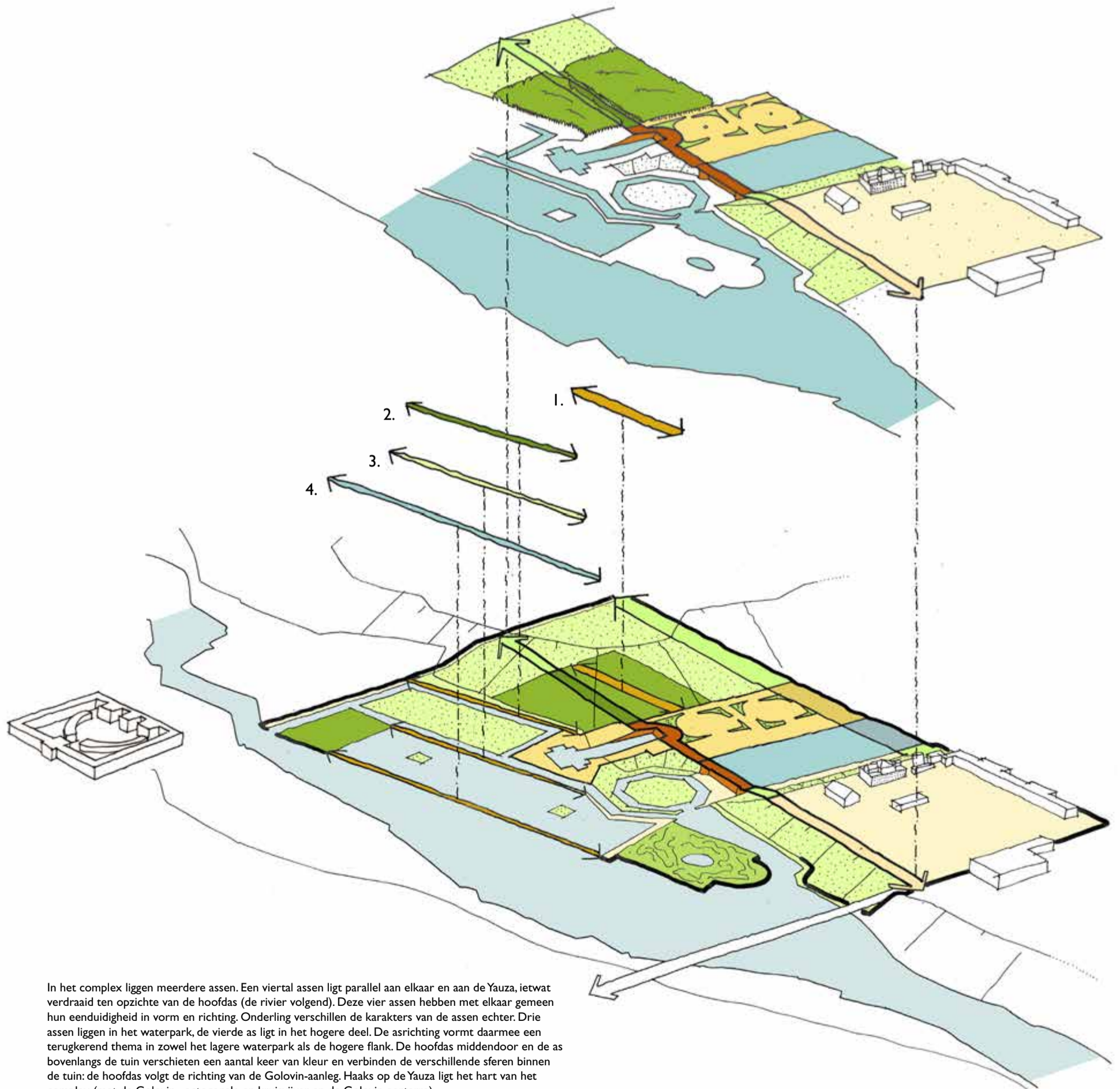
Lanen, berceaux en bosschages creëren kamers met ieder een eigen sfeer.

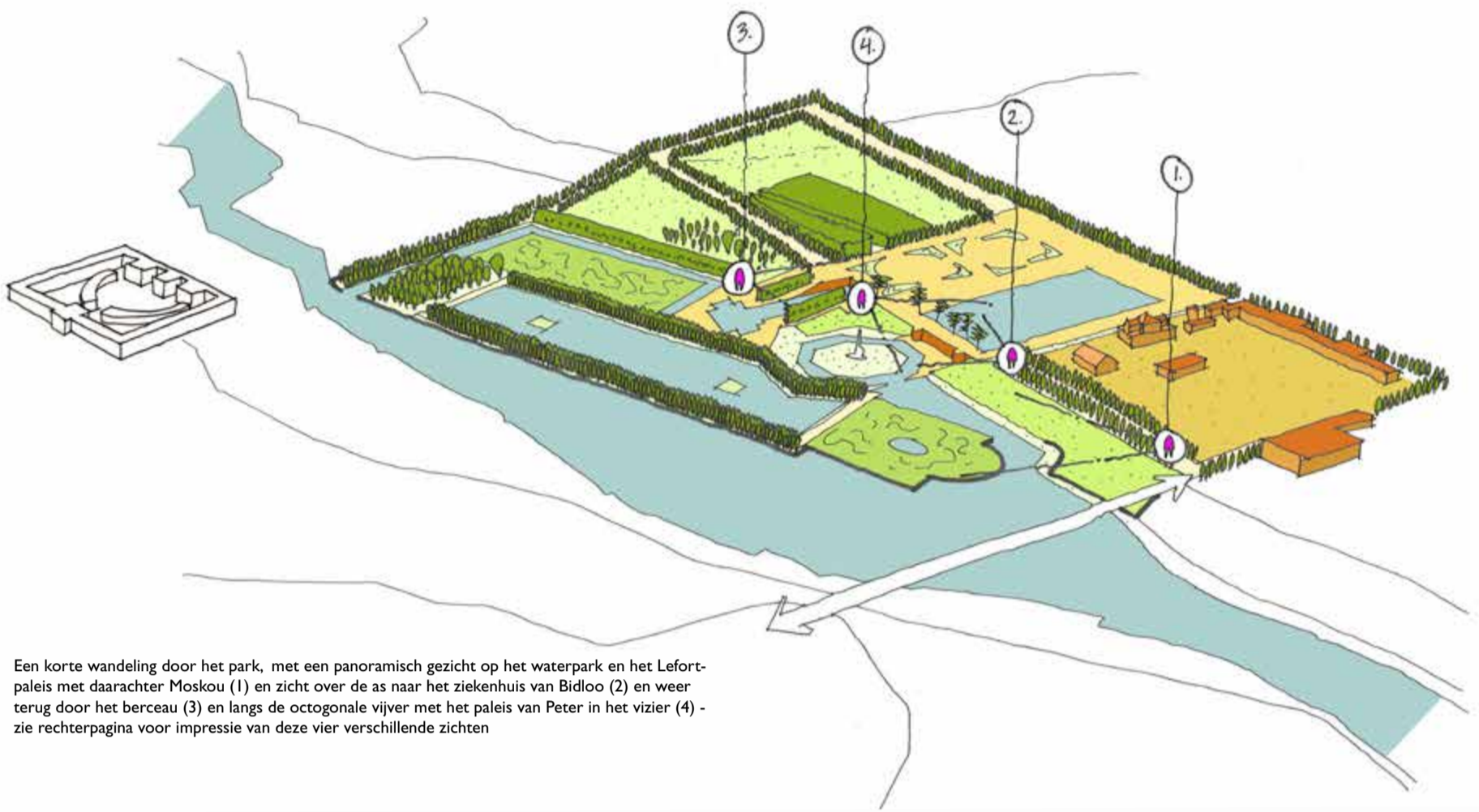
1 2 3 4 5

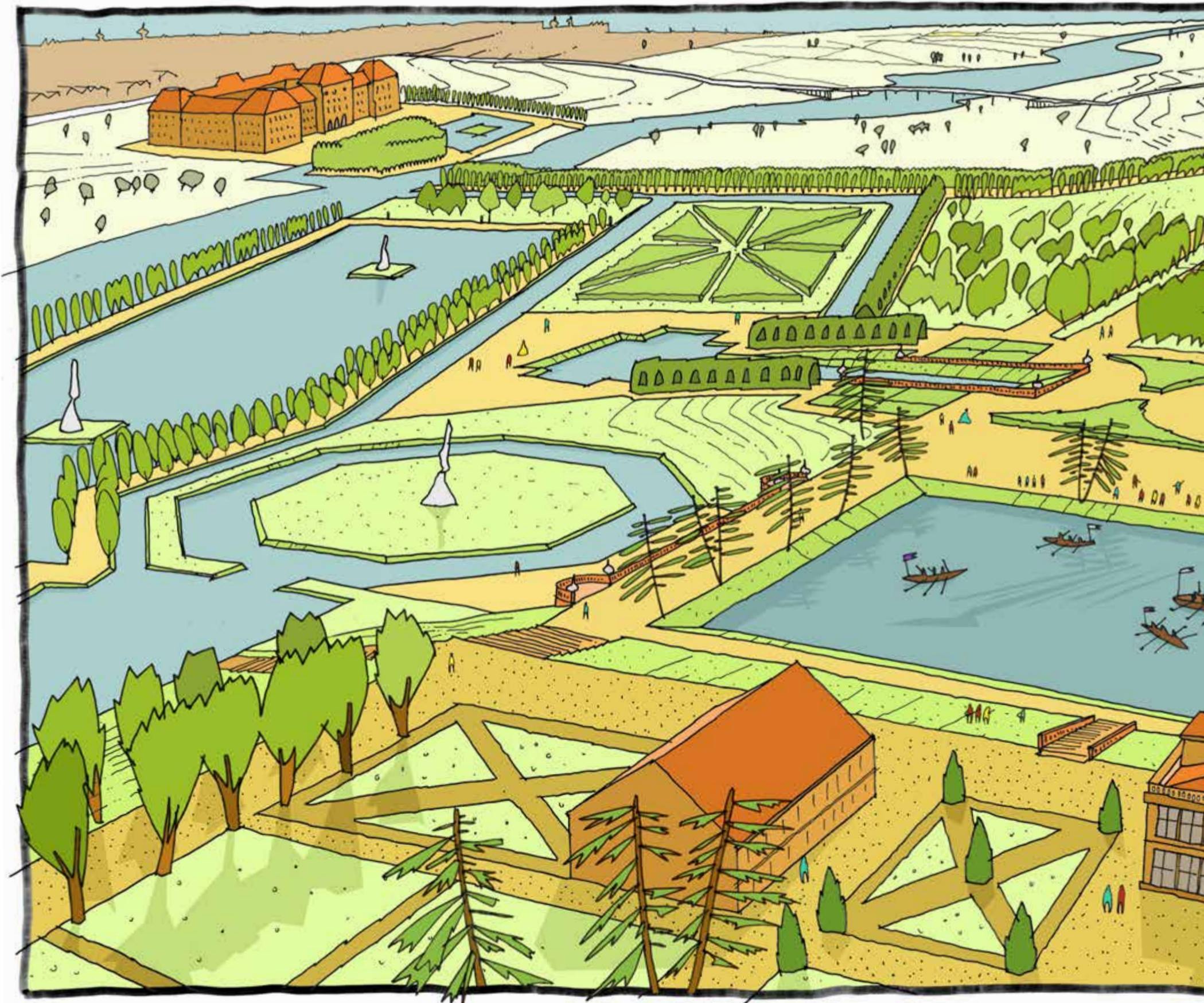
De hoofdas die midden door het complex loopt, ligt verdraaid t.o.v. de vier andere (kortere) assen en verschiet een aantal keer van kleur. De hoofdas ligt hoger dan het waterpark aan de Yauza. Hierdoor biedt deze een panoramisch zicht op dit waterpark. Dit hoogteverschil wordt extra gedramatiseerd midden op de as door de twee cascaden voor de octogonale en de kruisvijver die voor levendigheid (geluid!) zorgen

In het complex liggen meerdere assen. Een viertal assen ligt parallel aan elkaar en aan de Yauza, ietwat verdraaid ten opzichte van de hoofdas (de rivier volgend). Deze vier assen hebben met elkaar gemeen hun eenduidigheid in vorm en richting. Onderling verschillen de karakters van de assen echter. Drie assen liggen in het waterpark, de vierde as ligt in het hogere deel. De asrichting vormt daarmee een terugkerend thema in zowel het lagere waterpark als de hogere flank. De hoofdas middendoor en de as bovenlangs de tuin verschieten een aantal keer van kleur en verbinden de verschillende sferen binnen de tuin: de hoofdas volgt de richting van de Golovin-aanleg. Haaks op de Yauza ligt het hart van het complex (met de Golovin-, octogonale en kruisvijver en de Golovin-parterre).

Een korte wandeling door het park, met een panoramisch gezicht op het waterpark en het Lefortpaleis met daarachter Moskou (1) en zicht over de as naar het ziekenhuis van Bidloo (2) en weer terug door het berceau (3) en langs de octogonale vijver met het paleis van Peter in het vizier (4) - zie rechterpagina voor impressie van deze vier verschillende zichten

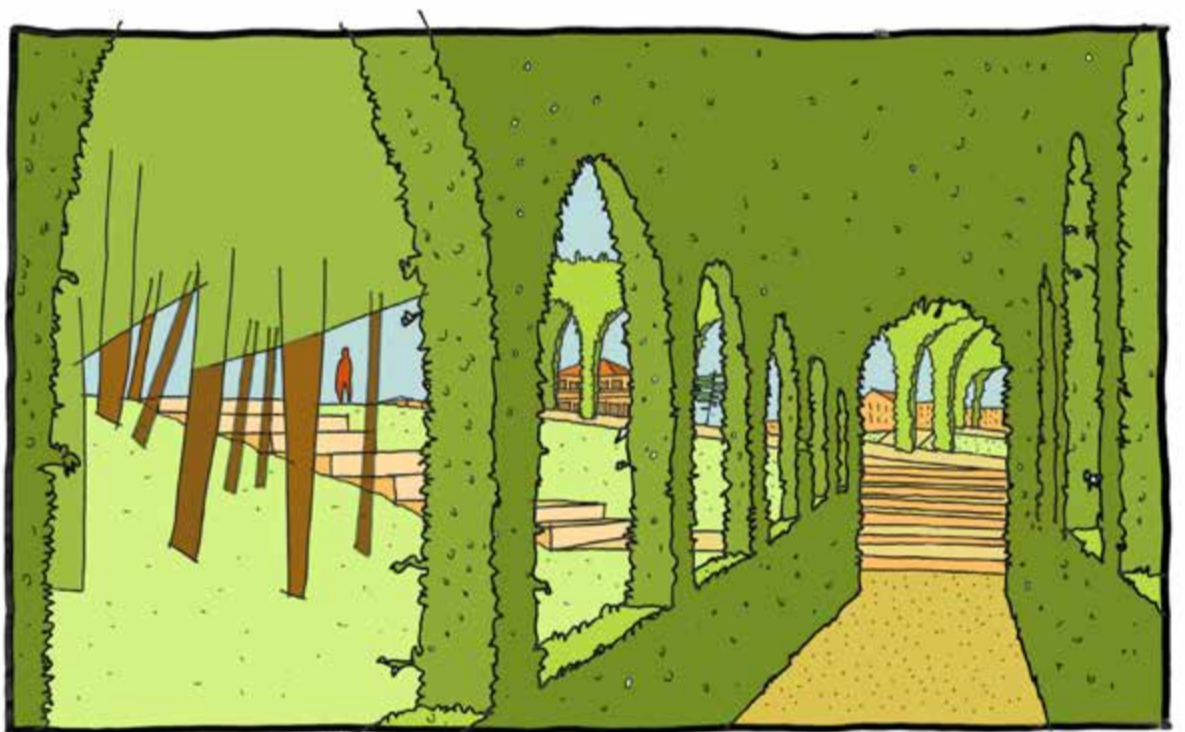
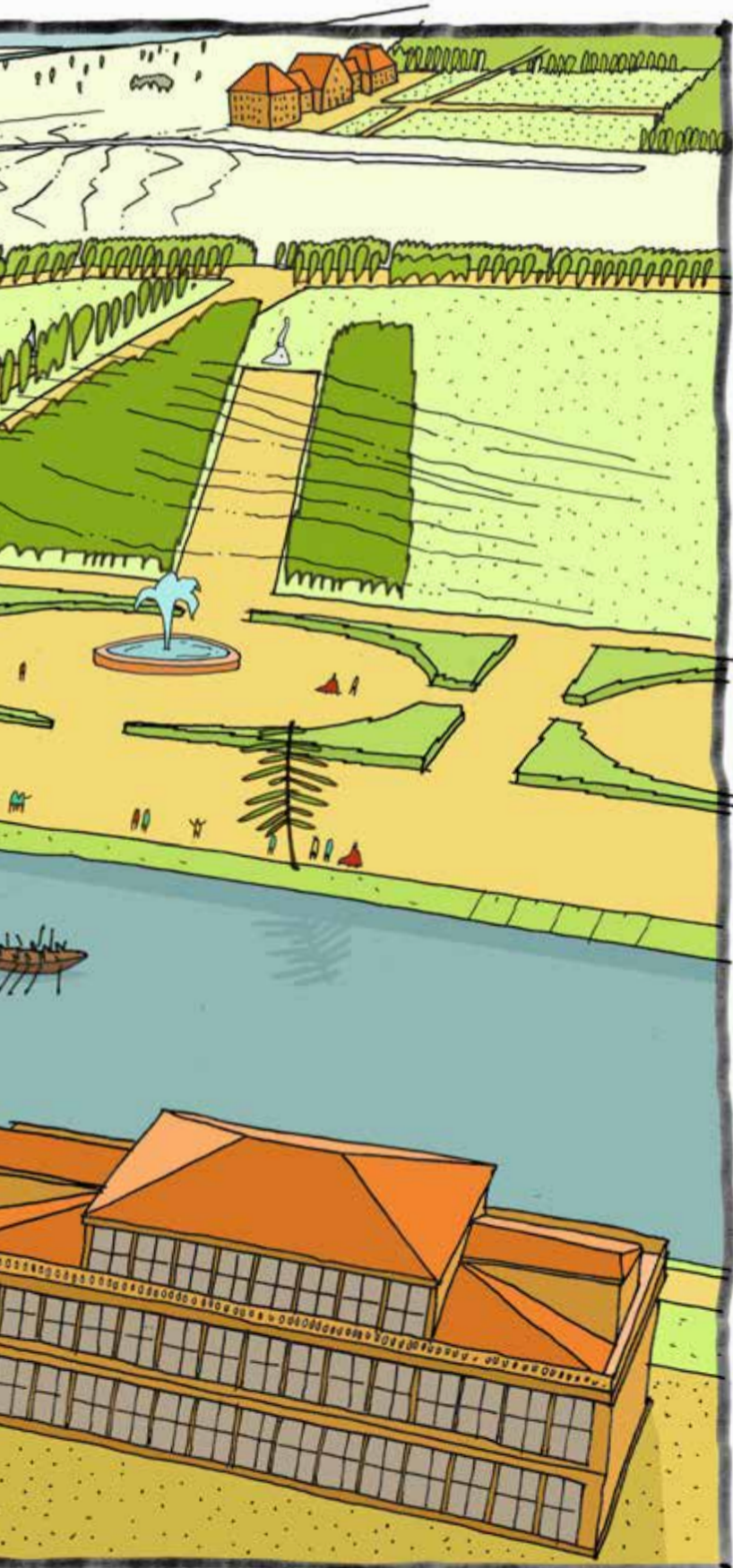
1 2 3 4 5

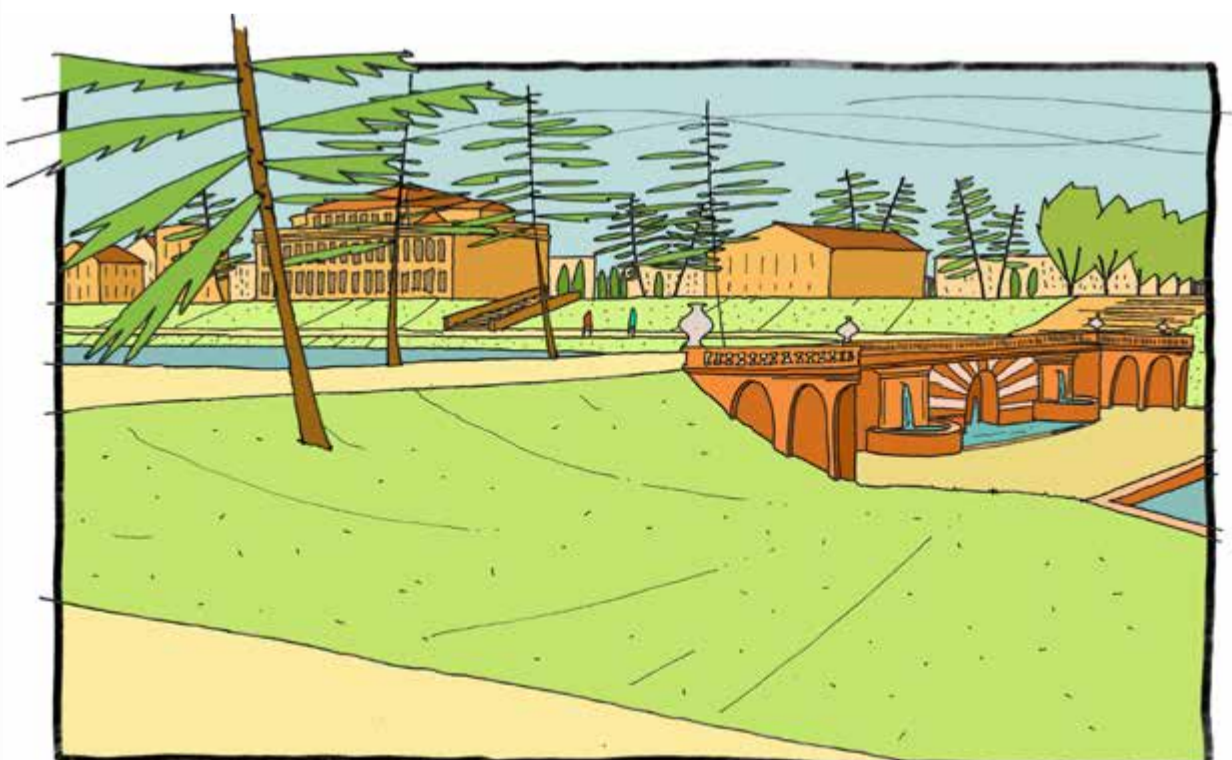
1. Het waterpark vormt het verbindend element tussen het Lefort-paleis en Peters buitenverblijf

2. Impressie: zicht over de hoofdas richting het Bidloo-complex, verschillende sferen flankeren de as

3. In de berceau is er afwisselend wel/geen zicht op het paleis

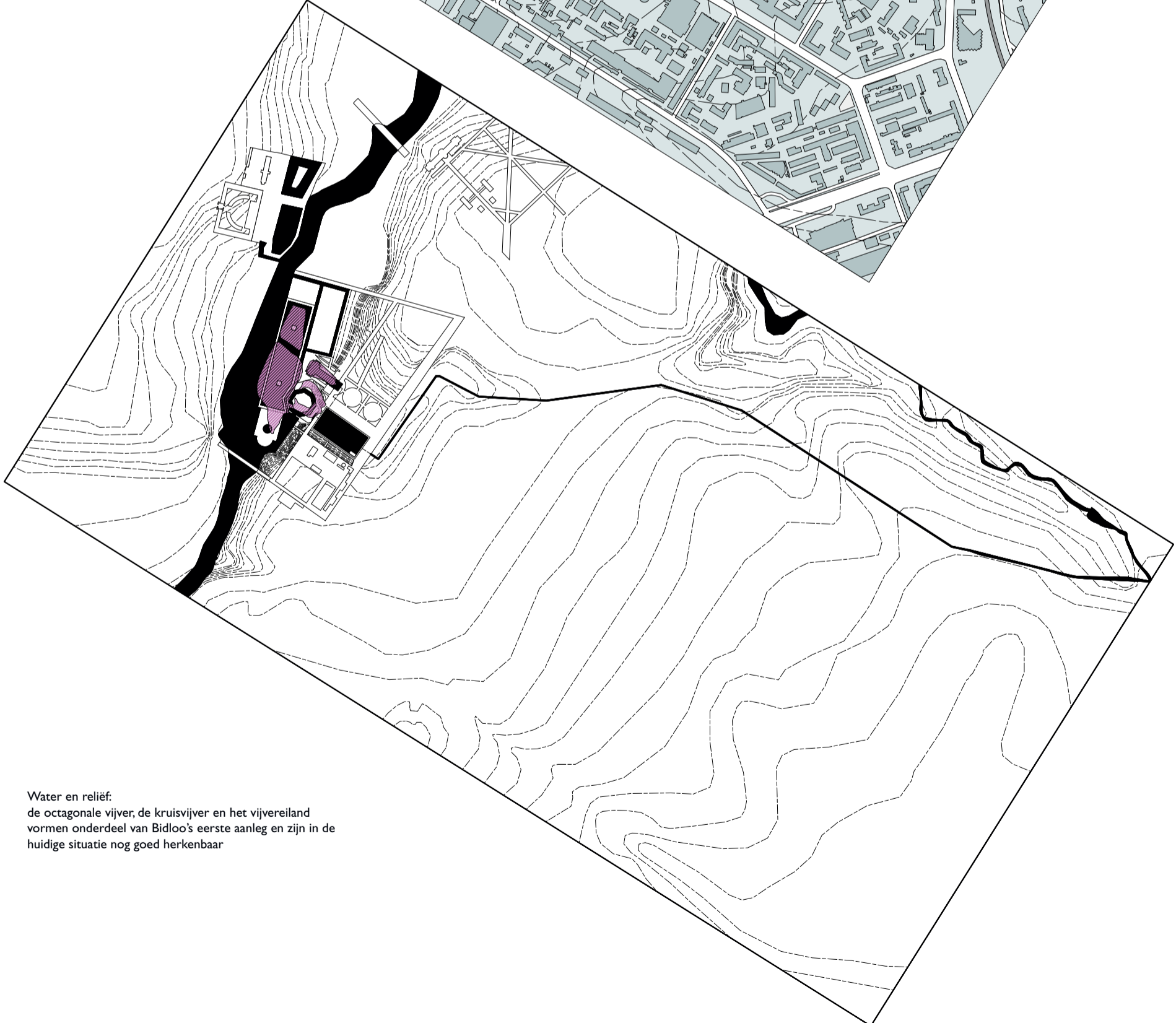
4. Rijk gedecoreerde grotto tussen de Golovin-vijver en de octogonale vijver, het spel met waterniveaus in beeld

Sporen: wat is hier nu nog van over?

Uit de periode van Bidloo resteren nog diverse structuur-elementen (restanten van vijvers, lanen, zichtlijnen, en dergelijke) – zie afbeelding. Van de decoratieve elementen (fonteinen, cascades, ornamenten, paviljoens) resteert echter vrijwel niets meer. Wel zijn diverse sporen onder de grond aanwezig onder meer de fundamenteën van beschoeiing en bouwwerken (zie hiervoor het archeologisch onderzoek van de Stad Moskou).

Sporenkaart tijdlaag 2
cultuurhistorische elementen -
dat wat bovengronds nu nog zichtbaar
herinnert aan een van de tijdlagen

Water en reliëf:
de octagonale vijver, de kruisvijver en het vijvereiland
vormen onderdeel van Bidloo's eerste aanleg en zijn in de
huidige situatie nog goed herkenbaar

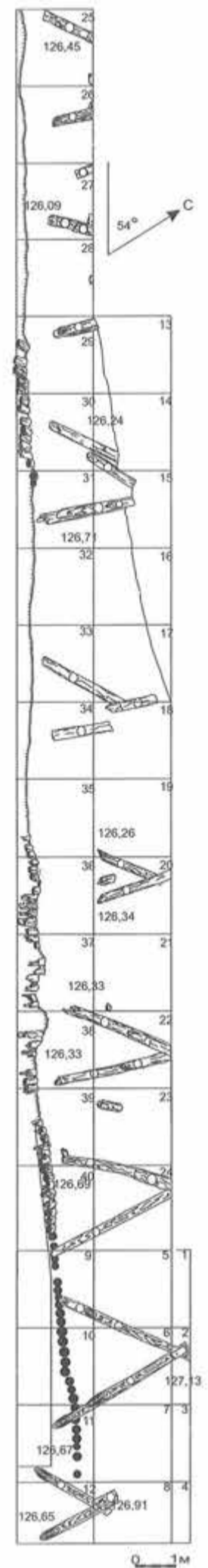

1 2 3 4 5

Paden:
de basisopzet die Bidloo introduceerde - ook in relatie tot het hoogteverschil - is nog goed herkenbaar in Park Lefortovo: de middenas, de paden rondom het 'hart', het oude pad door de berceau en de noordelijke begrenzing zijn nog goed te relateren aan de plantekening van Bidloo

Bebouwing / objecten:
het Lefort-paleis aan de overzijde van de Yauza en het ziekenhuis resteren uit de tijd van de eerste Bidloo-aanleg; in het park zelf zijn geen sporen van bebouwing anders dan fundamenteen/archeologische resten aanwezig uit deze periode

In de jaren 1999-2003 is door de archeologische dienst van de Stad Moskou uitgebreid archeologisch onderzoek gedaan in Park lefortovo - hierbij zijn diverse resten gevonden van funderingen van oeverversterkingen, bruggen, paviljoens, trappen, enzovoorts, onder meer bij de Golovin-vijver (foto boven) en de kruisvormige vijver (rechts).

Bron: archeologisch onderzoek Stad Moskou (Veksler, A.G., Voronin, K.V., Pirogov, V.U.: Lefortovo Park in Moskou – historisch overzicht en het materiaal van architectonisch en archeologisch onderzoek : 2004).

De oevers van de vele kanalen, eilanden, enzovoorts werden – zo dit niet al in een eerdere fase was gebeurd - versterkt met houten palen, rechtopstaand in de bodem, en horizontale palen, die waren gefixeerd met houten blokken. Deze fundering werd aangevuld met zand en op sommige plaatsen verfraaid met een stenen opbouw. Hier zijn resten in het park van gevonden.

Intermezzo – van het intieme Bidloo-plan naar het monumentale Rastrelli-plan

De getoonde indeling in tijdlagen is vanzelfsprekend een versimpeling van de werkelijkheid. Gezien de - beperkte - beschikbare informatie en omwille van de overzichtelijkheid worden de verschillende groeistappen in enkele fasen gebundeld doorlopen. Per fase zijn originele tekeningen getoond die inzicht bieden in de kleinere groeistappen.

Een belangrijke groeistap wordt hier kort uitgelicht, en wel de stap van Bidloo's tuin zoals we die kennen van de originele tekening van Bidloo uit 1723 (stap 2), en de uiteindelijke Anna-hof met de Rastrelli lay-out (stap 3). Dit is belangrijk om de - letterlijke - ommezwaai te kunnen begrijpen van het Bidloo-plan naar het Rastrelli-plan, waarin de oriëntatie langs de rivier richting Lefort-paleis en hospitaal centraal staat, plaatsmaakt voor een oriëntatie helling op, van de rivier af. Onbekend is of Bidloo deze stap heeft ontworpen. Dit is heel goed mogelijk geweest, ofwel in opdracht van Peter I (hoewel deze in 1725 overleed), zijn vrouw Catherina I (die maar heel kort regeerde), Peter II (die het Golovin-huis bewoonde maar ook al in 1727 overleed) of – waarschijnlijker - troonopvolgster Anna I. Van Anna is een decreet bekend uit 1730 (het jaar waarin zij aantrad) waarin zij Bidloo opdraagt de Golovin tuin te herontwikkelen/verfraaien. Het zou een verklaring kunnen vormen voor het feit dat de tuin zich in de eerste jaren na Peters dood in hetzelfde handschrift heeft doorontwikkeld.

In de stap van het Bidloo-plan van 1723 (voor tsaar Peter) naar het Rastrelli-plan (voor Anna) is de tuin vergroot, is de oude hoofdas van Bidloo doorgetrokken en zijn verfraaiingen uitgevoerd. Maar van groter belang is de manier waarop deze uitbreiding heeft plaats gevonden. De Yauza wordt de centrale as van de beide complexen aan weerskanten van de rivier.

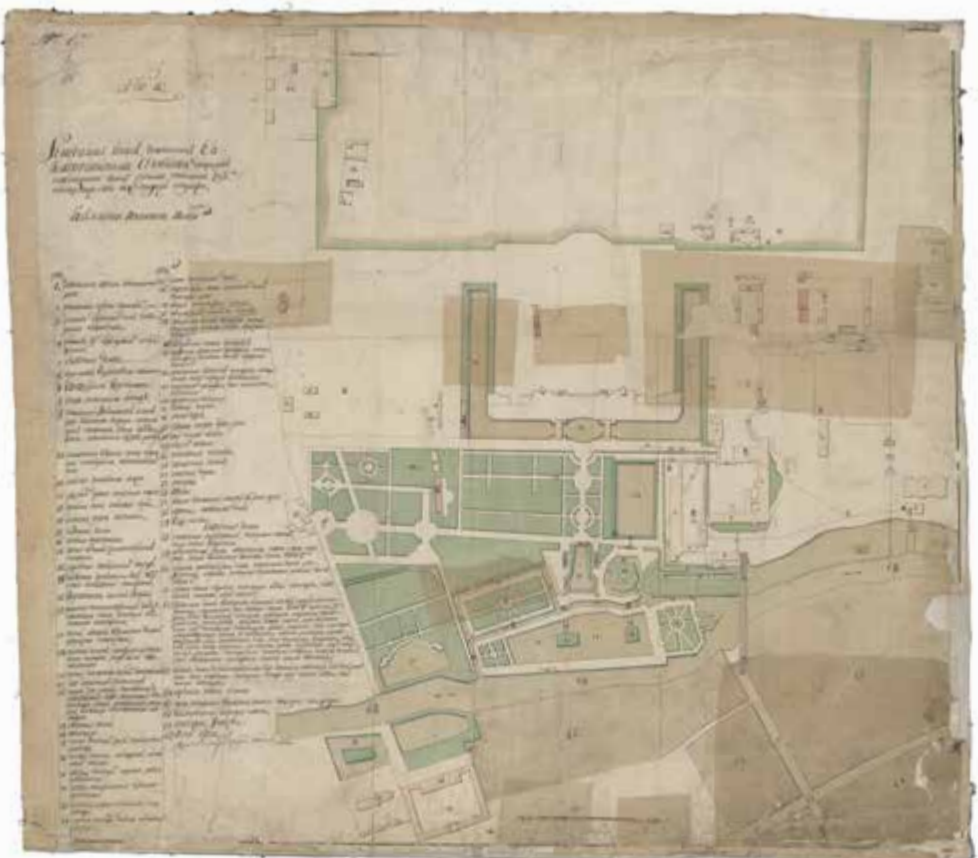
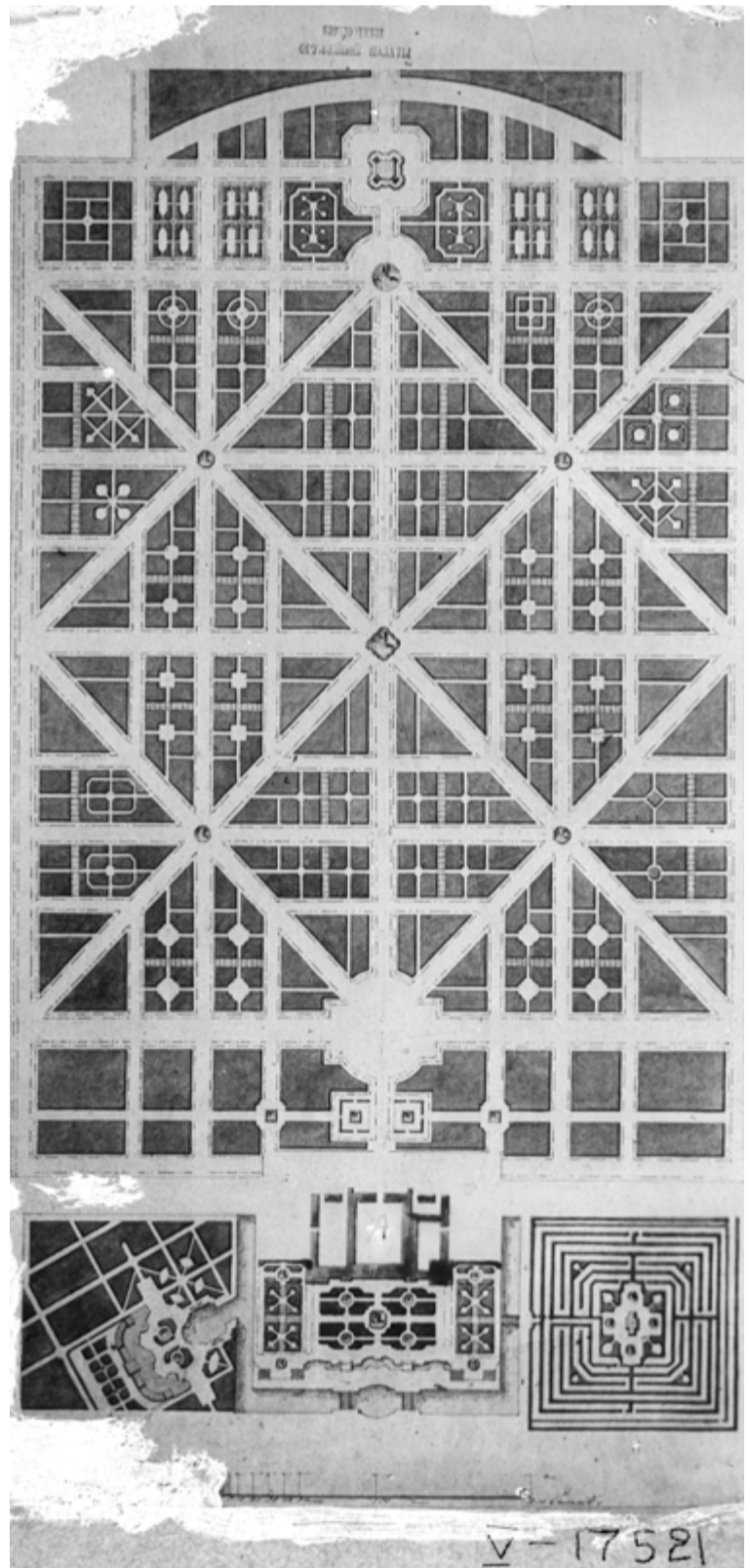
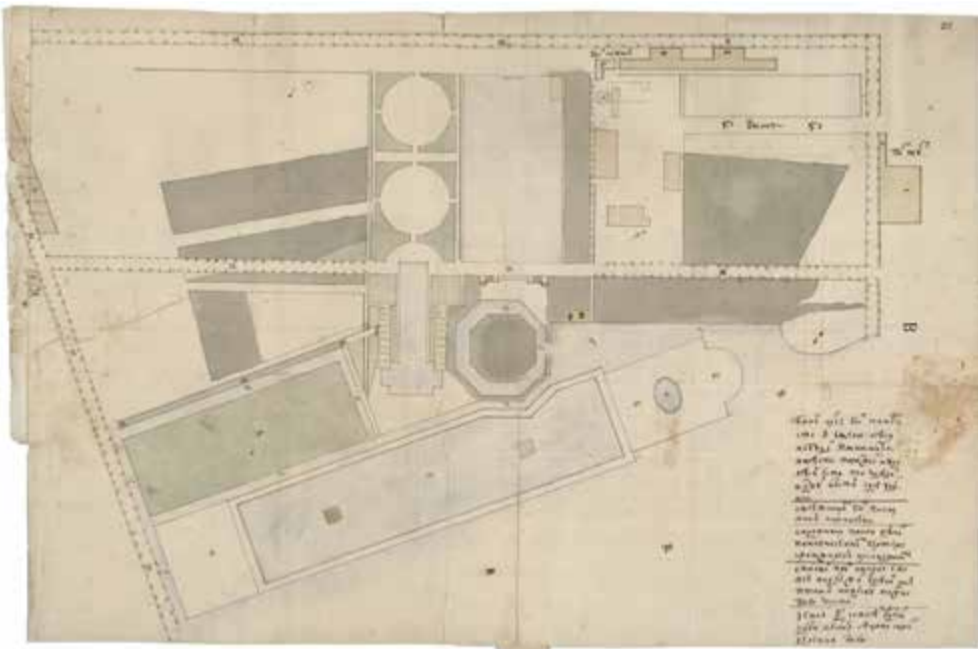
De rivier de Yauza komt door uitbreidingen aan weerskanten middenin het tuinencomplex te liggen. De vijver in de Yauza van 'Peters buiten' van Bidloo krijgt een antwoord aan de overzijde; ook bij het Lefort-paleis komen nieuwe groenaanleggen en vijverpartijen te liggen. Zo ontstaat een grote ruimte met de Yauza als natuurlijk, verbindend midden.

Aan de ene lange zijde wordt dit tuin-ensemble bepaald door het stenen paleis van Lefort, aan de andere lange zijde door de heuvels. Aan de twee korte zijdes liggen aan de ene kant het zomerpaleis (het oude Golovin-huis) en aan de andere zijde het militair complex met de barakken en het militair hospitaal.

Aan de zuidzijde wordt deze groen-blaue ruimte ruimtelijk begrensd door de brug over de Yauza, aan de noordzijde krijgt de door bos omzoomde vijver van paleis Lefortovo een tegenhanger; hier wordt ook een vijver met bos omrand aangelegd. Zo ontstaat een vernauwing in de Yauza; deze begrenst de grote binnenruimte. Kortom, de indeling van de Peter-aanleg van 1723 verschuift hier van een indeling aan weerszijden van de Yauza, enkel aan elkaar gerelateerd door twee kruisende asrichtingen en verbonden met een vaarverbinding, naar een echte integrale opzet. De twee complexen vormen samen door de inrichting een ensemble, de Yauza overbruggend. Hier is echt een totaalplan gemaakt, met de Yauza als centrale dragend element.

Dit zou echter niet lang duren. Met de realisatie van het Rastrelli-plan verschuift het accent – door de enorme schaalvergroting - helling op: er wordt echt weer kant gekozen. De Yauza wordt van verbindend element weer op een zijspoor gezet, en haast letterlijk terzijde gelegd...

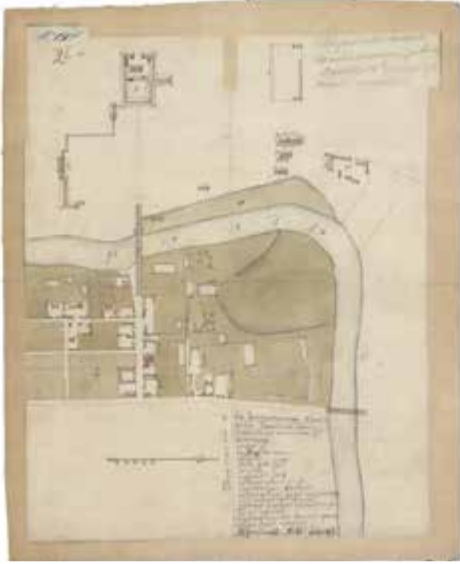
>> bron tekeningen: archief RGADA, Moskou (onder) en Shchusevarchitectuurmuseum, Moskou (re. onder)

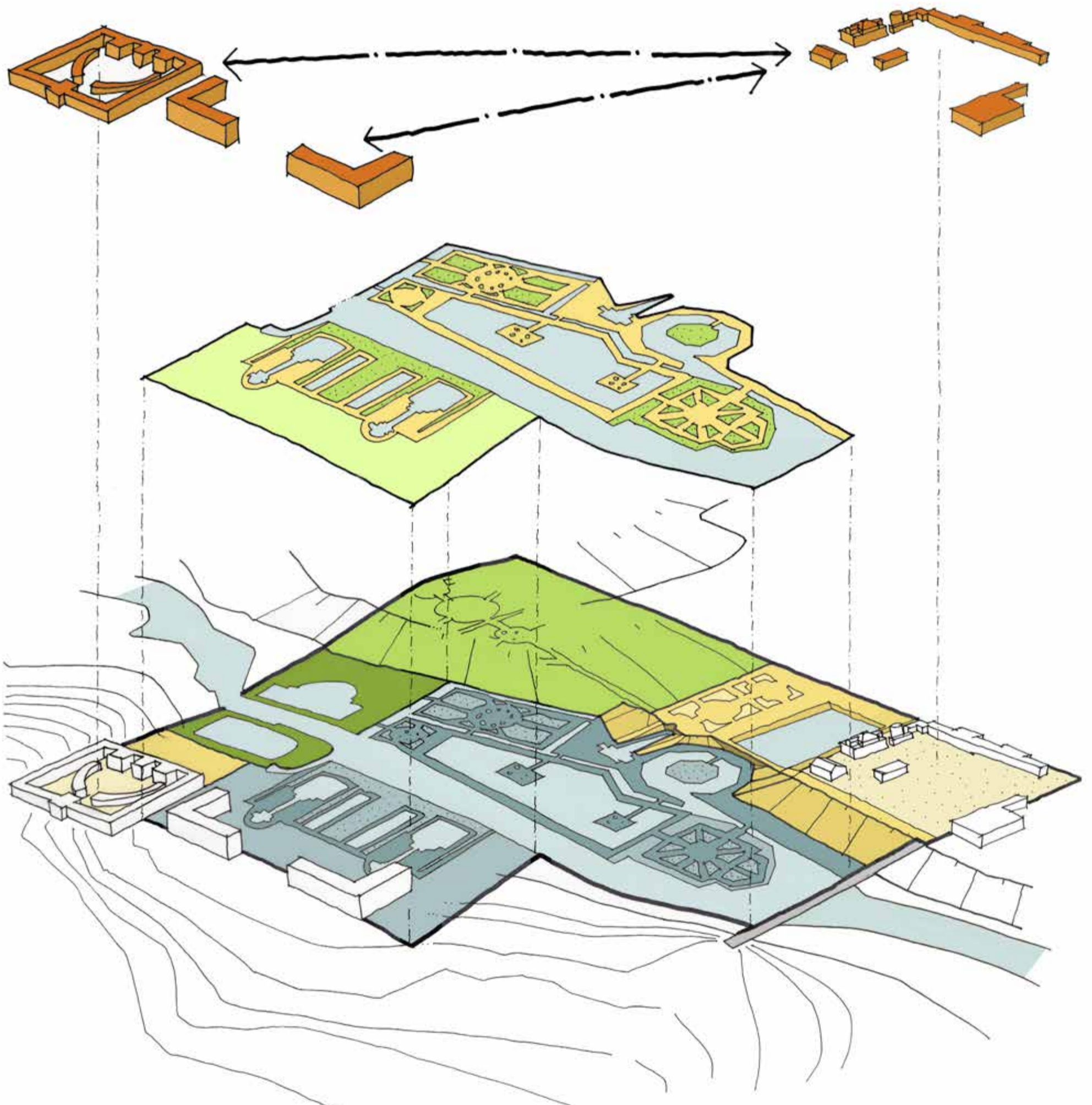
Deze sequentie van plankaarten laat de transitie zien van het intieme waterpark van Peter I/Bidloo, reagerend op de omgeving, naar het monumentale 'Versailles aan de Yauza' van Rastrelli, met de veranderende positie van de 'watertuin' - n.b. de onderste afbeeldingen zijn hierna groot afgebeeld

I 2 → 3 4 5

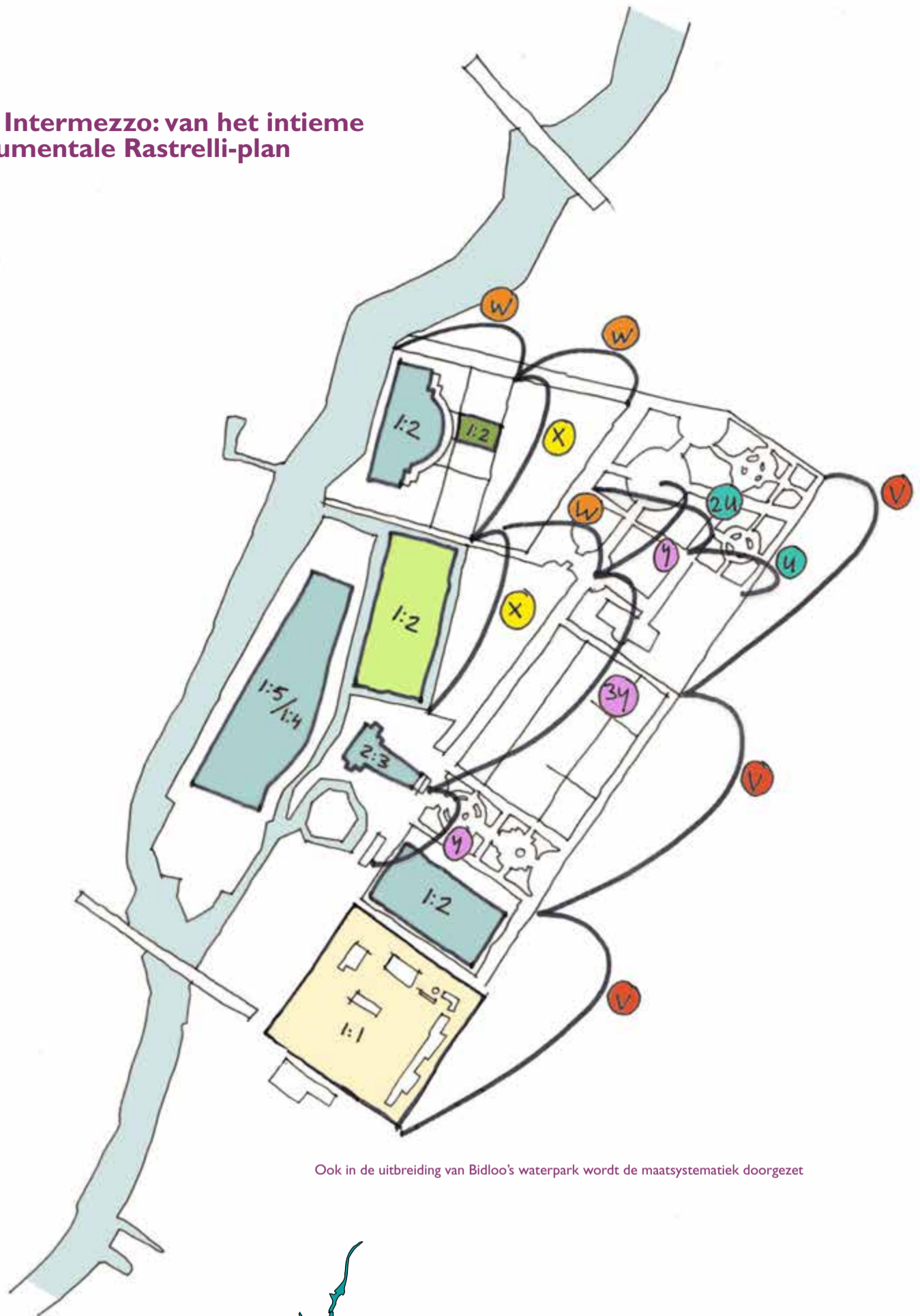
Kaartbeeld van de Duitse wijk aan de overzijde van de Yauza, begin 18e eeuw (uit: archief RGADA, Moskou)

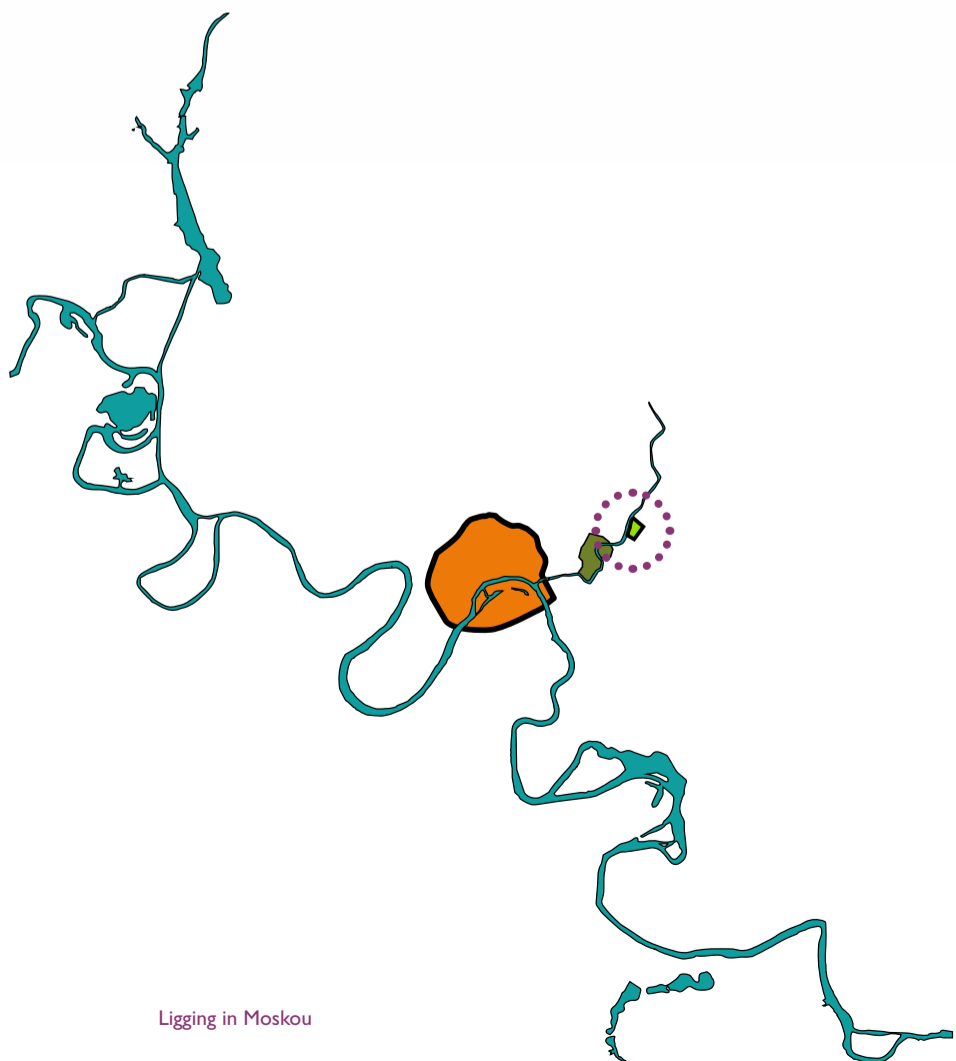
Met de uitbreiding wordt de relatie tussen de complexen aan beide zijdes van de Yauza nog verder aangezet: er ontstaat een ensemble aan de rivier

>> Reconstructietekening Intermezzo: van het intieme Bidloo-plan naar het monumentale Rastrelli-plan

- bebouwing
- hoofdgebouw
- prieel/tuingebouw
- cascade/grotto
- bebouwing onbekend
- wijk
- buurtstraat
- kazerne
- weg
- pad Bidloo-aanleg
- pad ziekenhuis
- parterre Annahof
- pad Rastrelli-aanleg
- brug
- brug Yauza
- berceaux
- bosschage
- gazon met bomen
- parterre/bosco
- tuinweide
- gazon/talud
- weide
- tuin
- paleistuin
- binnenplaats
- sportterrein
- sportveld
- woeste grond
- laan
- water niveau Yauza
- Golovins vijver
- gracht Annahof
- fontein/cascade
- 'aanvoerleiding'
- hoogtelijn

Ook in de uitbreiding van Bidloo's waterpark wordt de maatsystematiek doorgezet

Ligging in Moskou

I 2 → 3 4 5

Reconstructietekening tussenstap (tussen tijdlaag 2 en 3): één samenhangend buitenplaatsenlandschap aan de Yauza (Er is teruggegrepen op de tekening van Karl Blank, die de situatie in 1753 toont. Elementen uit de beschrijvingen van Bidloo die op deze kaart zijn afgebeeld, zoals bijv. de vele zomerhuisjes/paviljoentjes, zijn van deze kaart overgenomen.)

0 50 100 250

Tijdlaag 3: 'Zomer Annahof' - ca. 1730/1750 (Rastrelli-laag)

Algemeen

De ontwikkeling van de tuin onder het regime van Anna, en de periode tussen Peter en Anna, is niet exact bekend. Ook is niet bekend of alles wat ontworpen is ook daadwerkelijk zo is uitgevoerd. De structuurtekening is daarmee (wellicht) geen exacte weergave van de feitelijke situatie, maar geeft wel de essentie van het (beoogde) plan weer.

Anna heeft Bidloo in een oekaze gevraagd de tuin aan te passen, maar onbekend is of dit daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Hoe dan ook vindt uitbreiding van de watertuin plaats richting het militair hospitaal, dus het is zeer wel denkbaar dat dit van Bidloos hand is.

Bekend is een tekening van Karl Blank (in 1749 afgestudeerd bij Rastrelli), die de barokke aanleg ontwierp. Dit kaartbeeld toont de situatie van 1753, toen het grote houten Annahofpaleis al verdwenen was. Na de brand van 1746 werd het niet meer hersteld; ook het barokke bovenpark was in de jaren 1750 verwaarloosd. De nieuwe keizerin Elisabeth, die haar voorgangster Anna haatte, wilde namelijk niets financieren dat ook maar iets met Anna te maken had. Ook de naam Annahof liet Elisabeth weer terug veranderen in 'Golovinstuin', vandaar dat Karl Blank in zijn legenda van 'Golovinspaleizen' spreekt, ook al was het eigenlijke huis van Golovin er niet meer. Voor de naam van Golovin koos Elisabeth omdat ze alles wat te maken had met haar vader Peter de Grote wilde koesteren. In 1752 is het bouwvallig geworden huis van Golovin afgebroken. Op het witstenen fundament is in najaar 1752 het nieuwe zomerhuis gebouwd, dat op de kaart van Karl Blank is aangeduid met het cijfer 4. De kaart van Karl Blank wordt als enige beschikbare bron als uitgangspunt genomen voor deze tijdlaag.

De ruimtelijke opzet wordt in deze ontwikkelingsfase fors aangepast en uitgebreid. Naast de uitbreiding van de watertuin vindt een uitbreiding heuvelop plaats.

De opzet is niet heel bijzonder. Qua lay-out doet het parkontwerp denken aan tijdgenoten zoals het 18e-eeuwse parkcomplex van Herrenhausen.

Belangrijke conceptuele stap die Rastrelli maakt is de introductie van een axiale opzet, haaks op de Yauza. De opzet wordt formeler en grootschaliger, minder intiem dan voorheen. De indirecte verbinding met/oriëntatie op de Yauza maakt plaats voor een frontale. Het Golovin-paleis maakt plaats voor een omvangrijker paleiscomplex, dat uitkeek over de vijver. De nauwe relatie met de overzijde van de Yauza (Lefort-paleis) wordt hierdoor prominenter.

De opzet van de nieuwe tuin is vrij generiek, zeker ten opzichte van de 'watertuin' die heel specifiek op de plek is toegesneden. De opzet met sterrenbossen, en open plekken, verbijzonderd met waterpartijen, beelden, en andere elementen, verbonden door paden lijkt heel erg op die van het beroemde en 'voorbeeldige' park van Versailles (door Peter ook bezocht). De watertuin wordt omgevormd tot een voortuin, die bij de enorme omvang van de barokke tuin aan de achterzijde haast in het niet valt.

Heel bijzonder is echter de wijze waarop de oude watertuin en de nieuwe barokke tuin aan elkaar gekoppeld worden. Oud en nieuw worden op ingenieuze wijze met elkaar verbonden. Dit doet Rastrelli door voort te borduren op de maatsystematiek die hij ontleent aan het Bidloo-plan en tevens door de barokke hoofdas met de oude dwarsas van de watertuin uit te lijnen. De kruisvormige vijver en Golovin-parterre vormen in het plan van Rastrelli de beëindiging van de nieuwe hoofdas die achter het paleis nog 1,5 kilometer doorloopt. Het belang van de kruisvormige vijver, het centrum en draaipunt in Bidloos compositie, neemt zo mogelijk nog in belang toe.

De oude hoofdas van de watertuin krijgt een functie als dwarsas, belangrijk maar lager in hiërarchie.

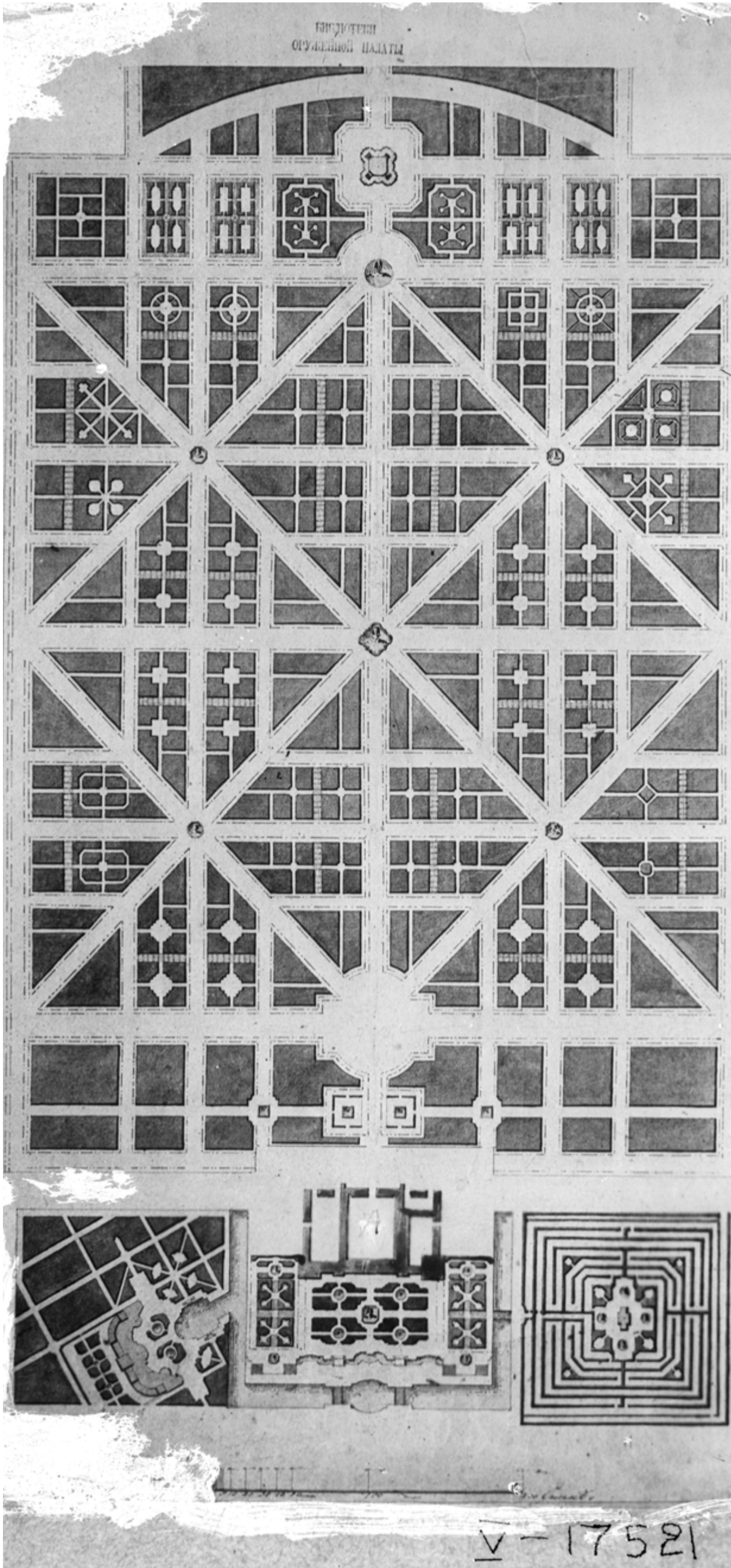

Kaartbeeld 1753 (tekening Karl Blank) (uit: archief RGADA, Moskou)

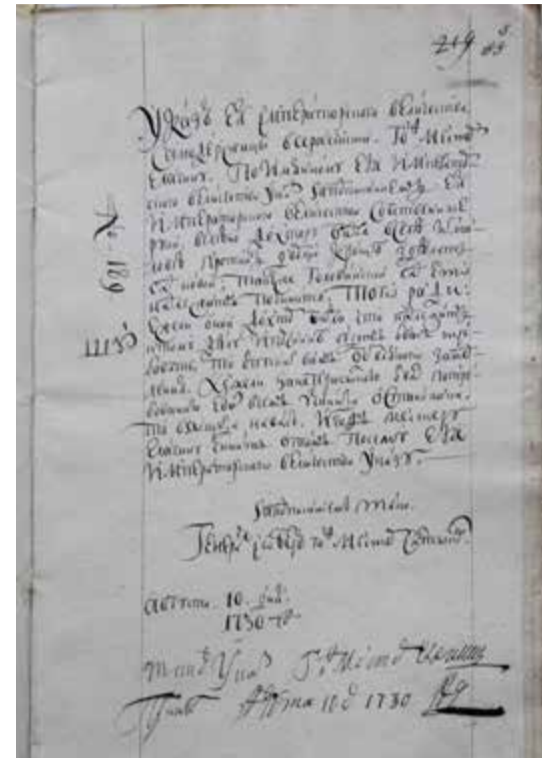

1 2 3 4 5

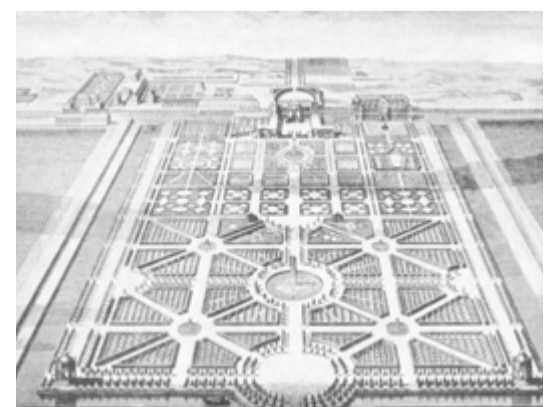
Kaartbeeld uitbreidingsontwerp Rastrelli (ca. 1730), (bron: archief Shchusev Architectuurmuseum, Moskou)

Oekaze Anna uit 1730 (bron: archief RGADA, Moskou)

Fragment uit een kaartbeeld van de barokke parkaanleg van Strelna bij St. Petersburg, 1717 - de tuin van dit buitenverblijf voor Peter de Grote werd ontworpen door Jean Baptiste Alexandre le Bond, die eerder voor Le Nôtre werkte aan de tuinen van Versailles (bron: foto Hank van Tilborg)

Boven: de barokke aanleg vertoont veel overeenkomst met de parkaanleg van tijdgenoot Herrenhausen (luchtfoto huidige situatie en vogelvluchtperspectief ontwerp, ca. 1747)

>> Reconstructietekening Tijdlaag 3: 'Zomer Annahof' - ca. 1730/1750 (Rastrelli-laag)

- bebouwing
- hoofdgebouw
- prieel/tuingebouw
- cascade/grotto
- bebouwing onbekend
- wijk
- buurtstraat
- kazerne
- weg
- pad Bidloo-aanleg
- pad ziekenhuis
- parterre Annahof
- pad Rastrelli-aanleg
- brug
- brug Yauza
- berceaux
- bosschage
- gazon met bomen
- parterre/bosco
- tuinweide
- gazon/talud
- weide
- tuin
- paleistuin
- binnenplaats
- sportterrein
- sportveld
- woeste grond
- laan
- water niveau Yauza
- Golovins vijver
- gracht Annahof
- fontein/cascade
- 'aanvoerleiding'
- hoogtelijn

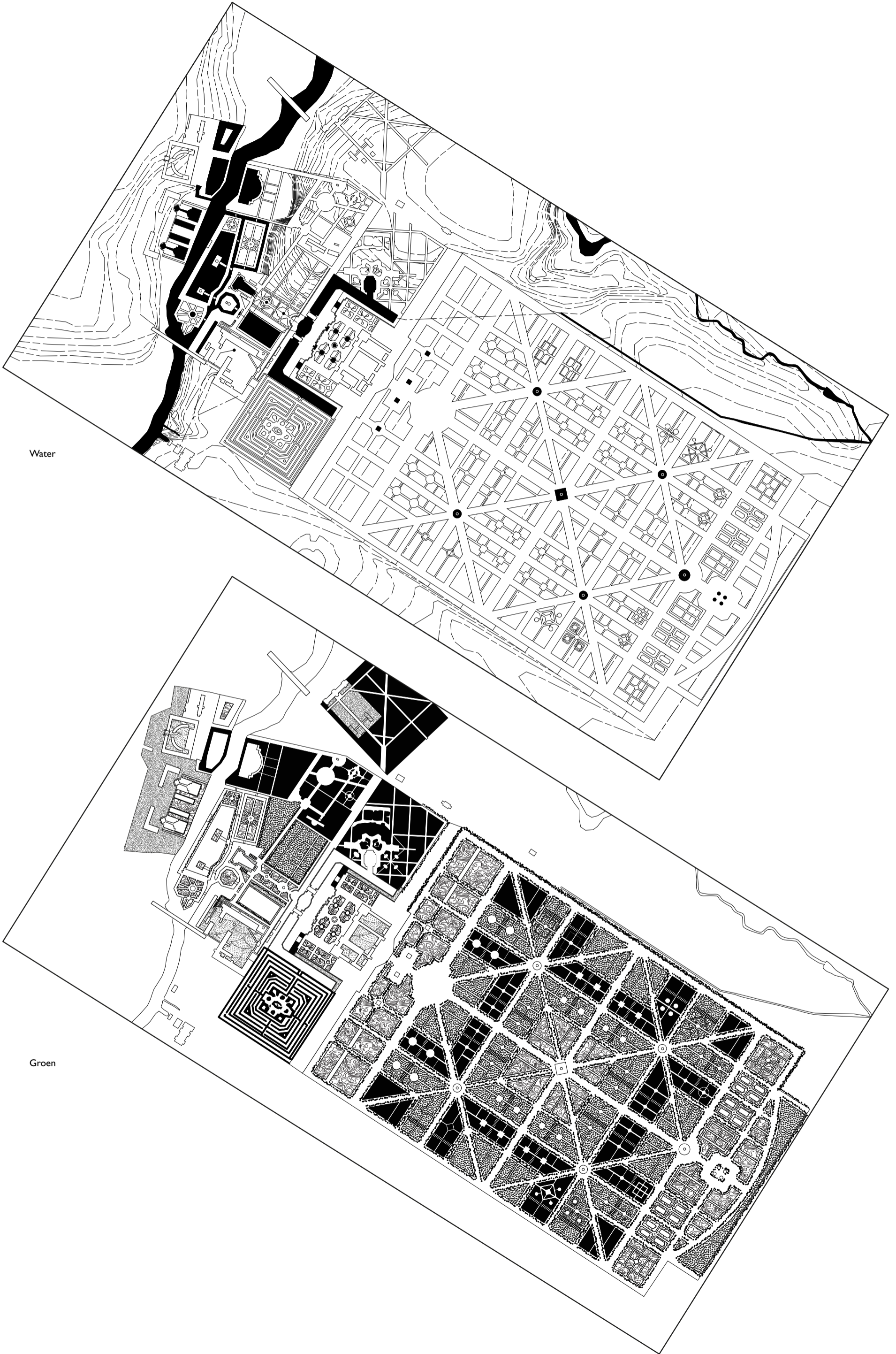
Ligging in Moskou

1 2 3 4 5

Reconstructietekening tijdlaag 3

Water

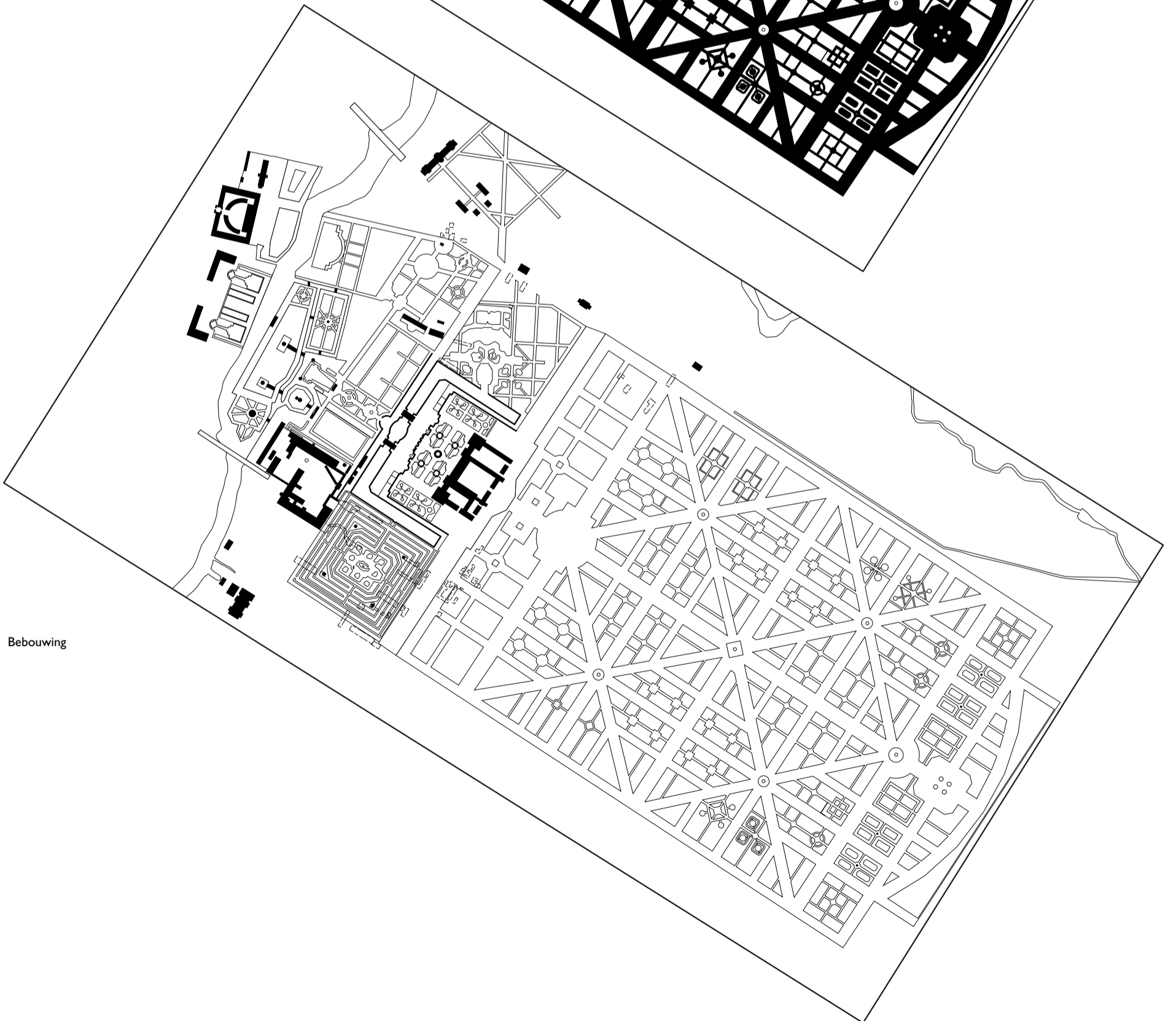
Groen

1 2 3 4 5

Paden

Bebouwing

a. Structuur (planlagen)

Groen

De opzet van de oude groenaanleg is in deze tijd fase qua lay-out onveranderd gebleven. Er hebben diverse uitbreidingen plaats gevonden, vermoedelijk in diverse periodes. Allereerst vindt een uitbreiding van de watertuin plaats richting het militair hospitaal, met bospartijen, een waterkamer (omsloten vijver) en diverse parterres. In de uitbreiding werden oranjerieën opgenomen.

Aan weerszijden van het nieuwe paleisgebouw projecteerde Rastrelli in zijn ontwerp nieuwe groenaanleggen, op zichzelf staand, als een soort 'wangen' of 'boekensteunen' in dienst van het gebouw. Aan de kant van het oude Golovin-paleis ontwierp de Italiaan een groot doolhof. Deze zaken zijn nooit gerealiseerd – op de kaart van Karl Blank zijn ze niet zichtbaar. Op instigatie van Anna zelf zouden deze onderdelen niet zijn uitgevoerd.

Voor het paleis zelf, op een hoger niveau dan de Golovin-aanleg, ontwierp Rastrelli een groot, symmetrisch vormgegeven plateau met diverse parterres. De afscheiding van dit plein werd door Rastrelli vormgegeven als een stenen, fraai gedecoreerde keermuur met balustrade. Vanaf dit bordes kon over de Golovin-tuin richting de watertuin en de Yauza worden uitgekeken, alvorens de bezoeker met een van de trappen deze tuindelen daadwerkelijk bezocht.

Achter het enorme paleis werd een groot sterrenbos gerealiseerd in Franse stijl. De barokke groenaanleg met bosco's kent een centrale middenas en diverse sub-assen. In de plantekening is een bijzondere opzet te ontdekken die vermoedelijk met verschillende beplanting werd ingevuld. Langs de paden stond laanbeplanting. De middenas werd met een bospartij aan het eind van het complex opgevangen. Ook hier werden als belangrijkste soorten linde, esdoorn en iep gebruikt. Plantlijsten zijn naar verluidt bewaard gebleven (ca. 1730). Er zijn zaden uit Holland, en deels ook uit Petersburgse tuinen, gebruikt (Veksler, A.G., Voronin, K.V., Pirogov, V.U.: Lefortovo Park in Moskou – historisch overzicht en het materiaal van architectonisch en archeologisch onderzoek: 2004).

Water

De opzet van de lageregelegen 'watertuin' met de octagonale vijver en de kruisvormige vijver is in deze tijd fase qua lay-out onveranderd gebleven. Wel is de vorm van de kruisvormige vijver veranderd met een iets andere verhouding en positie (iets verschoven), en is ook het eiland met de vijver met de twee eilandjes van vorm veranderd. Belangrijk onderdeel van de beleving van de watertuin waren de vele waterwerken (fontein/cascades), die voor dynamiek (beweging/geluid) zorgden. De grote vijvers zorgden juist voor rust en spiegelvlakken, en daarmee voor afwisseling en compositie en beleving. Rastrelli vernieuwde ook

Beeld van de Golovin-brug (sit. 1919), bron: www.retromap.ru

Bron tekeningen (onder): archief Shchusevarchitectuurmuseum, Moskou

Beeld van baders in de Yauza voor de Golovin-brug, de Duitse wijk en het Lefort-paleis (ca. 1730)

delen van de watertuin, zoals de keerwanden/grotto's (die voor de oude wanden van Bidloo werden gezet). Hij ontwierp ook op de kop van de kruisvormige vijver een bijzonder element, met maar liefst vijf cascades/fonteinen, drie cascades opgenomen in de fraai gedecoreerde keermuur, waarvan 1 in een grot (grotto), en twee fonteinen die aan de oever gesitueerd waren, waar het pad achter door liep aldus het archeologisch onderzoek van de Stad Moskou. Deze opzet is zichtbaar op tekeningen uit 1805 -1806.

Ook in het uitbreidingsontwerp van Rastrelli komt het water als belangrijk element terug. Rastrelli benut de natuurlijke laagte (met het beekje dat de Golovin vijver voedt) om deze om te vormen tot een U-vormige gracht, met een annex (haventje). De gracht omsluit op passende wijze het nieuwe paleisgebouw, en geeft het iets voornaams en tegelijk iets 'historisch' (refererend aan een slotgracht als onderdeel van de verdedigingsfunctie). De (gras)oevers waren plaatselijk gemaakt van metselwerk en voorzien van een wit stenen balustrade.

Daarnaast introduceert Rastrelli vijf grote spuitfonteinen, die hij positioneert op het voorplein. Deze fonteinen benadrukken de symmetrische opzet en zijn precies uitgelijnd op de middenas van gebouw en de gehele tuincompositie. De fonteinhoogte was destijds een belangrijk onderdeel van de expressie van kennis (want vroeg veel technisch vernuft).

Het hoogteverschil op de overgang van het voorplein en de lageregelegen tuindelen dramatiseert Rastrelli door de rijk gedecoreerde keermuur. Ook hierin introduceert hij water: de Annahof-cascade. Ook hier wordt het natuurlijk hoogteverschil benut voor waterwerken (cascades) uit grotto's, net als bij de lageregelegen Venus-dam.

De door Bidloo geïntroduceerde waterthematiek wordt door Rastrelli dus verder doorgezet in de Annahof-aanleg. De toch al spectaculaire watertuin kreeg een spectaculaire aanvulling. Voor een indruk van de grandeur van de aanleg is te denken aan Peterhof (MonPlaisir), net buiten Sint Petersburg. Hier realiseerde Peter vanaf 1714 – naar voorbeeld van Versailles – een paleis met diverse fonteinen. Later heeft ook Rastrelli hieraan ontworpen, in opdracht van Elisabeth I, de dochter van Peter.

Paden

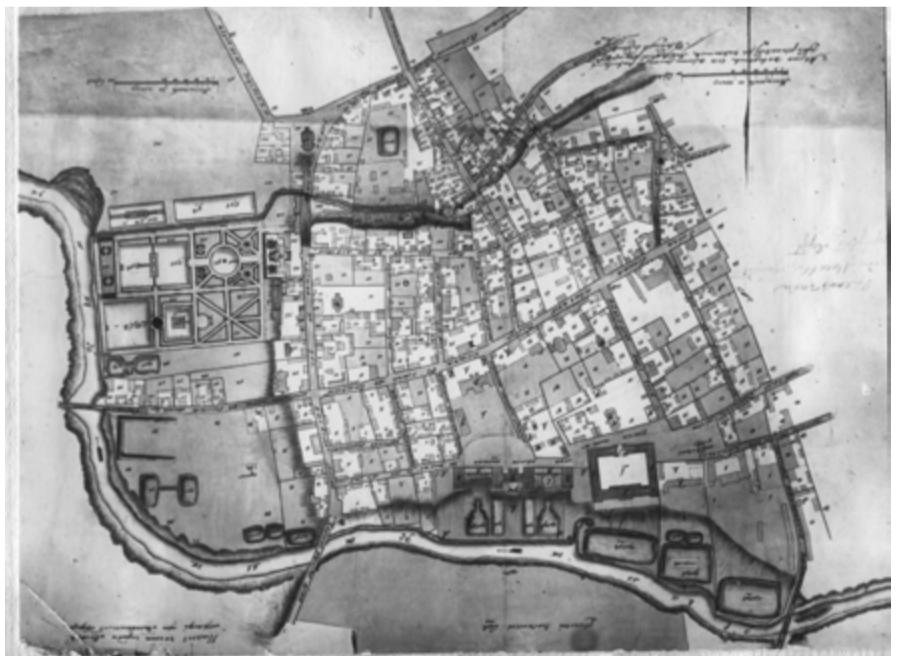
De padenstructuur is in deze stap verder uitgebreid ten opzichte van de vorige fase, als gevolg van de vergroting van de buiten, maar de hoofdstructuur van de oude aanleg is vrijwel ongewijzigd gebleven en op heel natuurlijke wijze opgenomen in de totaalcompositie.

Voor het lageregelegen deel van de tuinaanleg geldt de hoofdas/laan verder is doorgetrokken, evenals de schuine secundaire as (met de berceau). Wat in de eerdere aanleg wellicht een beetje de achterkant van het complex was, wordt nu de belangrijkste zijde. Vrijwel parallel lopend aan de oude hoofdas, maar aan de andere zijde van de Golovin-vijver lopend, introduceert Rastrelli een tweede belangrijke subas, die in één klap het Oude en het nieuwe paleis, en de twee zijwangen (met het haventje en de doolhof) aan elkaar koppelt. Over de U-vormige gracht voeren twee bruggen naar de Annahof-cascade. Met trappen kan het voorplein bereikt worden, waar de bezoeker vrij door de parterres kan wandelen.

Ook de nieuwe barokke aanleg aan de achterzijde van het paleis is als wandelpark ontworpen met een grote dichtheid aan paden. Door de grote omvang van de uitbreiding (alleen de achteras meet al 1,5 kilometer) ontstond een padensysteem van meer dan honderd kilometer lengte. Het padensysteem kende een strenge hiërarchie, in een strak patroon van een orthogonaal grid aangevuld met diagonalen (sterrenbospatroon). De paden gaven toegang tot subruimtes, kamers in het bos, onderling verbonden via vele subpaden en subruimtes. Alleen de hoofdpaden in het achterdeel vormen tezamen al een padensysteem van veertig kilometer lengte.

Bijzondere objecten

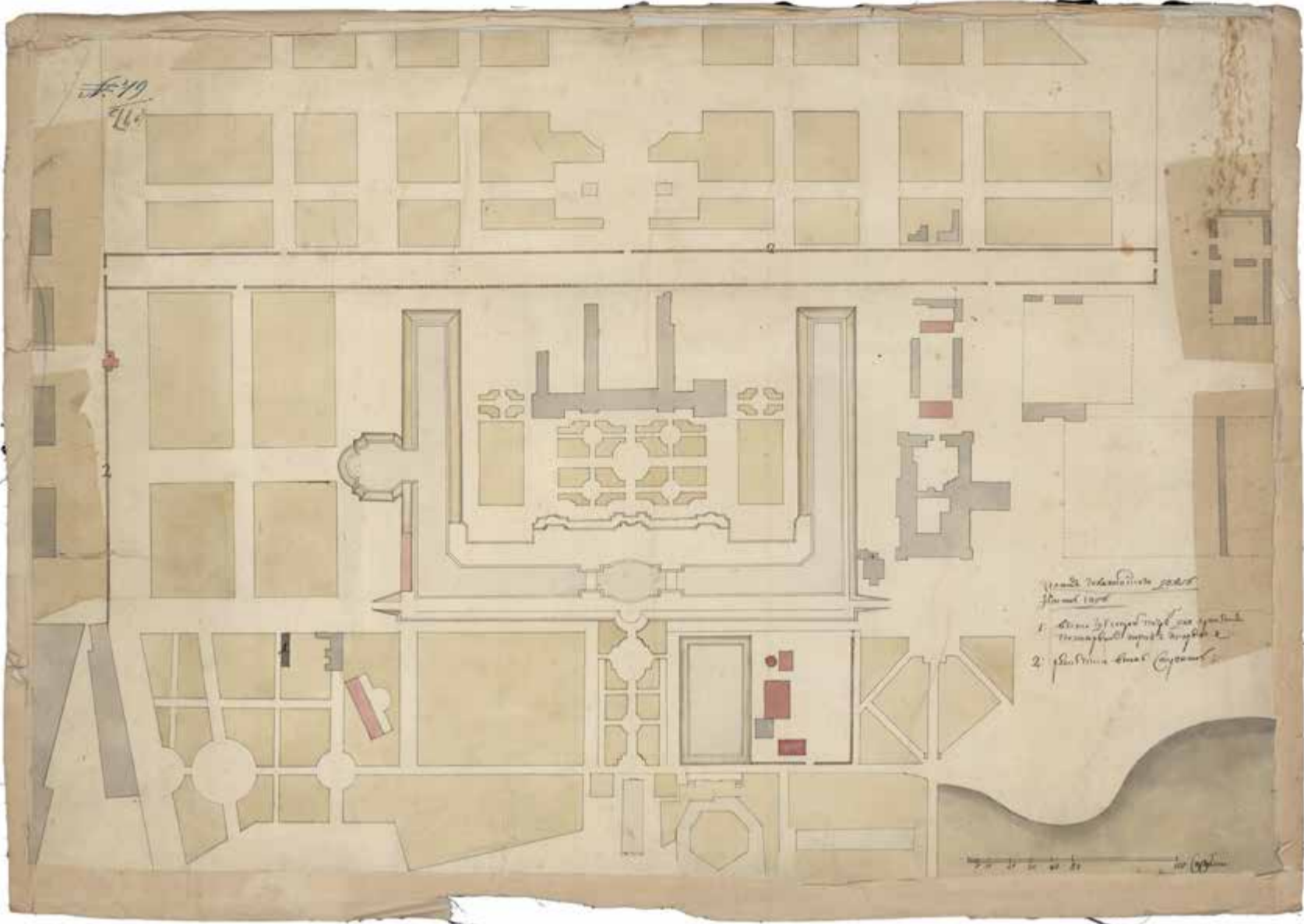
Op en in de directe nabijheid van het terrein stond in de periode van de Annahof een groot aantal gebouwen/bouwwerken. Buiten het paleis zelf waren er vele andere gebouwen en bouwsels aanwezig. Op de kaart van Karl Brand staan verder – op de plek van het voormalige (in 1752 gesloopte) Golovin-paleis – een zomer- en winterhuis aangeduid.

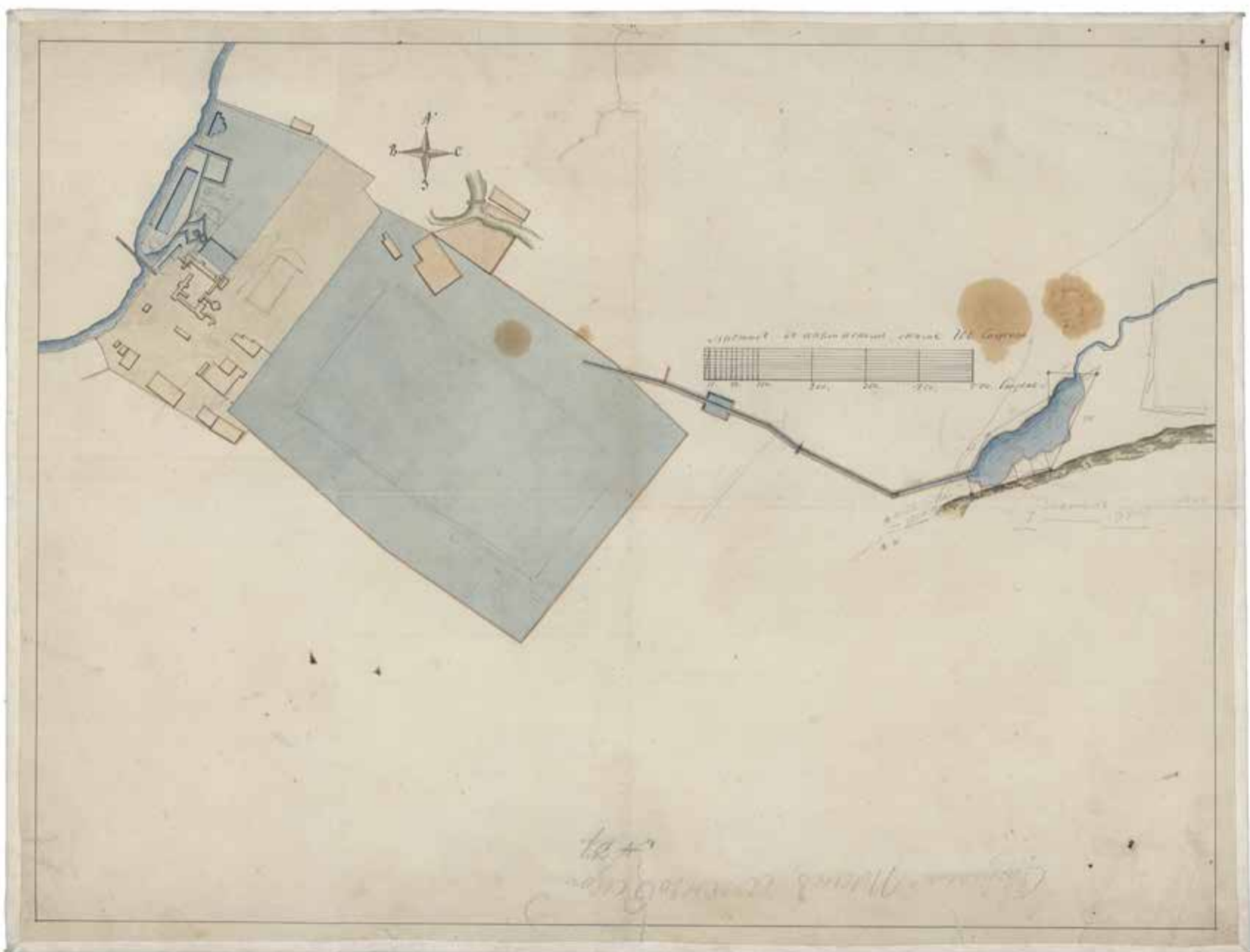
Kaartbeeld van de Duitse wijk (ca. 1730), met rechtsonder het Lefort-paleis met tuinaanleg

1 2 3 4 5

Aangepast ontwerp: uiteindelijk werd het plan van Rastrelli in aangepaste vorm uitgevoerd op instigatie van Anna zelf (uit: archief RGADA)

Voor de voeding van de vele waterwerken werd gebruikt gemaakt van een ingenieus hydraulisch systeem (uit: archief RGADA)

Op de kaart van Blank treffen we verder vele bruggen aan, prieeltjes (op de eilanden), diverse oranjerieën in de uitbreiding van de Golovin-aanleg (waaronder een houten ananasoranjerie, een houten koffieoranjerie, een houten broeikas en een stenen oranjerie), woonruimtes voor ambachtslieden, een slotenmakerij, smederij, erven van priesters, drie kerken (waaronder de Peter en Paul kerk), een wachthuis van de garde, meerdere keukengebouwen, schuren, voorraadkelders, een eigen apotheek, het huis van de meesterhovenier Fok, ruimte voor de boswachters en een manege. In de directe nabijheid van het buitenverblijf (nog steeds paleis van Golovin geheten) ligt een pompgebouw (voor wateraanvoer vanaf de Yauza), een operagebouw, paardenstallen, een botenhuis, en meer – gelegen in de hoek vlakbij de zogenaamde Golovin-brug over de Yauza die het geheel met de Duitse wijk en de stad verbindt. Aan de rivier, op het kunstmatige eiland, is een galerij gesitueerd. Aan de westzijde, aan het eind van de hoofdas staat een 'Lusthaus' ingetekend.

b. Gebruik (betekenislagen)

Als Anna de tuin overneemt en door Bidloo en Rastrelli laat aanpassen en uitbreiden (vanaf ca. 1730) wordt de functie als buitenplaats, bedoeld voor de ontvangst van gasten, verder doorgezet. De tuin blijft bedoeld voor privé gebruik, diende tot verpozing van de gastvrouw en haar gasten (als decor voor wandelingen en grote feesten) en was uitdrukkelijk bedoeld om de bezoeker te imponeren, meer nog dan in de vorige fasen gezien de schaalvergroting van het complex.

De tuin behoudt in deze fase ook haar nutsfunctie. Een deel van het complex was waarschijnlijk in gebruik als nutstuin, met vermoedelijk moestuinen en/of een boomgaard en in ieder geval met diverse oranjerieën/broeikassen waar (exotische) gewassen geteeld werden. Het badhuis (de banja) is op de kaart van Blank niet aangeduid, wat niet per se wil zeggen dat deze er niet was. Ongetwijfeld werd in de rivier gezwommen/gebaad.

c. Opzet & encenering (ontwerpprincipes)

De opzet van het complex is in enkele decennia door Bidloo en/of Rastrelli - in fasen enorm uitgebreid en verfijnd. Het ensemble groeit uit van een vrij introvert complex in het landschap tot een zeer uitgestrekt complex, een landschap op zichzelf waarin een hele dag gewandeld kon worden zonder hetzelfde pad aan te doen!

De asymmetrische ligging van het huis, in de hoek van de aanleg, maakt plaats voor een centrale, perfect symmetrische opzet. Het hoofdhuis staat in de as, die de nieuwe barokke aanleg in één klap koppelt aan de voorzijde, met onder meer de oude Golovin-vijver en de aangrenzende parterretuin. De oude dwarsas (Golovin-parterre/kruisvormige vijver) wordt door Rastrelli opgepakt, doorgetrokken en tot nieuwe hoofdas verheven.

Het huis wordt in deze fase alsnog de centrale spin in het web, het hart van het complex. De opzet van de watertuin, met de 'ganzenvoet' en de scheve subas blijft gehandhaafd en behoudt daardoor haar eigenwijze opzet. De inzet van het water als centraal thema blijft belangrijk en wordt ook in de vernieuwing en de uitbreiding doorgezet.

Door deze middelen is in deze fase sprake van een enorme diversiteit, binnen en tussen de diverse tuindelen. Een wandeling door de tuin moet door de schaal ervan, en als gevolg van de enorme rijkdom aan ingezette middelen een zeer grote afwisseling in ervaringen hebben geboden. Door de steeds wisselende zichten, verschillende typen beplanting, de vele waterwerken, enzovoorts werd de bezoeker een waar spektakel voorgeschoteld.

De terrassenopzet werd verder uitgebouwd: vanaf het terras voor het paleis, met de 5 spuitfonteinen, lag de watertuin en de oude Golovintuin echt aan de voeten van de beschouwer. De architectonische verbijzondering in de eerdere fase (in de vorm van de uitkijplekken met balustrade op de Venus-dam, boven de kruisvormige vijver en respectievelijk de octagonale vijver), werd hier in de overtreffende trap uitgevoerd. Het uitzicht vanaf het voorplein, leunend op de balustrade bij de Annahof-cascade, moet fenomenaal geweest zijn, over de oude Golovintuin en vervolgens de watertuin, richting de Yauza, met de Duitse wijk en het paleis van Lefort en in de verte de stad Moskou. En andersom gezien, vanaf de Yauza, moet het uitzicht omhoog kijkend richting het hoger gelegen Annahof-paleis bijzonder indrukwekkend geweest zijn. Oude foto's uit 1912 (net na de tornado) geven hier een beeld van.

Het plan van Rastrelli borduurt verder op de eerdere opzet waarbij gespeeld wordt met de steeds wisselende ervaring die de bezoeker al wandelend door de tuin krijgt voorgeschoteld: met lange zichtlijnen en weidsheid afgewisseld met hoge wanden van groen die intieme, besloten ruimtes vormen. Door de afwisseling van openheid versus geslotenheid ervaart de bezoeker steeds een intrigerend spel met van licht respectievelijk donker (bijvoorbeeld in de loofgang), hoog versus laag, van stilstaand versus bewegend water (reflectie, schittering, geluid), soms veraf en soms dichtbij, verschillende beplanting (afwisselend beeld, geur), enzovoorts. Verder werd een rijke symboliek ingezet door de plaatsing van diverse (allegorische) tuinbeelden. De tuin was een echt belevingspark, waarin werkelijk alle zintuigen van de tuinbezoeker werden geprikkeld.

Rastrelli werkt in de planopzet met een vaste maatsystematiek, veel eenheden kennen een vaste maatverhouding. Rastrelli gebruikt net als Bidloo heel veel de 1:2 verhouding, aangevuld met andere wiskundige verhoudingen (1:1, 2:3). De barokke tuin kent een verhouding van 2:3 (dwars-as / lengte-as). De bosco's kennen een verhouding van 1:1 en 2:1. Het centrale punt op de hoofdas achter het huis ligt exact in het midden, tussen het paleis en het einde van de tuin. De beide 'boekensteunen' aan weerszijden van het paleis, met het labyrint aan de ene en het insteekhaventje aan de andere kant, zijn perfect 1:1 qua verhouding.

Opvallend is dat de maatsystematiek van het oude deel (watertuin/Golovin-tuin) en de barokke uitbreiding op elkaar zijn afgestemd. De maatsystematiek van het eerste deel van de achteras, komt overeen met de maatverdeling van de hoofdas aan de voorzijde. Hierdoor zorgt niet alleen de hoofdas als centraal ordenende symmetrieas maar ook de maatverdeling voor samenhang tussen de beide tuindelen aan de voor- en achterzijde van het paleis. maatsystematiek ook ten grondslag ligt aan zijn eigen, iets verderop gelegen buiten.

Rastrelli toont in de wijze waarop hij de oude watertuin en de nieuwe barokke tuin verknoot – met de asverdraaiing en het doorzetten van de maatsystematiek - duidelijk respect voor de Bidloo-aanleg. In de huidige situatie is juist dit verdwenen.

Bidloo-plan (ca. 1723):

- dwarsas, twee paleiscomplexen aan weerskanten Yauza, middels asrichting en waterverbinding op elkaar reagerend, 2 losse paleiscomplexen

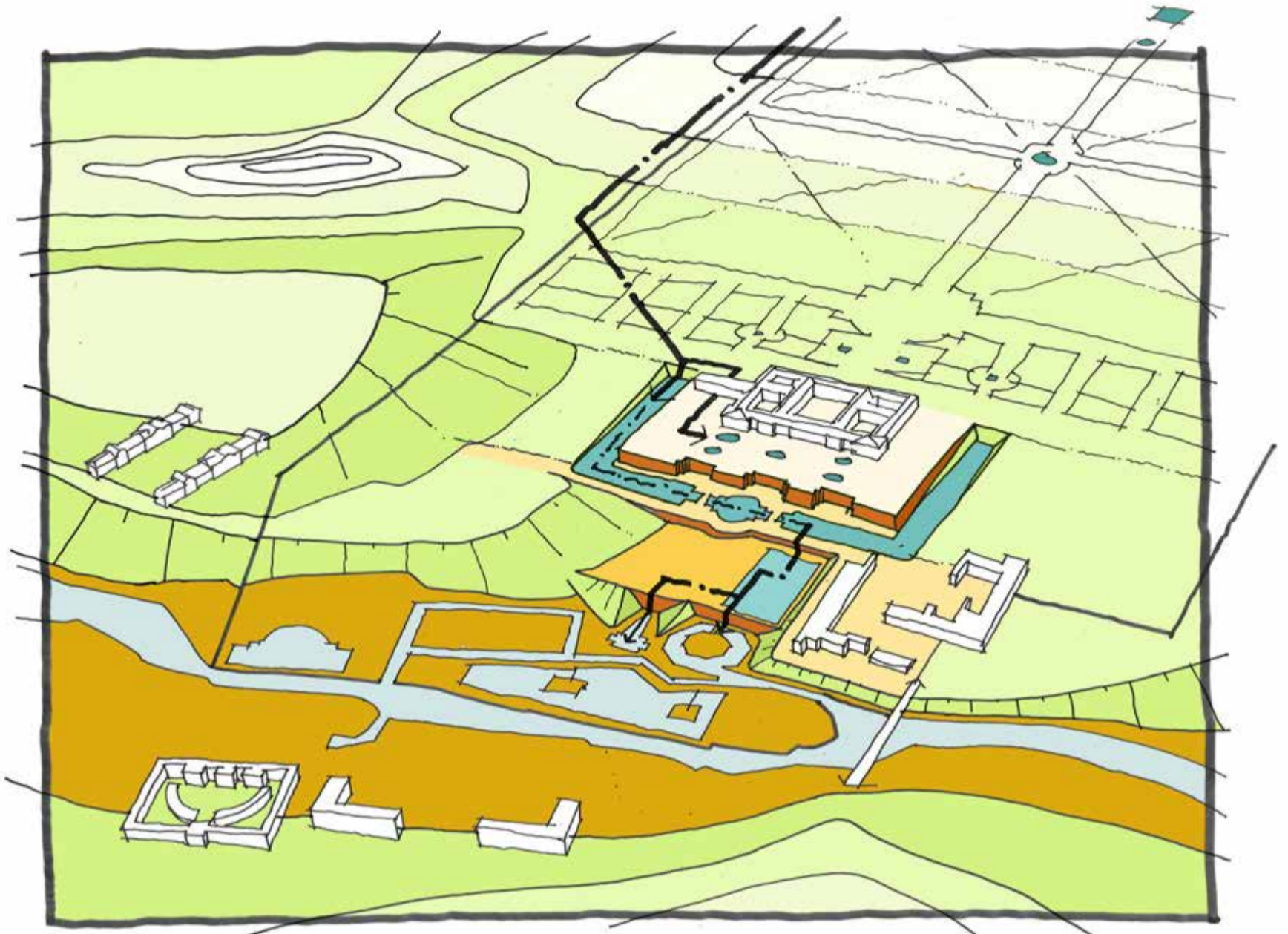
Uitbreiding Bidloo-plan (tussenperiode):

- 1 buitenplaatscomplex verbonden door de Yauza, door uitbreidingen en ontwerpingen tot 1 complex verweven

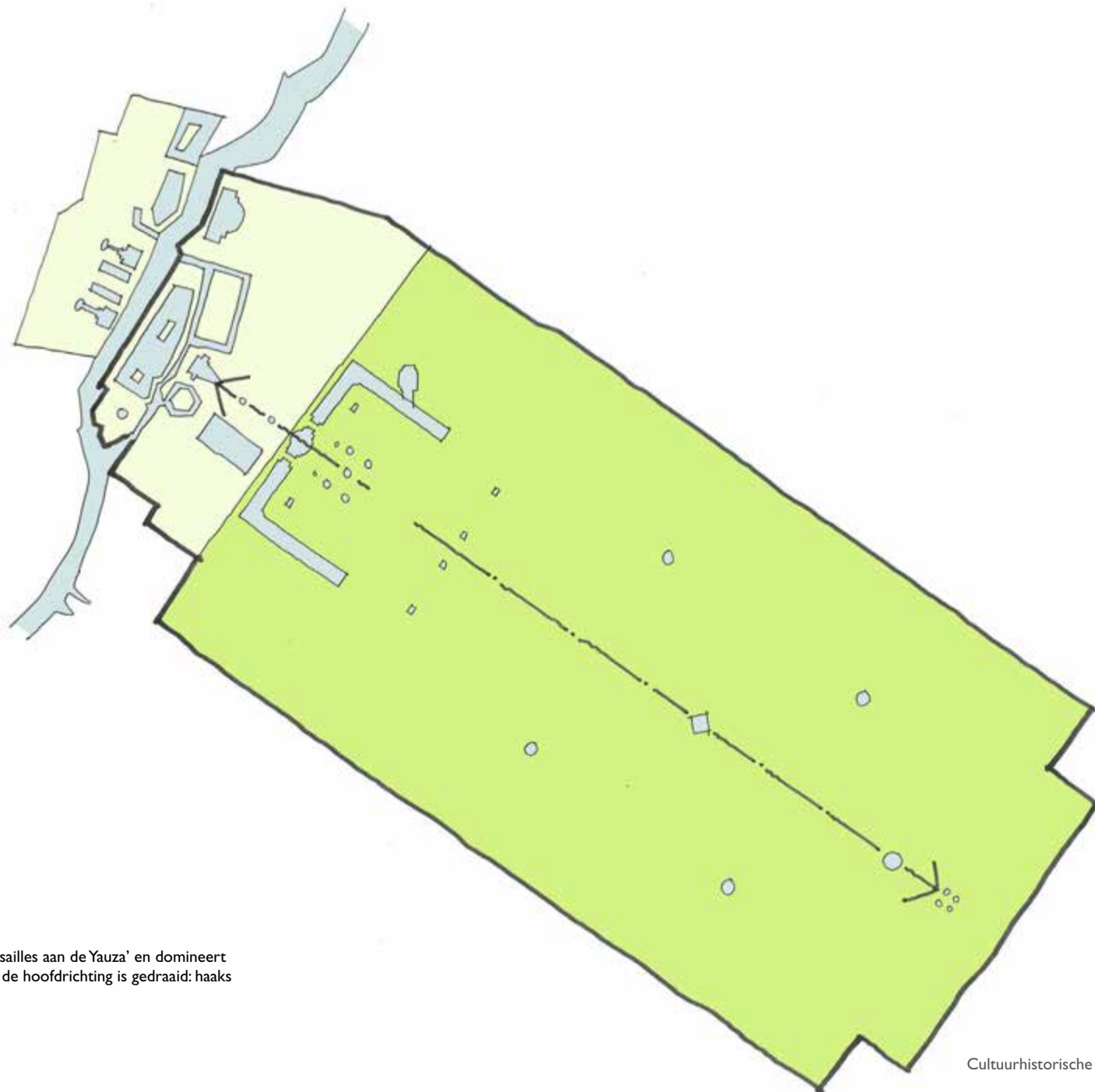

1 2 3 4 5

Het ingenieuze watersysteem wordt in de Rastrelli-periode verder uitgebreid; het hoogteverschil is opnieuw aanleiding voor een terrassenopzet, met keermuren en verbijzonderingen met waterwerken. Rastrelli komt met een veel monumentaler plan, maar borduurt voort op het Bidloo-plan

Rastrelli-plan (vanaf ca. 1730):

- Annahof groeit uit tot een 'Versailles aan de Yauza' en domineert door de enorme schaa sprong; de hoofdrichting is gedraaid: haaks op de Yauza

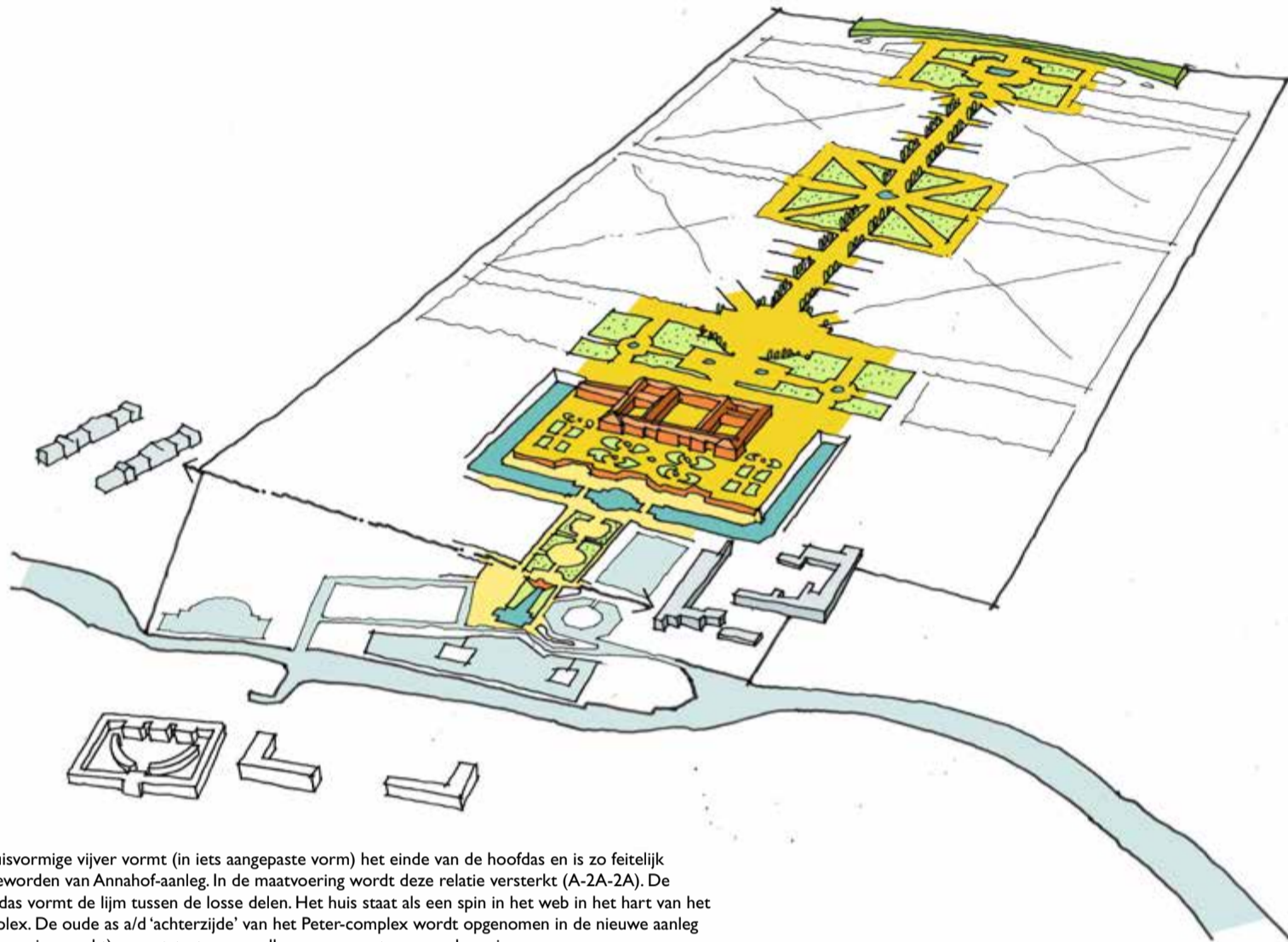
De Anna-hof is een optelsom van verschillende delen (oud en nieuw), maar door middel van de ingenieuze asverdraaiing en maatsystematiek verweven tot 1 geheel. Rastrelli combineert Bidloos watertuin en het oude Golovin-complex, met een nieuwe 'voortuin' (met de Annahof-cascade), twee 'boekensteunen' en een grote bosaanleg a/d achterzijde

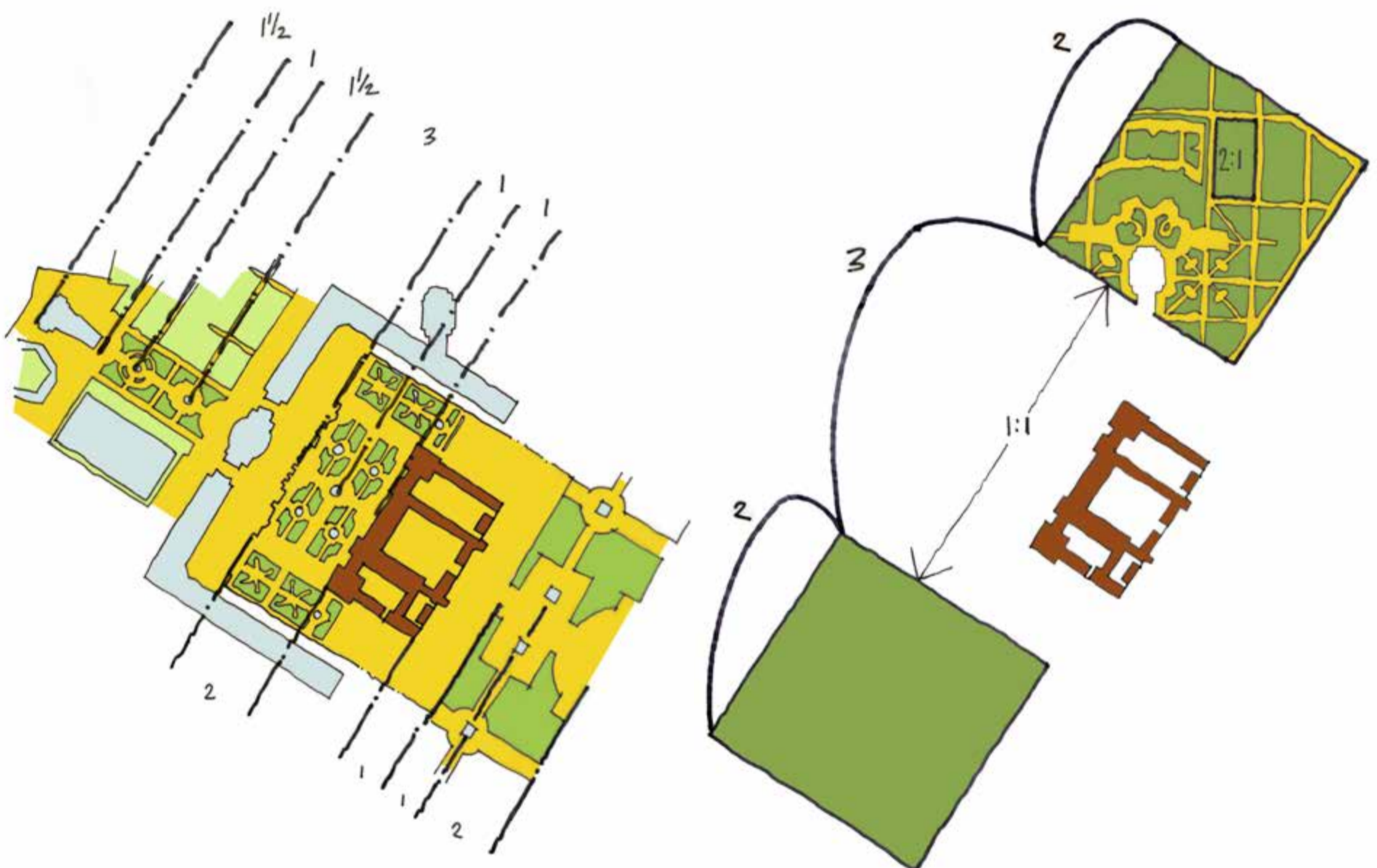
Net als Bidloo maakt Rastrelli gebruik van een vaste maatsystematiek. Bijzonder is dat hij de nieuwe maatvoering in hoge mate baseert op de Peter-aanleg van Bidloo, zonder dezelfde maatsystematiek te gebruiken. De oude dwarsas wordt door Rastrelli opgepakt als de nieuwe hoofdas, die de oude en nieuwe delen in zijn plan in 1 klap aaneen smeedt

1 2 3 4 5

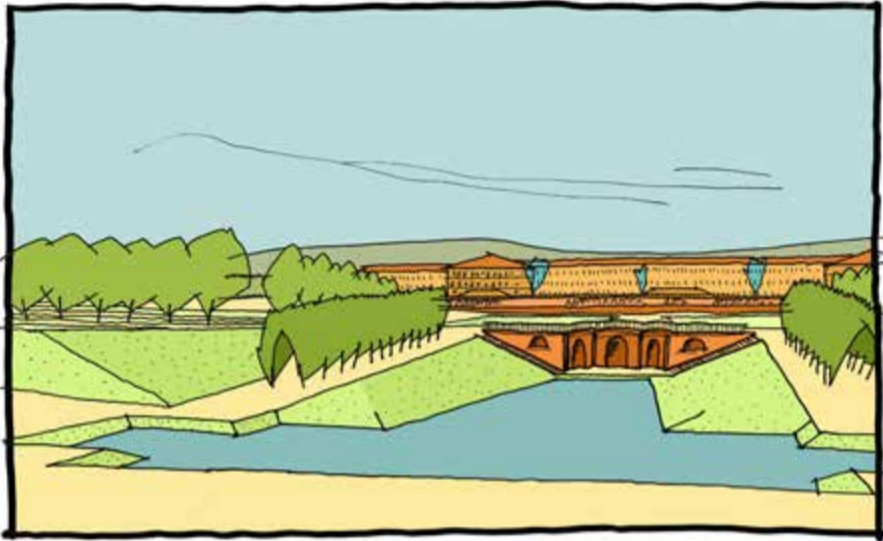

De oude kruisvormige vijver vormt (in iets aangepaste vorm) het einde van de hoofdas en is zo feitelijk onderdeel geworden van Annahof-aanleg. In de maatvoering wordt deze relatie versterkt (A-2A-2A). De nieuwe hoofdas vormt de lijn tussen de losse delen. Het huis staat als een spin in het web in het hart van het nieuwe complex. De oude as a/d 'achterzijde' van het Peter-complex wordt opgenomen in de nieuwe aanleg (door de U-vormige gracht): zo ontstaat een naadloze overgang tussen oud en nieuw

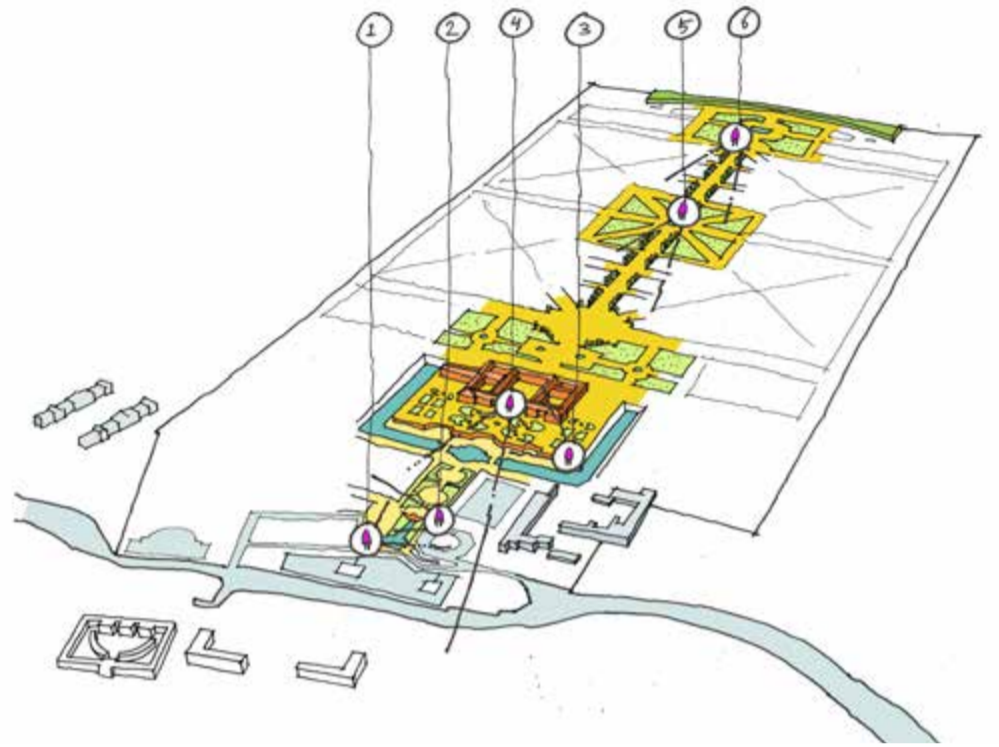

Binnen de meetkundig bepaalde hoofdopzet is een verdere verfijning toegepast, op het lijnstuk A is weer een indeling te maken in de as F-F met als middelpunt de U-vormige gracht en een indeling in kleinere segmenten met een onderlinge verhouding 1 : 1,5 : 3

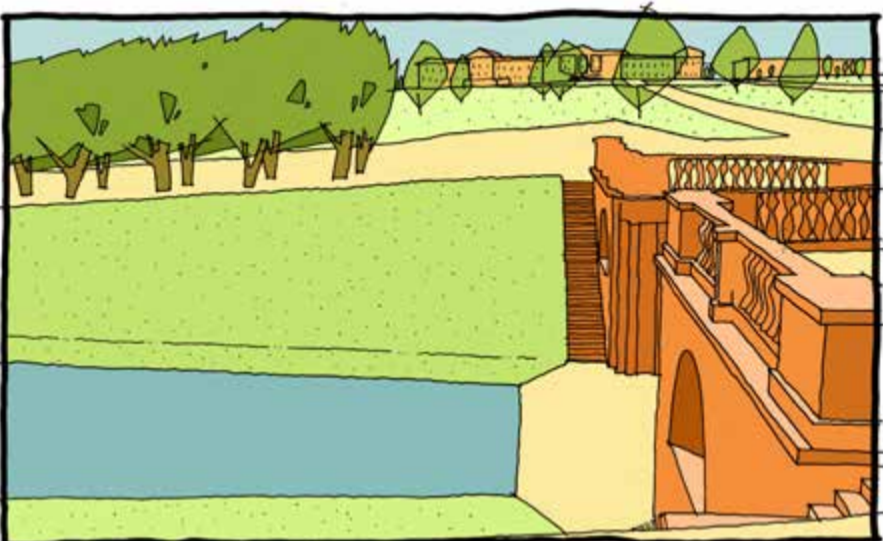
De 'boekensteunen' aan weerskanten van het paleis zijn perfect 1:1 qua verhouding, de invulling van deze twee elementen is ook weer aan meetkundige principes onderworpen

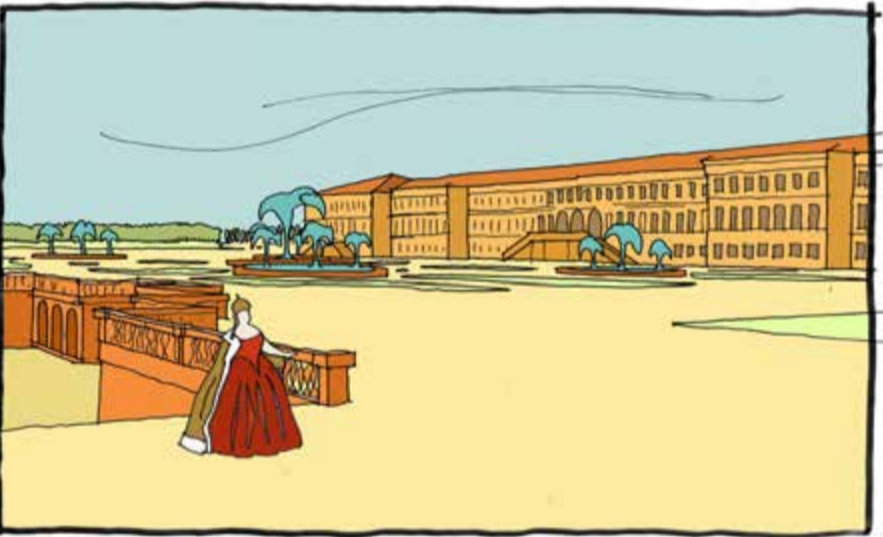
1. De kruisvormige vijver vormt de beëindiging van de hoofdas van de Anna-hof

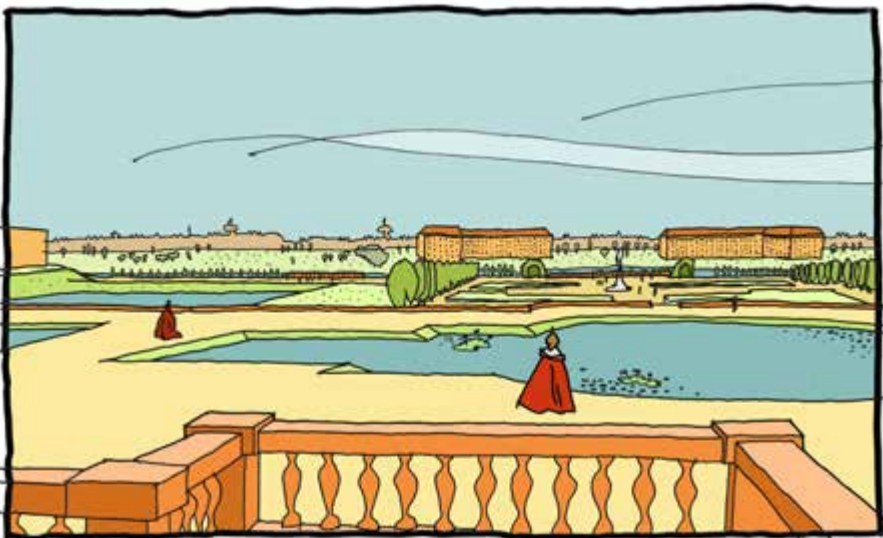
Een wandeling over de as: van de kruisvormige vijver, scharnierpunt tussen de Bidloo-plannen en beëindiging van de hoofdas in de Rastrelli-aanleg, naar het eind van de hoofdas in het Rastrelli-bos

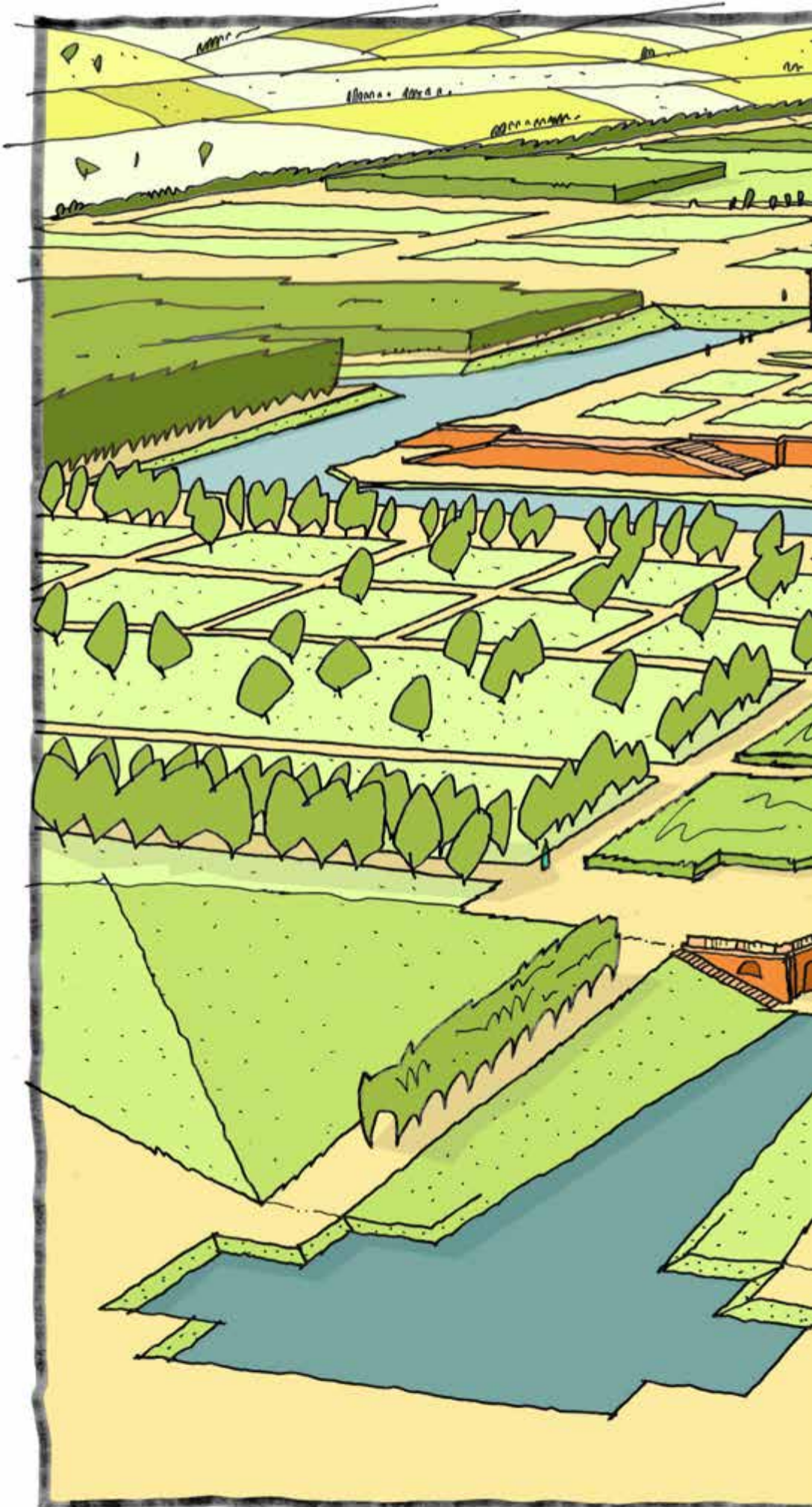
2. Het militair ziekenhuis ligt in het zicht en vormt een beëindiging van de oude hoofd-as uit het Bidloo-plan; het hoogteverschil uit het Bidloo-plan is goed zichtbaar op de kop met grotto's/ cascades en een uitzichtpunt. Verder hellingop deed Rastrelli hier met de Anna-hofcascade en 5 spuitfonteinen op het nieuwe, hoogste terras nog even een schepje bovenop

3. Imponerend voorplein met 5 spuitfonteinen, imposante keermuur vangt hoogteverschil op: de Annahof-cascade

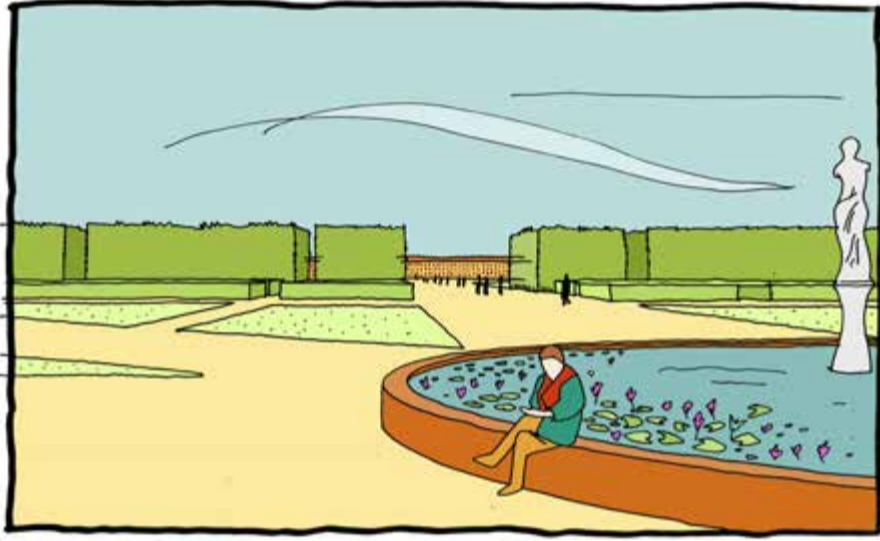
4. Indrukwekkend uitzicht naar Moskou vanaf terras Annahof, over de lager gelegen watertuin heen

Vogelvluchtimpresie layout Annahof

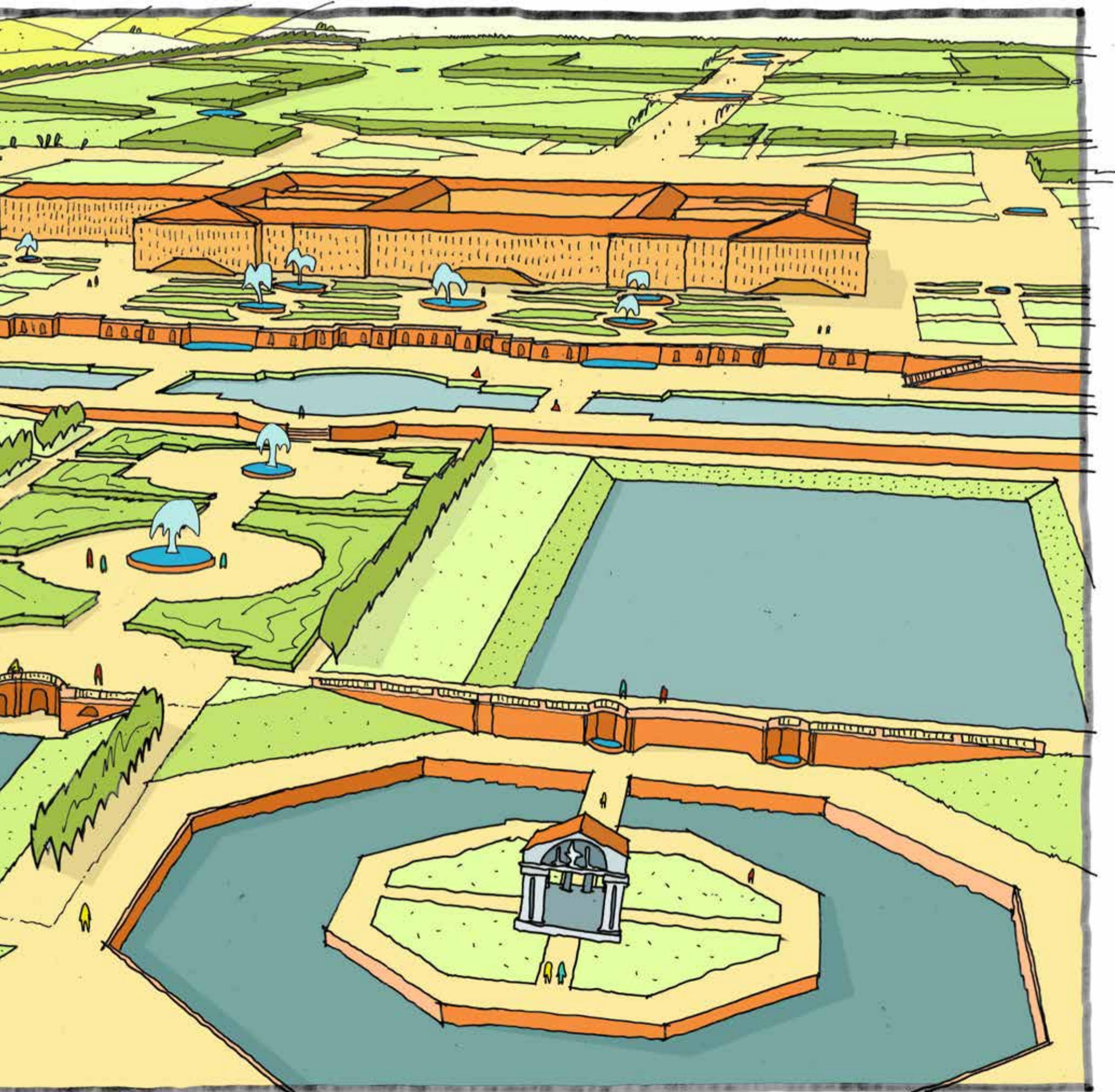
1 2 3 4 5

5. Grote, omkaderde ruimtes binnen het Annahof, zicht tussen de bosblokken door richting het huis: het zicht wordt ingekaderd

6. Impressie van het einde van de as met het zicht terug richting het paleis

- voetprint bebouwing tijdlaag 3
- paden tijdlaag 3
- water tijdlaag 3

Sporen: wat is hier nu nog van over?

Uit de periode van Rastrelli resteren nog enkele elementen – zie afbeelding. De meeste elementen zijn echter in de loop der tijd verdwenen. Van het grootste deel van wat eens bekend stond als het 'Versailles aan de Yauza' resteert niets meer, met uitzondering van de orthogonale opzet van de stadsplattegrond ter plaatse.

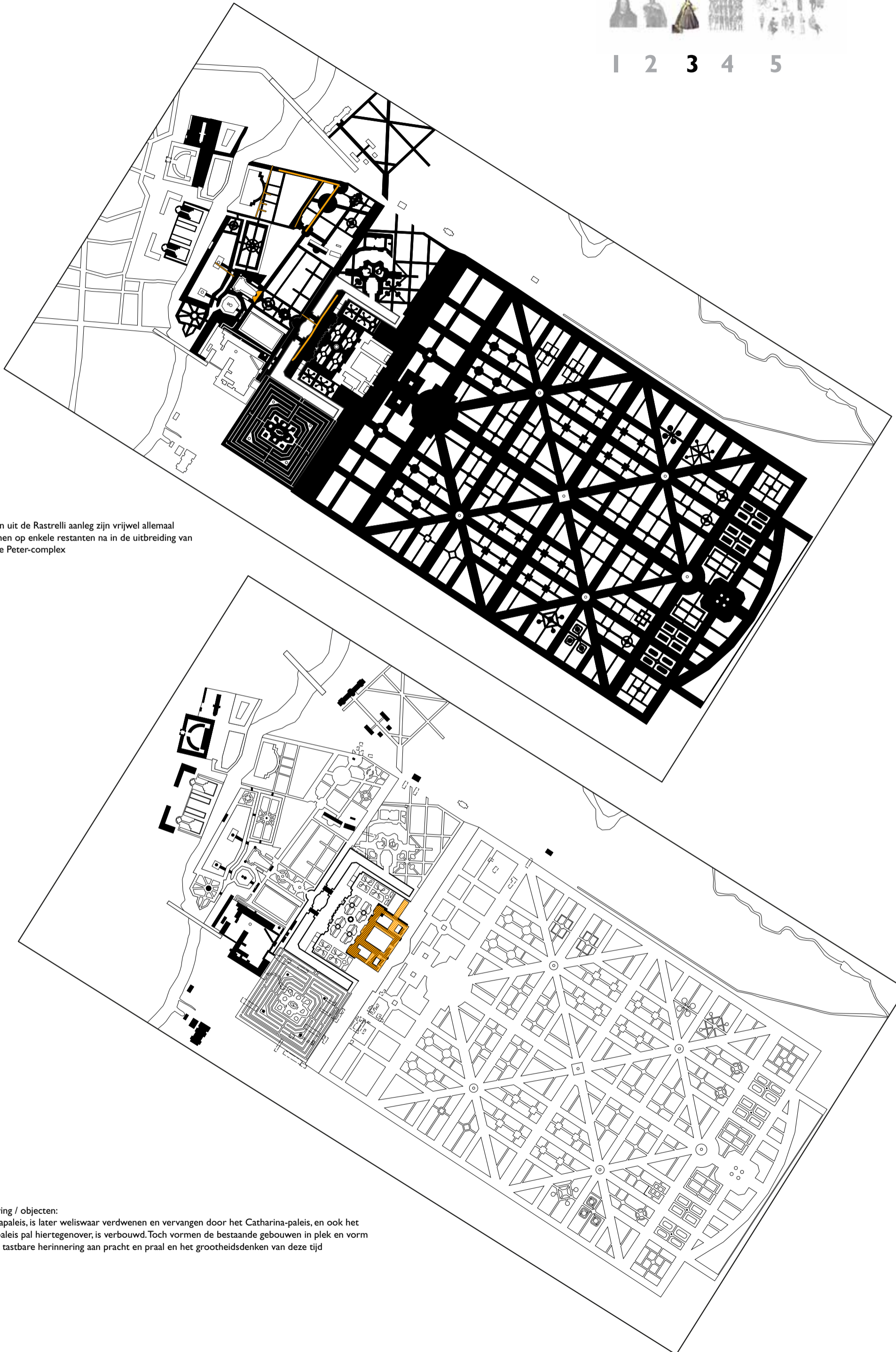
Sporenkaart tijdlaag 3
 cultuurhistorische elementen -
 dat wat bovengronds nu nog zichtbaar
 herinnert aan één van de tijdlagen

Water en reliëf:
 de U-vormige gracht (deels resterend) en de huidige bosvijver zijn aangelegd ten tijde van de Annahof

1 2 3 4 5

Paden:
de paden uit de Rastrelli aanleg zijn vrijwel allemaal
verdwenen op enkele restanten na in de uitbreiding van
het oude Peter-complex

Bebouwing / objecten:
het Annapaleis, is later weliswaar verdwenen en vervangen door het Catharina-paleis, en ook het
Lefort-paleis pal hiertegenover, is verbouwd. Toch vormen de bestaande gebouwen in plek en vorm
nog een tastbare herinnering aan pracht en praal en het grootheidsgedanken van deze tijd

Tijlslag 4: 'Romantiek', verlandschappelijking en verlies als gevolg van de grote tornado - ca.1750-1904

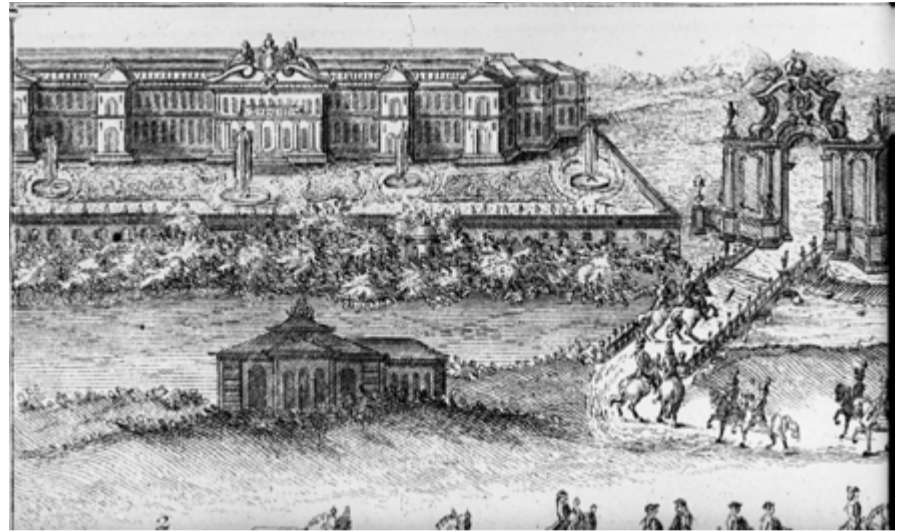
Algemeen

In de loop van de 18e eeuw dient de nieuwe tijd zich aan. In Engeland en ook daarbuiten worden vele buitenplaatsen omgevormd naar de nieuwe mode en ook Lefortovo volgt. Op veel tekeningen/topografische kaarten uit eind 18e en begin 19e eeuw is te zien dat de Rastrelli-aanleg, achter het paleis, is omgevormd met losse clumps (boomgroepen) en slingerpaden volgens de landschapsstijl. Op de historische kaart van 1796 is goed zichtbaar dat de sterrenbosaanleg is verlandschappelijkt.

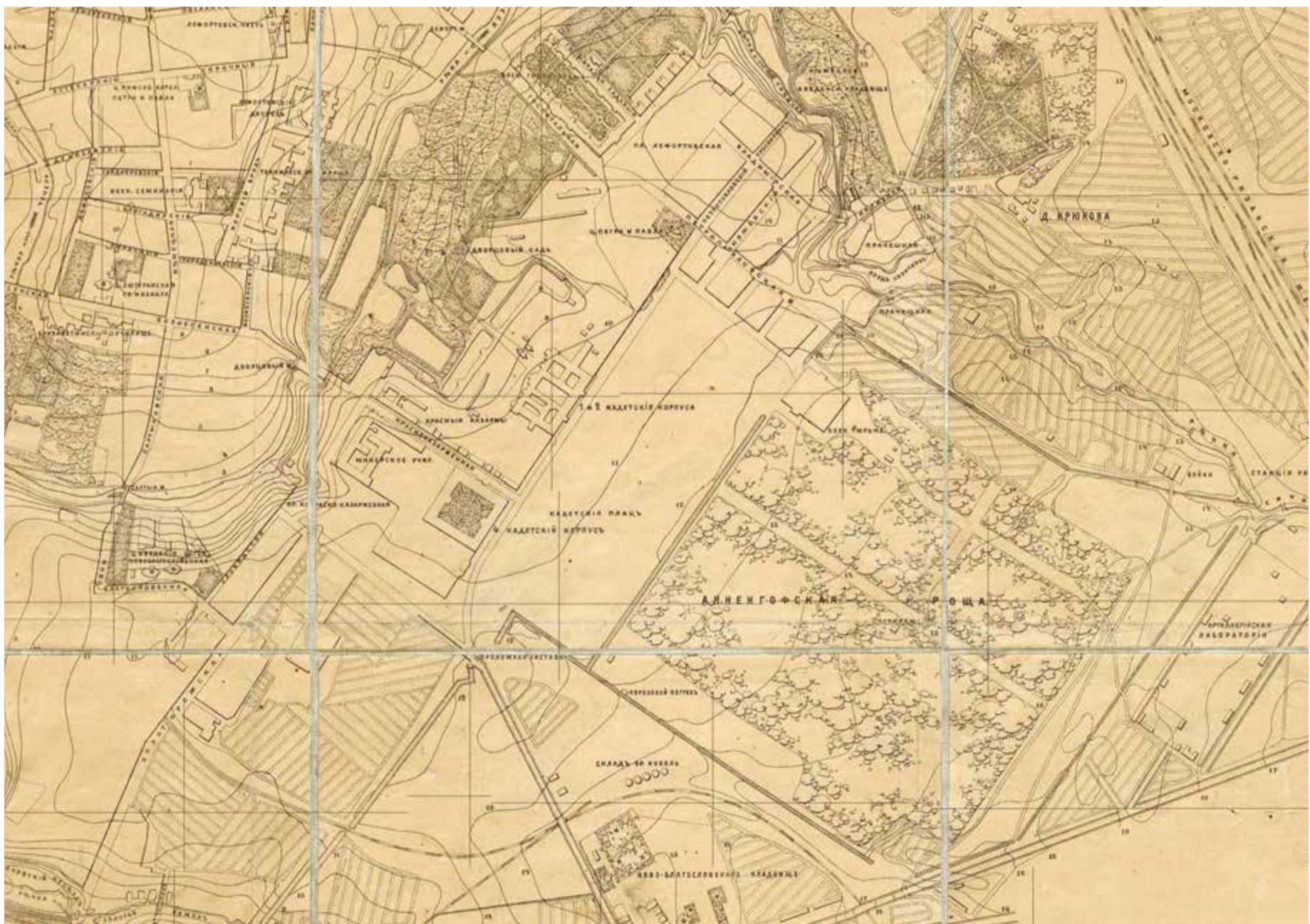
In het begin van de 19e eeuw krijgt het voormalige Catharina-paleis een militaire bestemming. Hier worden het 1ste en 2de Moskous Cadetten Korps gehuisvest. Direct naast het paleis is een deel van de tuin omgevormd tot exercitieveld voor de militairen. Het terras van de Annahof-cascade krijgt ook een militair gebruik. Van de Annahof van Rastrelli, het 'Versailles aan de Yauza', is na een halve eeuw eigenlijk haast niets meer over.

De 'watertuin' van Bidloo ligt er echter (in structuur) in de 18e en 19e eeuw nog vrijwel ongewijzigd bij. Op historische kaarten uit 1838, 1852, 1878 en 1890 is de geometrische opzet nog intact. Wellicht is een omvorming van de watertuin naar de nieuwe mode achterwege gebleven omdat de aandacht van het vorstenhuis naar elders verschoof. Het park werd steeds minder onderhouden wat ongetwijfeld ten koste is gegaan van de vele waterpartijen en waterwerken, bouwwerken (bruggen, houten zomerhuizen) en groenelementen (lanen, berceaux, hagen) die juist om intensief onderhoud vragen. Zichtbaar is dat de scherpe kanten van de geometrische aanleg er letterlijk langzaam af gaan: de kruisvormige vijver, het octagonale eiland, enzovoorts, verworden langzaam tot ronde vormen. Er volgde een lange periode van verval.

Wat er eind 19e, begin 20e eeuw nog over was van het park en de boombeplanting rond het paleis is grotendeels verwoest door een tornado die Moskou in 1904 trof. De tornado heeft ook het park zwaar getroffen, zo blijkt uit oude foto's. Op oude foto's uit 1910 en 1912 is duidelijk te zien hoe open het park is als gevolg van de stormschade die enorm is geweest.

Vrije impressie van het Annahof met de fontein en indrukwekkende keerwand, op de voorgrond de Golovin-brug en het Lefort-paleis (ca. 1730) (bron: Shchusevarchitectuurmuseum, Moskou)

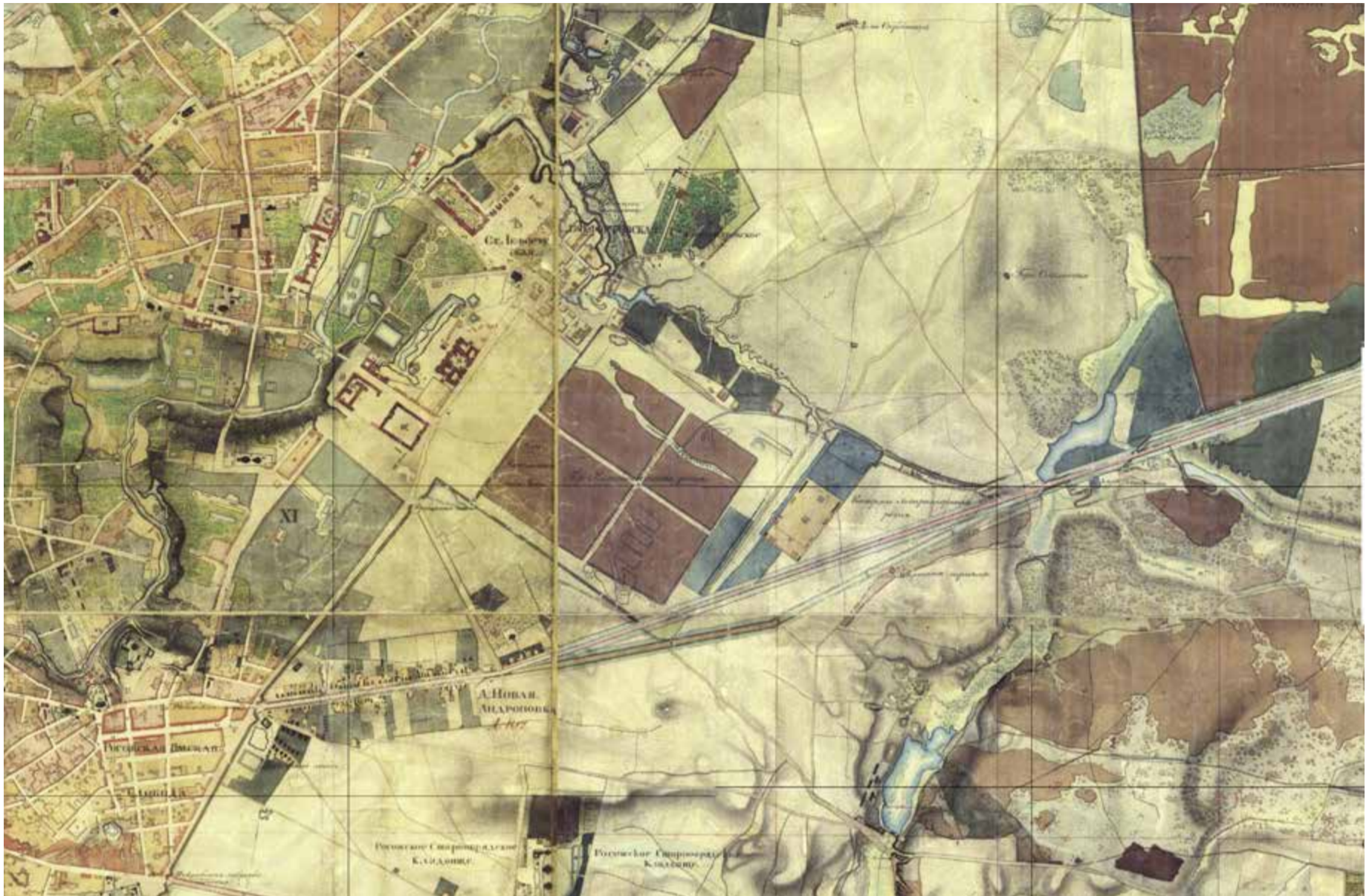

Topografisch kaartbeeld, sit. 1888 (bron www.retromap.ru)

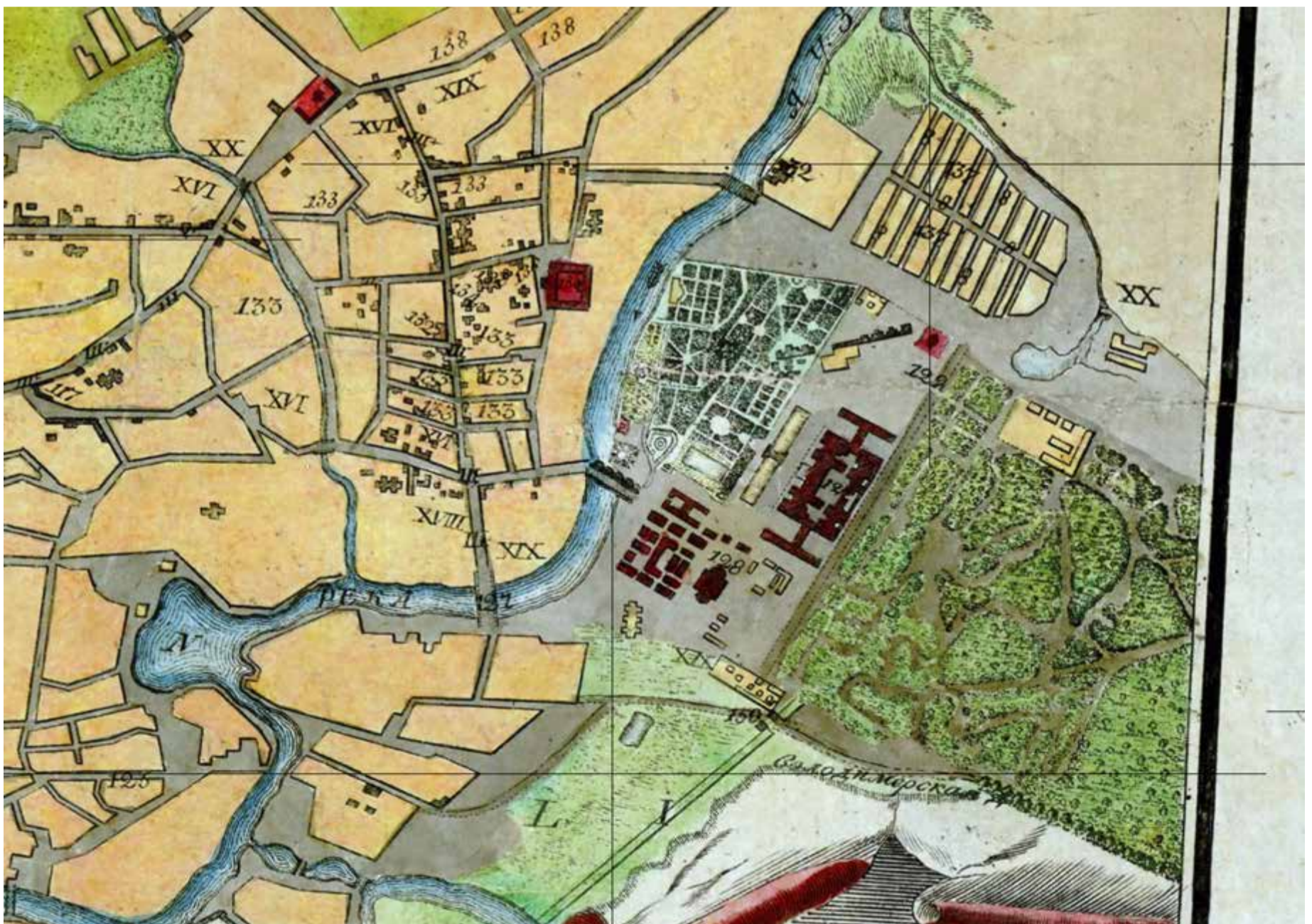

1 2 3 4 5

Topografisch kaartbeeld sit. 1838 (bron www.retromap.ru)

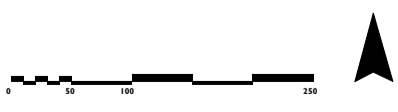

Topografisch kaartbeeld sit. 1796 (bron www.retromap.ru)

>> Reconstructietekening Tijdlaag 4: 'Romantiek',
verlanschappelijking en verlies als gevolg van de
grote tornado - ca. 1750-1904

- bebouwing
- hoofdgebouw
- cascade/grotto
- wijk
- kazerneterrein
- weg
- brug Yauza
- pad
- pad ziekenhuis
- bosschage
- gazon met bomen
- paleistuin
- tuinweide
- akker
- weide
- laan
- water niveau Yauza
- Golovins vijver
- restant gracht Annahof
- greppel
- hoogtelijn

Ligging in Moskou

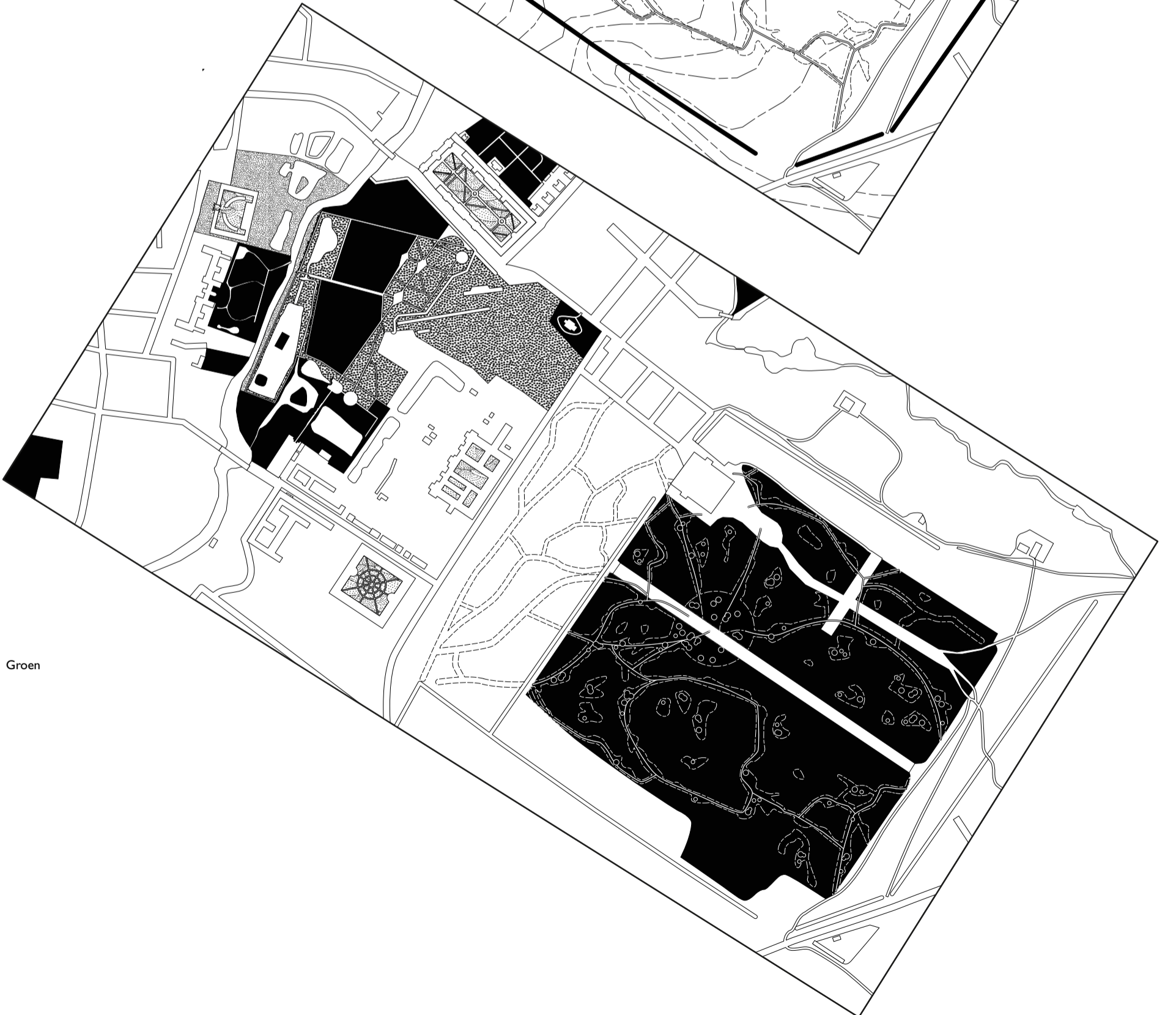
1 2 3 4 5

Reconstructietekening tijdlaag 4

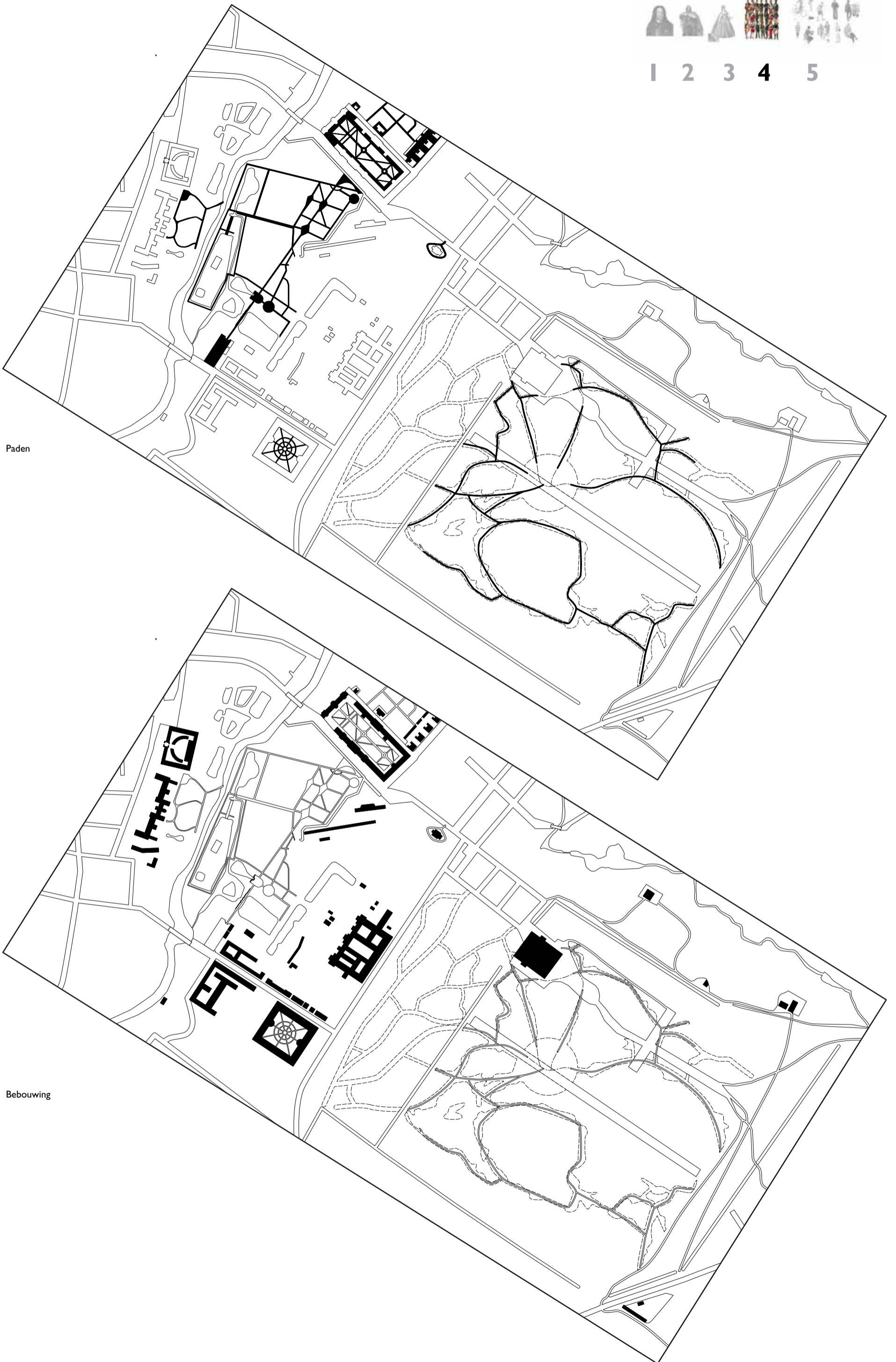
Water

Groen

1 2 3 4 5

Paden

Bebouwing

a. Structuur (planlagen)

Groen

In de 18e eeuw wordt de barokke aanleg met sterrenbossen en rechte lanen omgevormd tot een 'natuurlijke' aanleg volgens de landschapsstijl. De orthogonale opzet maakt plaats voor een losse, onregelmatiger opzet met boomgroepen en slingerende wandelpaden. De kaart van 1796 toont dit duidelijk. Waarschijnlijk werden bomen uit de eerdere, formele aanleg hergebruikt in de nieuwe opzet.

In het begin van de 19e eeuw worden het Catharina-paleis en een deel van de aanleg door militaire corporsen in gebruik genomen. Direct naast het paleis is een deel van de tuin omgevormd tot exercitieveld. De watertuin en het restant van de uitbreiding worden van elkaar gescheiden.

Water

Met de omvorming van de barokke aanleg naar een landschappelijke opzet veranderen waarschijnlijk ook de waterpartijen in dit deel. De geometrische opzet maakte wellicht plaats voor een losse, onregelmatiger opzet met vrij gevormde vijvers. Dit is echter niet precies te zien op de bekende historische kaarten. Ook de aanleg voor het paleis van Lefort wordt verlandschappelijkt, zo blijkt uit afbeeldingen die de situatie eind 18e/begin 19e eeuw weergeven, uit resp. 1797/1798 en 1801. De 'watertuin' van Bidloo en Peter blijft qua hoofdstructuur echter grotendeels intact. Alleen in het bosdeel is een kleine verlandschappelijking zichtbaar, met in ieder geval een enkel slingerpad.

Na verloop van tijd werd het complex – hoogstwaarschijnlijk omdat de aandacht van het hof naar andere zaken of elders verschoof - steeds minder onderhouden wat ten koste is gegaan van de kwaliteit van de vele waterpartijen en waterwerken, bouwwerken (bruggen, houten zomerhuizen) en groenelementen (lanen, berceaus, hagen) die juist om intensief onderhoud vragen. Zichtbaar is dat de scherpe kanten van de geometrische aanleg er letterlijk langzaam af gaan: de kruisvormige vijver, het octagonale eiland, enzovoorts, verworden langzaam tot ronde vormen. Er volgde een lange periode van verval.

Paden

Het wandelen door de tuinen blijft ook in deze periode het hoofdmotief. Het vele kilometers lange barokke padensysteem maakt in de 18e eeuw plaats voor een padensysteem dat nog altijd omvangrijk is, maar door het slingerend verloop een heel andere karakter kent. Op een andere manier wordt ook in deze opzet de bezoeker op steeds wisselende ervaringen getrakteerd. Het padensysteem in de watertuin van Bidloo en Peter blijft in deze periode qua hoofdopzet gehandhaafd. De oude hoofdas wordt doorgetrokken tot aan het Militair Hospitaal en eindigt exact bij één van de ingangen.

Bijzondere objecten

In de parkaanleg worden in deze tijd niet veel nieuwe gebouwen gerealiseerd. Bij de doorgetrokken entree wordt een nieuw entreepoortgebouw gerealiseerd (zie tekening 1805 - 1806). Ook wordt later nieuwe bebouwing gerealiseerd ten behoeve van de militairen. In de parkaanleg heeft de romantiek ongetwijfeld haar weerslag gehad. Op beelden uit 1804 is een romantische boogbrug weergegeven.

Tevens zijn beelden van de grotto's (Venus-dam) beschikbaar. Onduidelijk is of dit de Rastrelli-aanleg is of een aangepast ontwerp, van later datum. Structurele aspecten zijn niet veranderd, vermoedelijk ging het alleen om decoratieve aanpassing.

b. Gebruik (betekenislagen)

Ruim een eeuw is Lefortovo in gebruik geweest als buitenplaats voor de happy few: van een buiten van Golovin ontwikkelt het zich tot een steeds groter park dat uiteindelijk een belangrijke plaats voor het Russische hof inneemt als imponerend decor en plaats voor grote feesten. Het terrein wordt in diverse stappen uitgebreid en aangepast aan de tijd.

Dat verandert ineens als tsaar Paul I aan de macht komt. Paul I hield niet van de geërfde classicistische paleizen en liet het Catharina-paleis onmiddellijk na zijn kroning in 1796 in gebruik nemen als kazerne van het Moskouse garnizoensregiment. Sindsdien is het gebouw in militair gebruik geweest. De tuin veranderde daarmee ineens van functie. Een deel van het complex wordt door de militairen geannexeerd. De aanleg van de watertuin - het latere Lefortovo Park - wordt langzaam door de stad omsloten.

c. Opzet & encenering (ontwerpprincipes)

Nadat de opzet van het complex in enkele decennia door Bidloo en Rastrelli - in fasen - enorm uitgebreid en verfijnd is, wordt in deze fase de opzet grotendeels aangepast aan de tijd en zet daarna het verval langzaam in. De stad knabbelt vanaf het einde van de 18e eeuw stukjes van de parkaanleg af, vooral van de latere uitbreiding. Het complex raakt daarbij langzaam in de uitdijende stad ingesloten. De opzet van de watertuin, met de 'ganzenvoet' en de scheve subas blijft gehandhaafd en behoudt daardoor haar opzet.

De Rastrelli-aanleg, achter het paleis, is omgevormd van een opzet van lanen naar één met losse clumps (boomgroepen) en slingerpaden volgens de landschapsstijl. Het ontwerpprincipe was gericht op afwisseling, met als adagium 'verschijnen en verdwijnen'. Al bewegend ontvouwen zich steeds wisselende panorama's. Vermoedelijk zijn ook de waterpartijen, beelden, en dergelijke in deze tijd allemaal aangepast.

Onbekend is hoe de tuin er als romantisch landschapspark heeft uitgezien.

Waarschijnlijk had deze een enorme diversiteit, binnen en tussen de diverse tuindelen. In de landschapsstijl werd ingezet op verrassende doorkijkjes, begeleid door beplanting en vaak geaccentueerd met bijzondere objecten (follies, bruggen, waterpartijen, en dergelijke).

De tuin was heel anders dan in de barokke fase, maar een wandeling door de tuin moet door de schaal ervan, en als gevolg van steeds wisselende zichten, verschillende typen beplanting, enzovoorts een grote variatie in ervaringen hebben geboden. Waarschijnlijk werd door de inzet van tuinornamenten ook een rijke symboliek ingezet, eventueel gekoppeld met een vaste wandeling. De tuin was ook in deze periode een belevingspark, waarin de zintuigen van de tuinbezoeker werden geprikkeld.

Van een vaste mathematische maatsystematiek, waar zowel Rastrelli als Bidloo zich veelvuldig van bedienden, is in de 2e helft van de 18e eeuw geen sprake meer.

Beeld van het Annahof (sit. 1910)

Beeld van het park direct na de tornado

De verlandschappelijkte grote vijver (sit. 1910)

Het Catharina-paleis doet in de 20ste eeuw dienst voor de militairen (sit. 1903)

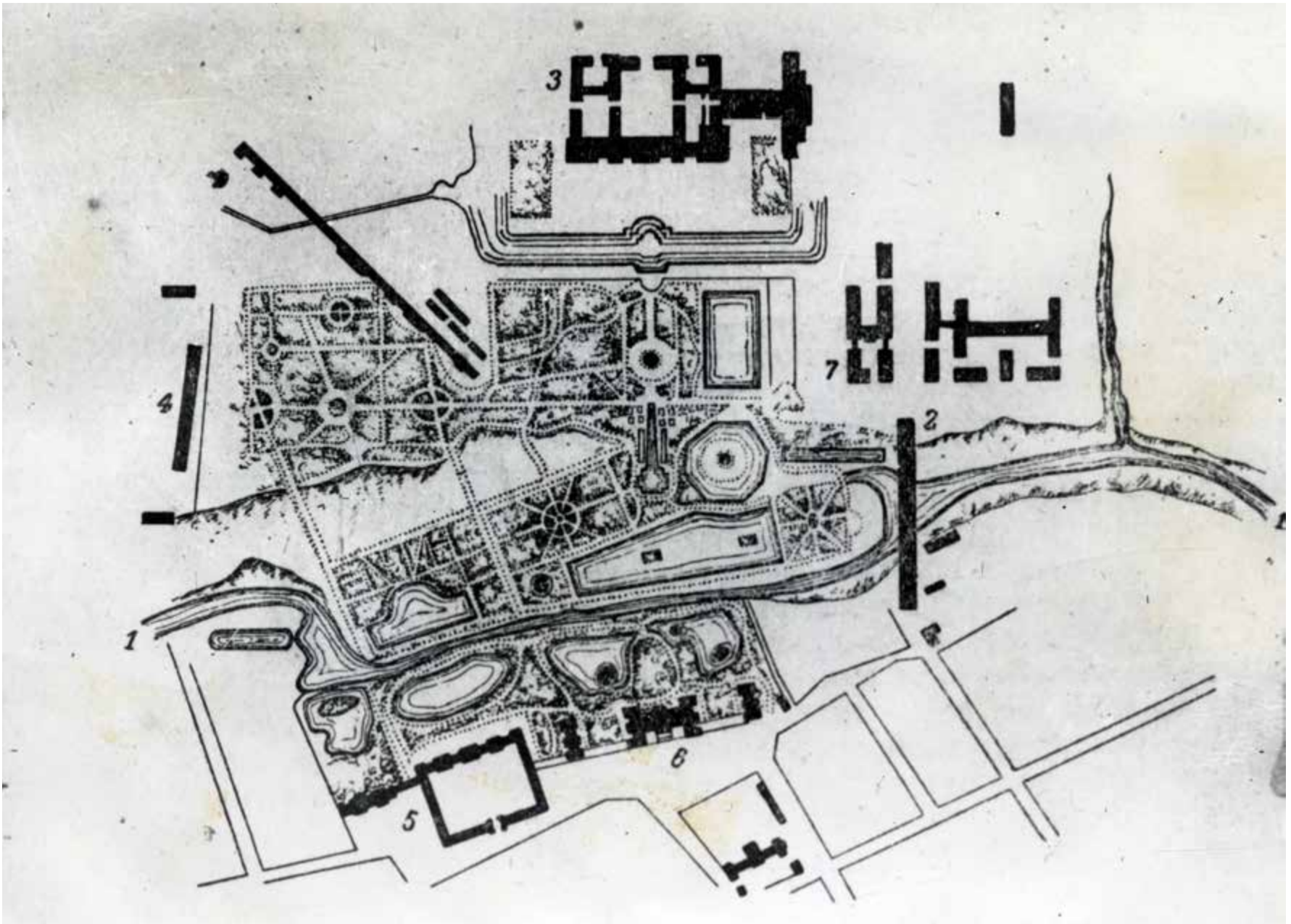
Het hospitaal (sit. 1890-1897)

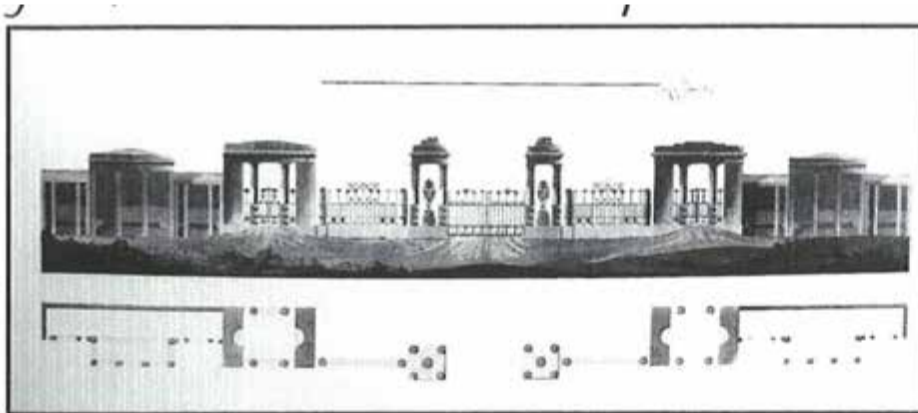
Het lage waterpark kort na de storm (sit. 1910)

1 2 3 4 5

Deze historische kaart toont dat de tuinaanleg voor het Lefort-paleis is verlandschappelijk terwijl dit vrijwel niet het geval is in de oude Bidloo-aanleg (bron: Shchusev Architectuurmuseum / jaartal: onbekend)

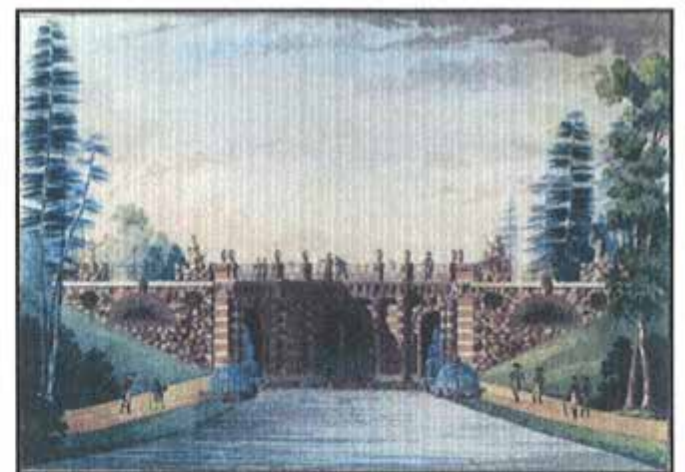
Северные ворота с галереями. 1806 г.
Арх. И.Е. Еготов (воссоздание)

"Готический" мост. 1804 г.
Арх. А.Н. Бакарев
(из альбома М.Ф. Казакова)

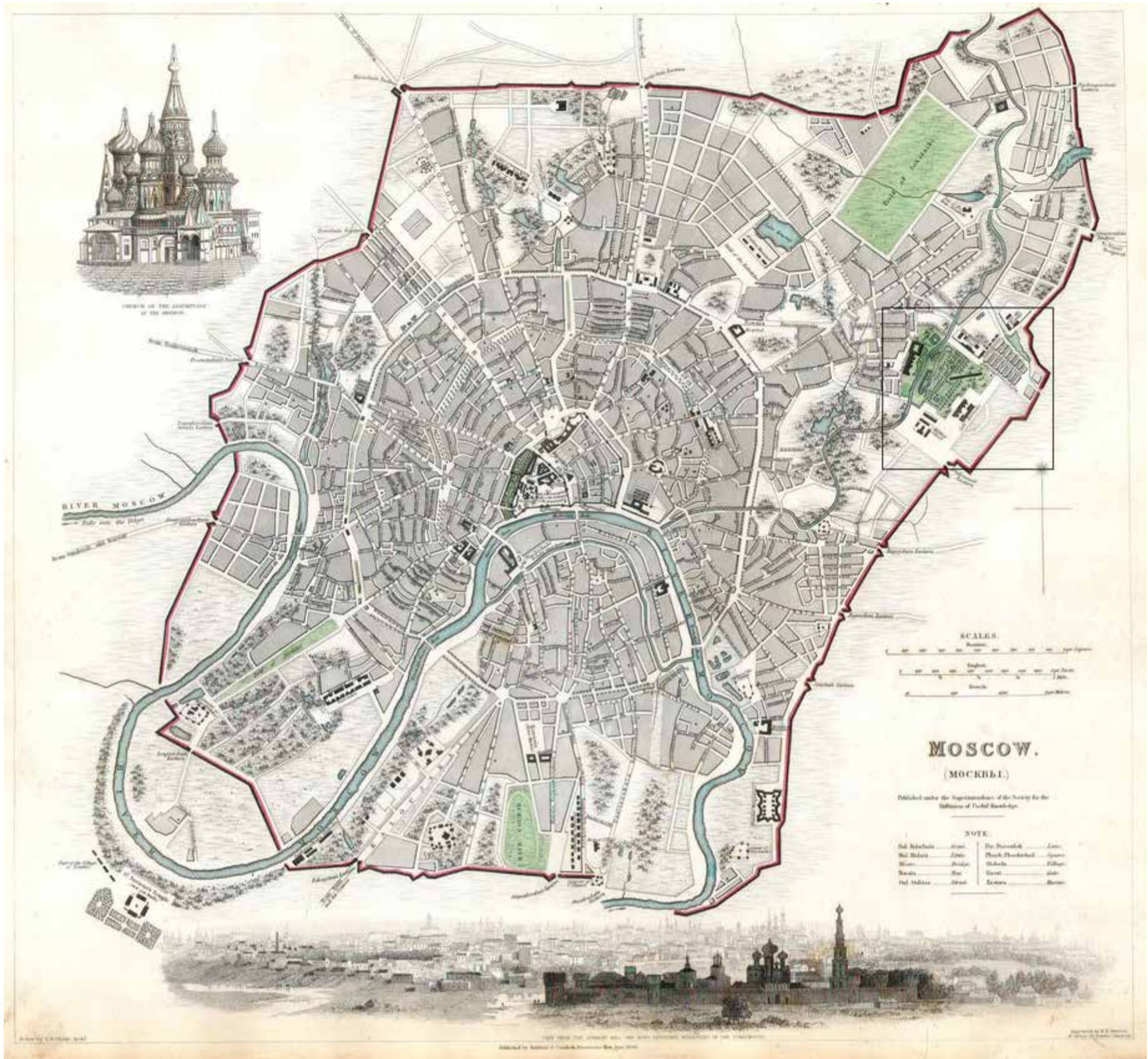

Плотина с фонтанами.
1805-1806 гг. Арх. А.Н. Бакарев
(из альбома М.Ф. Казакова)

Грот с фонтанами. 1805-1806 г
Арх. А.Н. Бакарев
(из альбома М.Ф. Казакова)

Абbeeldingen van de entreepoort, boogbrug en grotto's met cascades bij de venus-dam, (bron: Shchusev Architectuurmuseum)

Kaartbeeld ligging Park Lefortovo in 19e-eeuws Moskou, op de overgang van stad en ommeland (sit. 1836), (bron: www.retromap.ru)

De aanleg voor het paleis van Lefort wordt eind 18e/begin 19e eeuw verlandschappelijkt, zo blijkt uit afbeeldingen uit 1797/1798 en 1801. De 'watertuin' van Bidloo en Peter blijft qua hoofdstructuur echter grotendeels intact. Alleen in het bosdeel is een kleine verlandschappelijking zichtbaar, met een enkel slingerpad.

>> bron historische foto's (rechts): www.retromap.ru

1 2 3 4 5

Фот. П. Павлова.

Видъ парка. Катанье на лодкахъ.

<http://oldmos.ru>

Beeld van de verlandschappelijkste grote vijver (sit. 1910)

Видъ парка. Оркестръ.

De militaire kapel in Park Lefortovo

Zicht over een deel van Park Lefortovo richting het militair hospitaal

De stormschade aan het Annahof-paleis (sit. 1904)

Beeld van het hospitaal (sit. 1901)

De keermuur (sit. 1945-1951)

■ bebouwing tijdlaag 4
■ paden tijdlaag 4

Sporen: wat is hier nu nog van over?

Uit de periode van de verlandschappelijking resteren in het park niet veel zaken meer – zie afbeelding. Dit om de simpele reden dat in het huidige park de landschapstijl slechts zeer beperkt is doorgevoerd. Het verlandschappelijkte barokke bospark van Rastrelli is later door de stad ingehaald. Hiervan resteert haast niets meer.

Sporenkaart tijdlaag 4
 Cultuurhistorische elementen -
 dat wat bovengronds nu nog zichtbaar
 herinnert aan één van de tijdlagen

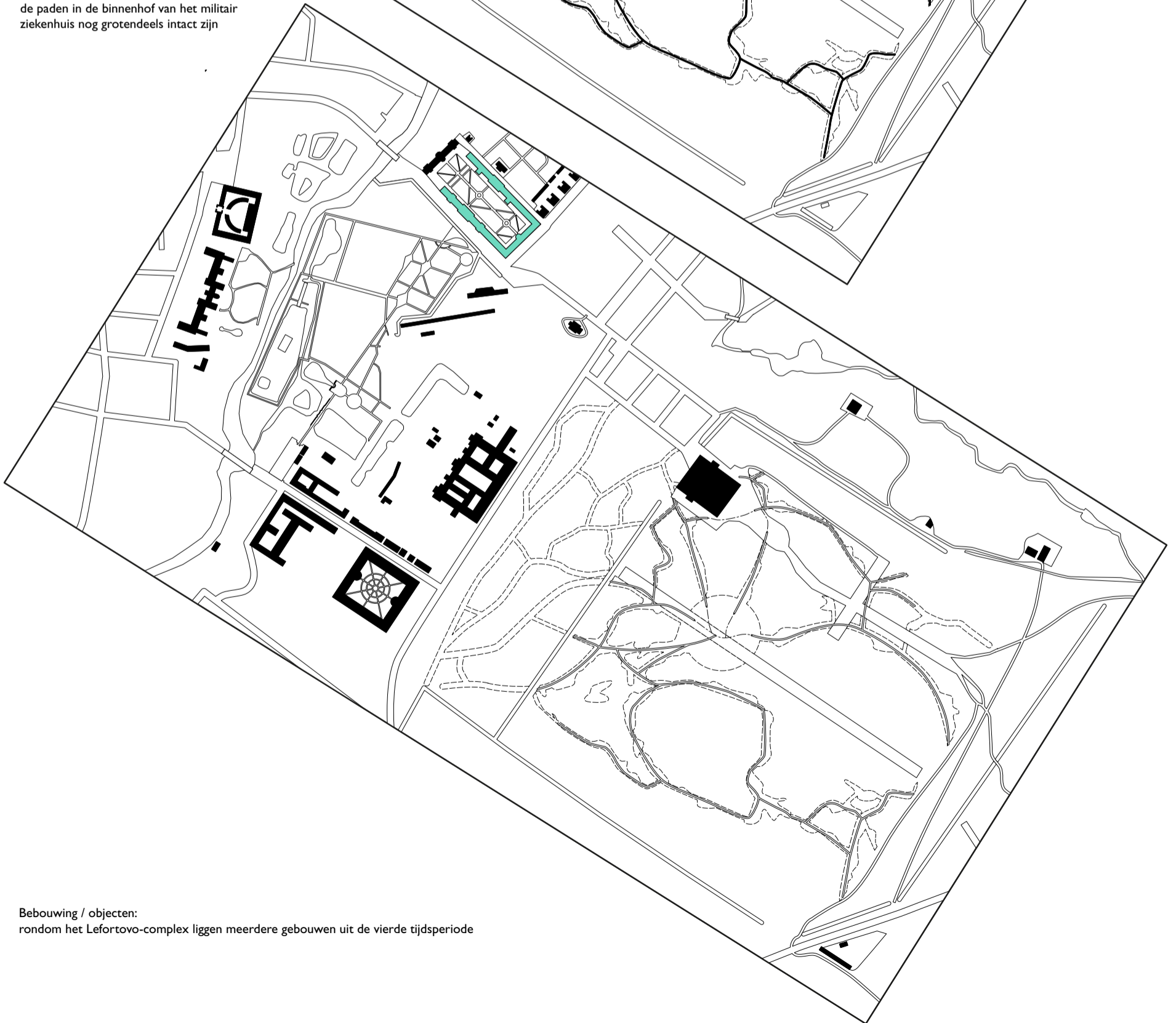
Water en reliëf:
 in de vierde tijdlaag zijn - voor zover bekend - geen nieuwe waterpartijen aan het systeem toegevoegd,
 en voor zover dit wel het geval is geweest, is de landschappelijke aanleg later verdwenen in de
 stadsuitbreiding. Uit deze periode resteren dan ook vrijwel geen sporen. Wel geldt dat de contouren
 van de waterpartijen veranderen, wellicht bewust maar waarschijnlijker is dat dit het gevolg is van
 verwaarlozing van het onderhoud

1 2 3 4 5

Paden:
uit de vierde tijdlaag resteert slecht een
beperkt aantal doorsteken; wel geldt dat
de paden in de binnenhof van het militair
ziekenhuis nog grotendeels intact zijn

Bebouwing / objecten:
rondom het Lefortovo-complex liggen meerdere gebouwen uit de vierde tijdperiode

Tijlslag 5: 20e en 21e eeuw – de Sovjetperiode (1917-1989), transformatie tot stadspark, en actuele toestand (1989-heden)

Algemeen

Toeval of niet, maar in de loop van de 20e eeuw is de latere toevoeging volgens het Rastrelli-plan, de enorme barokke uitbreiding welke in de 18e eeuw volgens de nieuwe Europese mode verlandschappelijk is, in de 19e en 20e eeuw geheel in gebruik genomen door stedelijke uitbreiding. Het exercitieveld is nu deels een groene parkstrook. Het romantisch park is door verstedelijking opgeslokt. De oorspronkelijke ruimtelijke opzet van Rastrelli is voor de goede beschouwer enkel in het stadspatroon nog enigszins te herkennen.

De oude watertuin is qua lay-out nog redelijk herkenbaar, maar wel zeer geschonden. Het noordelijk deel van het park is afgeschermd als gevolg van het militair gebruik van het paleis en omgeving. Het huidige, openbare deel van het park komt in zijn omvang en ligging vrij behoorlijk overeen met de Bidloo lay-out uit de Peter de Grote-periode. Aan het grootscheepse 'Versailles aan de Yauza' herinneren alleen nog het paleis dat uittorent boven de schutting rond het militair complex, en het restant van de U-vormige gracht. De decoratieve rijkdom van weleer, uit de tijd van Bidloo, is in het bestaande stadsLefortovo Park geheel verdwenen. De bruggen, de paviljoens, de waterwerken: haast alles is weg of gehavend. Ook de latere toevoegingen (zoals de vernieuwde Venus-dam en grotto, het terras van de Anna-hof met keerwand en fontein, enzovoorts) zijn in de huidige situatie geen schim meer van de tuinattracties die ze ooit waren.

Uiteindelijk is het park ook in de Sovjettijd aangepast. Hiervan is niet veel materiaal beschikbaar. Wel voorhanden is een plankaart uit deze tijd. Het is echter onduidelijk of het daarop staande parkplan volledig is uitgevoerd. Wel vormen de grote atletiekbaan en bijbehorende tribune vormen hiervan nog altijd tastbare herinneringen. Het park kreeg in die tijd een functie als groenvoorziening voor het grote publiek, met belangrijke waarde voor de volksgezondheid (in relatie tot sportbeoefening).

Wie goed rondkijkt in Lefortovo Park herkent nog de oorspronkelijke ruimtelijke opzet van Bidloo, met de kenmerkende waterstructuur en de terrassenopzet. Wat echter bovenal veranderd is, is de innige relatie tussen het park en de rivier de Yauza, ooit de levensader van Lefortovo Park. Het waterpark is geen waterpark meer. Daarmee is de ziel uit het park verdwenen. Waar ooit een eiland in de rivier lag en een Russisch badhuis stond, waar de gasten van de tsaar uit spelevaren gingen en grootscheepse feesten plaatshadden, daar razen nu de auto's over een stadssnelweg... Aan de kant van de Yauza is een deel van het park afgesnoept door de aanleg van een drukke verkeersweg, halverwege de 20e eeuw. En de Yauza is verworden tot een gekanaliseerde rivier, gevangen tussen hoge betonwanden (als onderdeel van het Sovjet-plan voor de realisatie van de zogenaamde 2e watering van Moskou).

Toch is Lefortovo tegenwoordig een geliefd park, ondanks dat het slechts en verwaarloosd is. In de wijde omgeving is weinig aanbod aan stedelijk groen. De functie van Lefortovo als 'groene long' zal in de komende tijd alleen maar toenemen door de forse groei en grootse stadsuitbreidingsplannen van de stad. Wellicht biedt deze dynamiek kansen om de historische relatie met de rivier de Yauza te herstellen en te verbeteren door middel van revitalisering en gedeeltelijke herbestemming van omliggende gebouwen en terreinen.

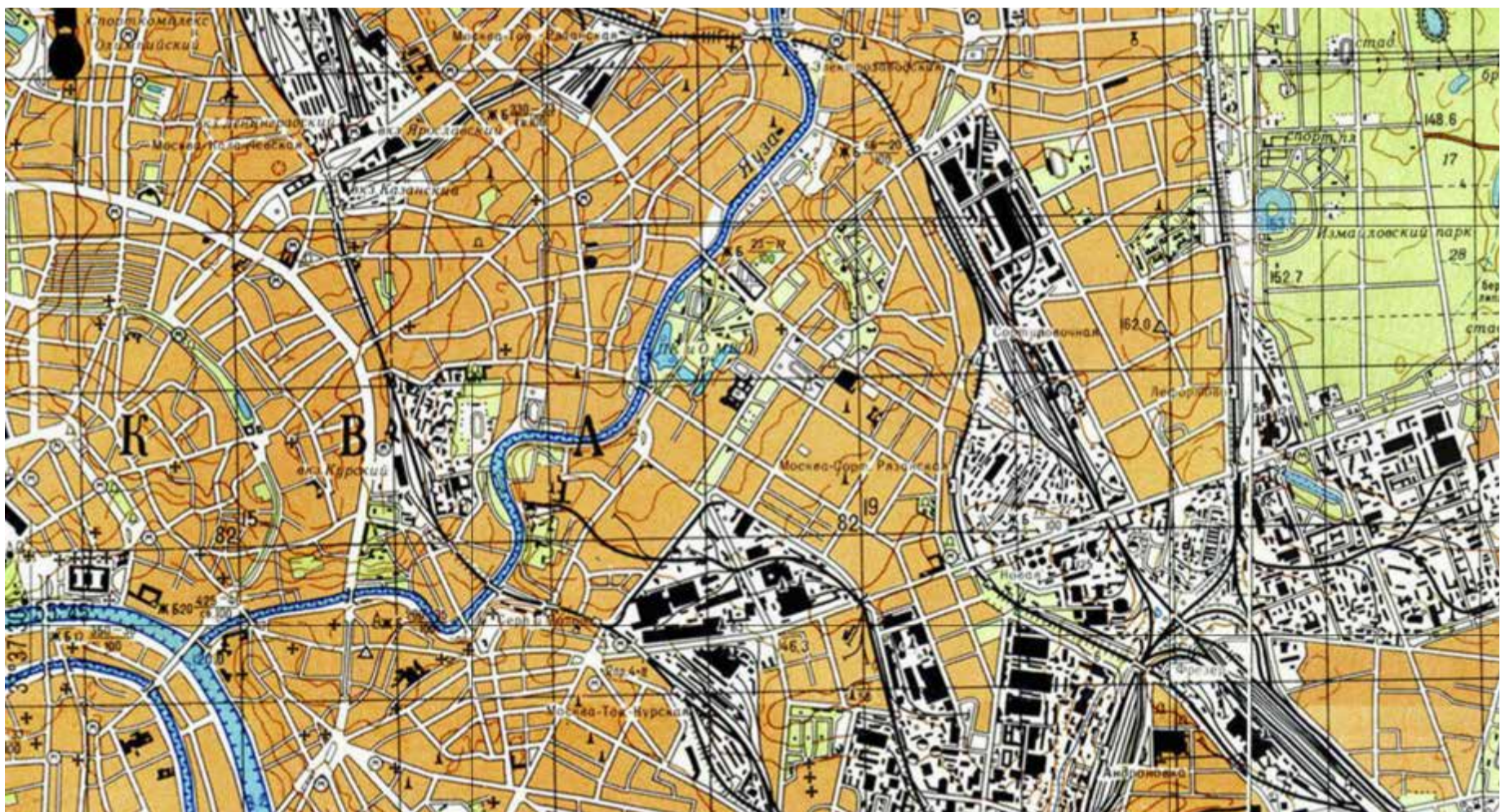

Beeld uit Sovjetplan voor de reconstructie van Moskou (van Semenov/Shernyshev), 1935
(bron: www.etomesto.ru)

Topografisch kaartbeeld sit. 1952

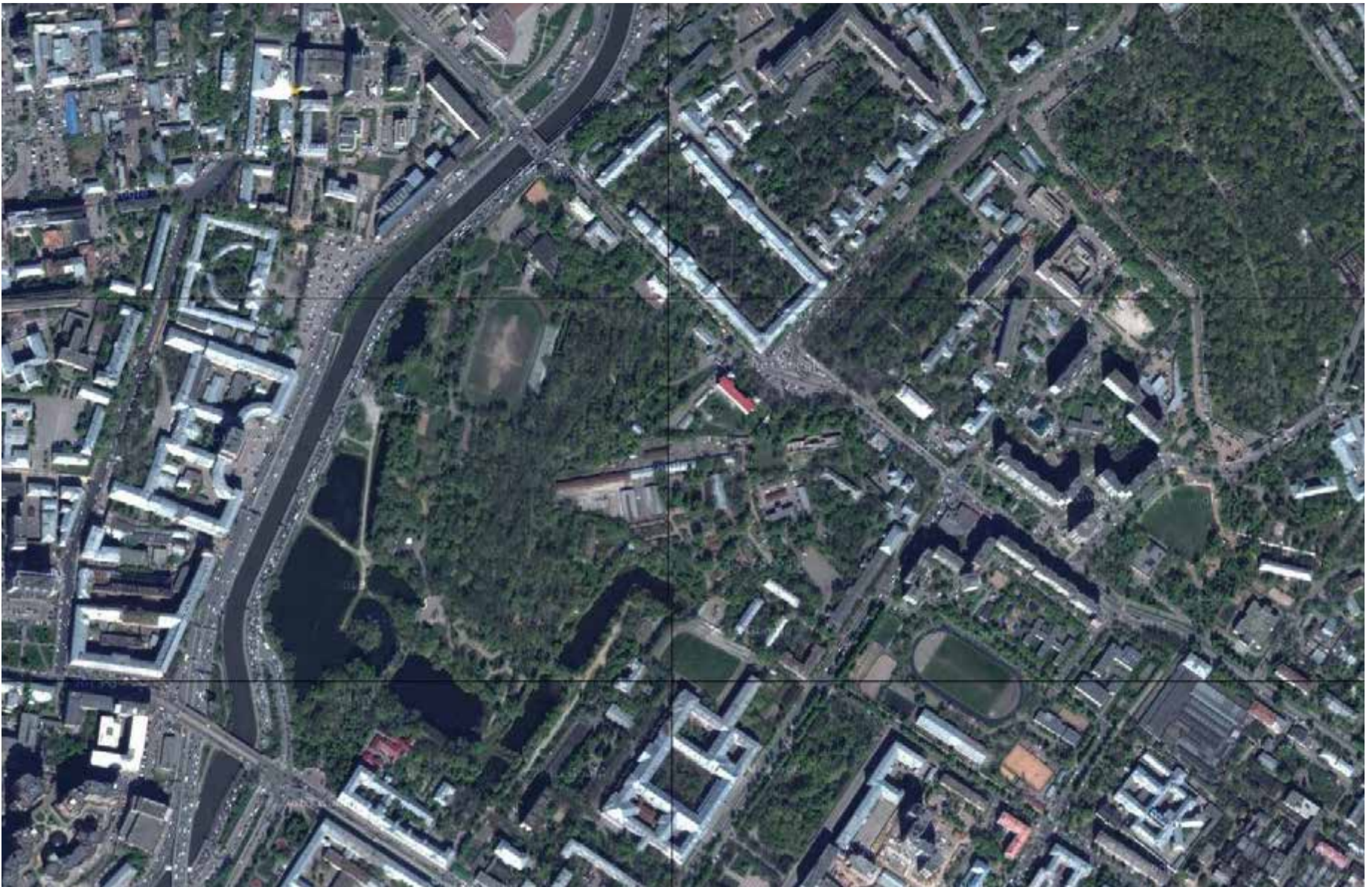
>> bron historische kaartbeelden en luchtfoto (boven, onder en rechterpagina): www.retromap.ru

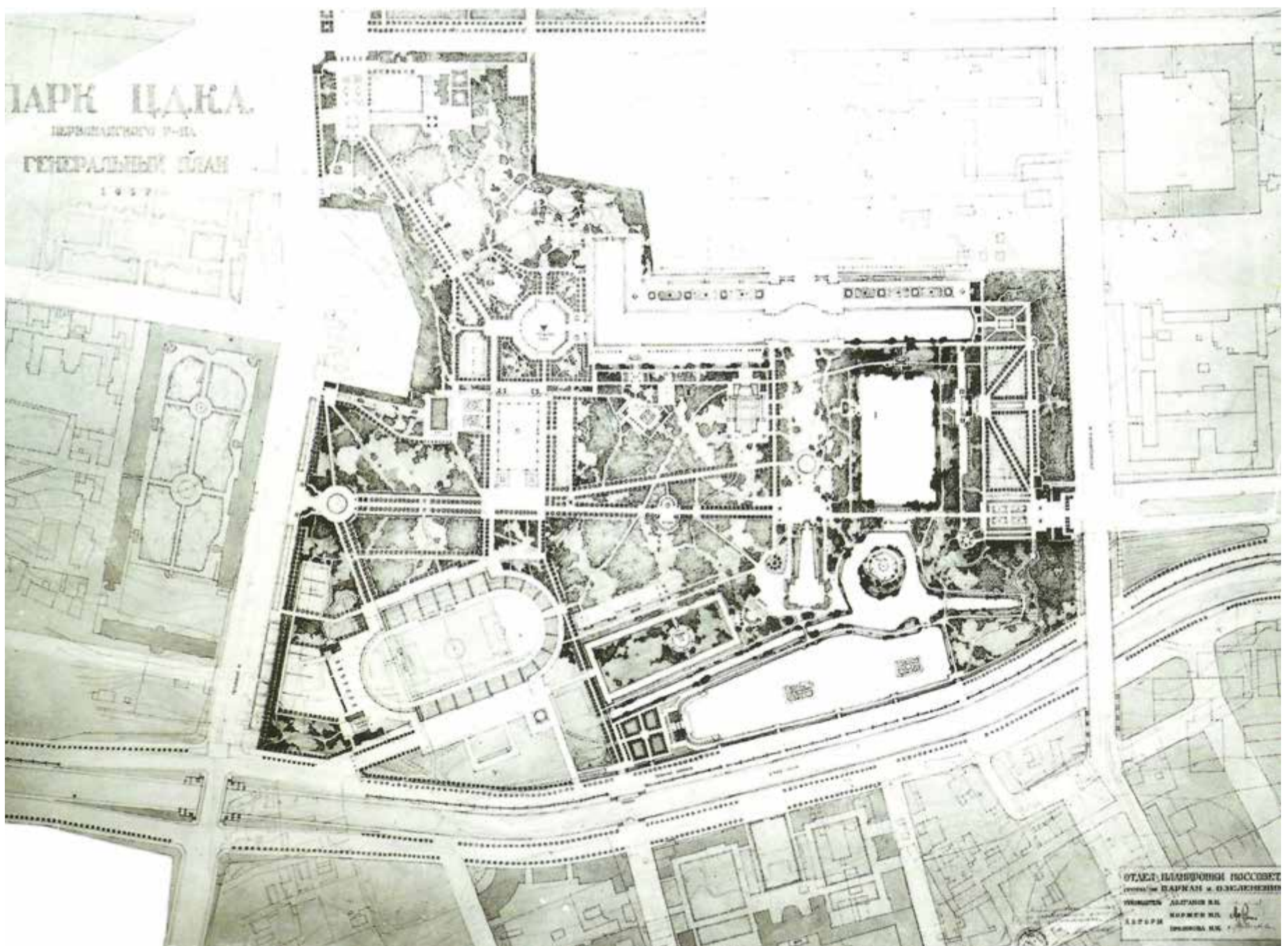
Topografisch kaartbeeld sit. 1985

1 2 3 4 5

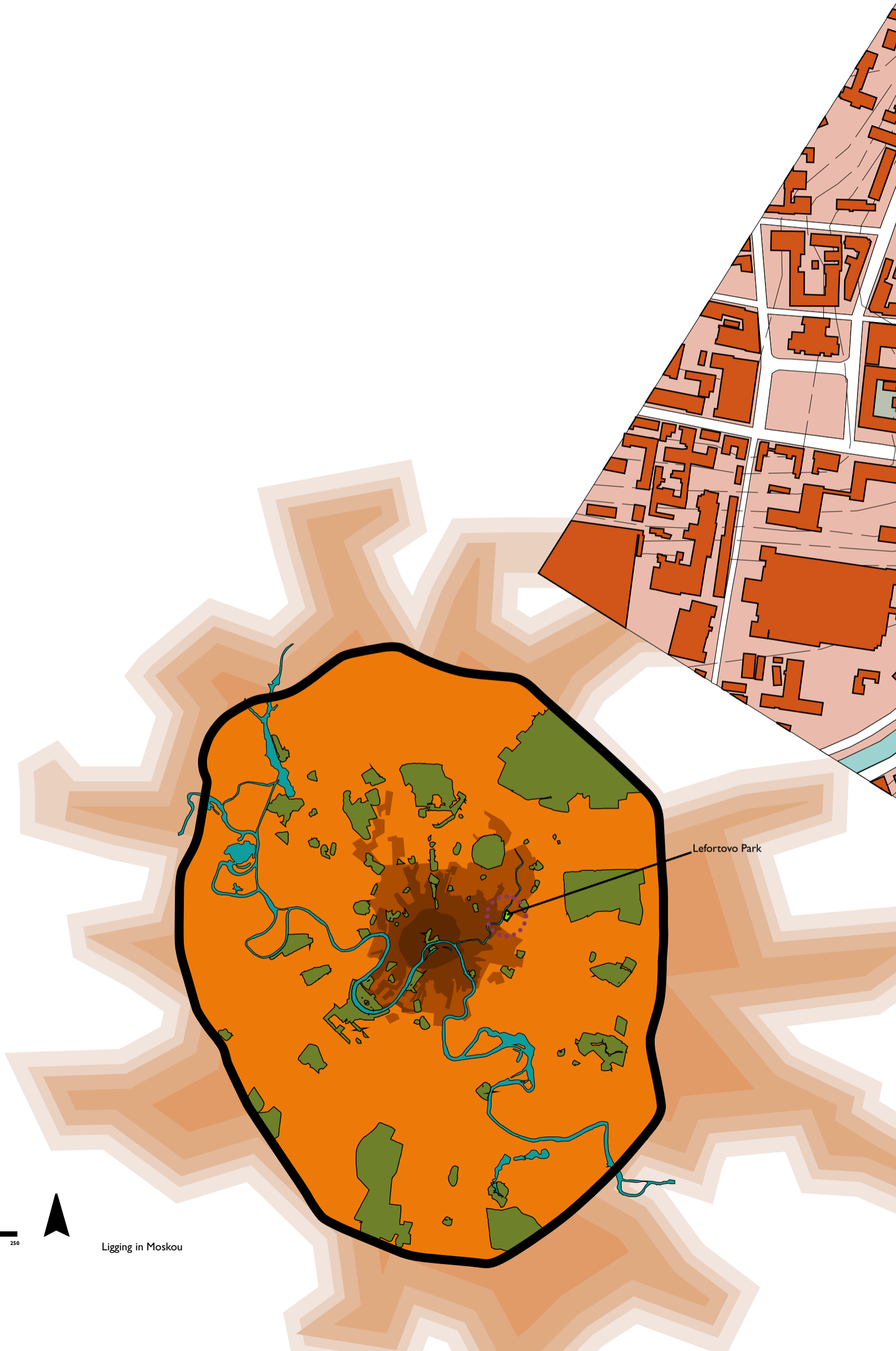
Luchtfoto Lefortovo-district, sit. 2011

Een ontwerp voor de vernieuwing van het Lefortovo-park uit de Sovjet-periode laat de introductie van vele nieuwe assen en functies zien (1937)

>> Reconstructietekening Tijdlaag 5: 20e en 21e eeuw – de Sovjetperiode (1917-1989), transformatie tot stadspark, en actuele toestand (1989-heden)

- bebouwing
- hoofdgebouw
- tribune
- cascade/grotto
- wijk
- kazerneterrein
- hek
- weg
- spoor
- brug Yauza
- grote brug Yauza
- pad
- pad ziekenhuis
- bosschage
- parterre/bosco
- gazon
- binnenplaats
- sportterrein
- sportveld
- water niveau Yauza
- Golovins vijver
- restant gracht Annahof
- hoogtelijn

Lefortovo Park

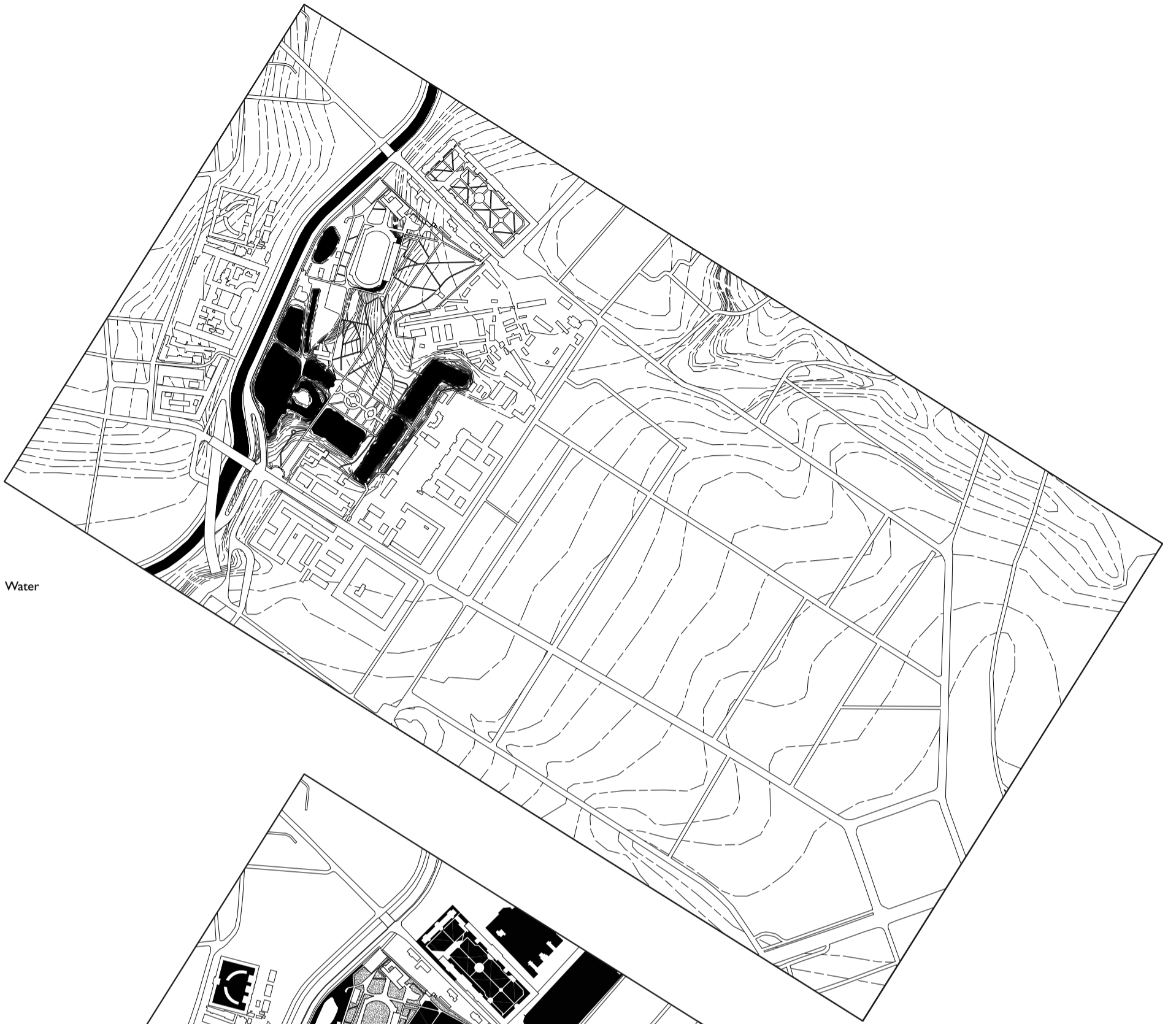

Ligging in Moskou

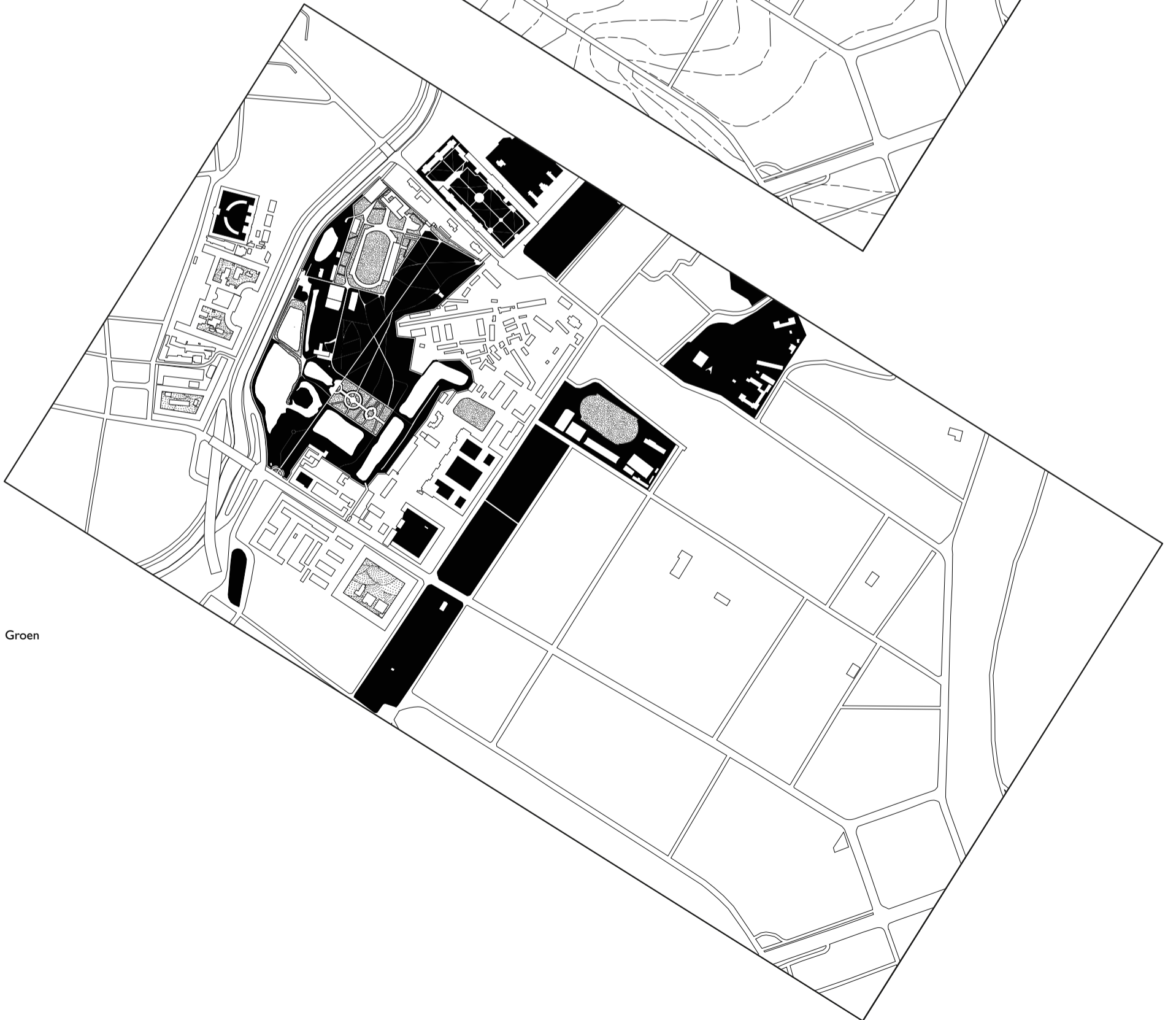

1 2 3 4 5

Water

Groen

1 2 3 4 5

Paden

Bebouwing

a. Structuur (planlagen)

Groen

De huidige groenstructuur is vervallen. Wat opvalt is het geringe aantal monumentale bomen. Dit heeft te maken met de storm (tornado) van 1904. Wellicht is later ook hout uit het park gehaald om als brandstof te dienen. Hoe dan ook, het park bevat niet veel meer van de monumentale boombeplanting uit de 18e eeuw, op wat lindes en een enkele historische eik na. Zij staan er wat verstopt bij, maar zijn wel van historisch belang. In ieder geval bij de Golovin-vijver, vlakbij de dam naar het Catharina-paleis, staat een monumentale eik, en tussen de Golovin-vijver en de Venusdam staat een rij monumentale lindes. Dit rijtje oude bomen loopt door tot de entree. De oude hoofdlaan is verder ook herkenbaar als lindelaan, met voornamelijk in de 19e en 20e eeuw geplante bomen.

De belangrijkste boomsoorten die nu in het park aanwezig zijn, zijn linde, esdoorn, abeel/populier en es. In het hoge deel staat vooral heel veel linde. In het lage deel, bij de Yauza, en langs het restant van de U-vormige gracht, staat vooral veel wilg (wilgenopslag). In het hele park geldt dat veel jonge opschot/opslag (van zaailingen) aanwezig is. Het parkbeeld is vrij rommelig doordat de bomen in het bossige deel op de heuvel dicht op elkaar staan, weinig variëren in leeftijd en veelal als staken zijn doorgegroeid. Een deel van de lindes is waarschijnlijk ooit afgezet, en daardoor uitgegroeid als meerstammige exemplaren. Deze 'stoelen' zijn vooral in het hogere bossige deel te vinden.

Omdat een struiklaag onder de bomenlaag vrijwel ontbreekt, is geen natuurlijk bosbeeld ontstaan. Onder de bomen ligt gras of kaal zand, waardoor het bos niet natuurlijk oogt. Daarnaast is hierdoor de ecologische kwaliteit beperkt. De ecologische kwaliteit van het park is in het algemeen niet bijzonder hoog. Hier liggen mogelijkheden om door een doelgericht beheer de natuurwaarde van het park fors te laten toenemen, zowel in het meer bossige deel op de helling, als in het lagere waterrijke deel.

Enige jaren terug is de Golovin-parterre opnieuw ingericht/heraangelegd. Verder zijn er weinig bloeiende bomen/heesters. Wel wordt gewerkt met bloeiende bollen.

Water

De waterstructuur is niet veel aangepast ten opzichte van de situatie eind 18e, begin 19e eeuw. Het waterpark van Bidloo is in contouren nog aanwezig, maar de strakke geometrische vormen zijn verloren gegaan. De vele waterwerken zijn stuk voor stuk niet meer functionerend. Door de aanleg van harde kades langs de Yauza - als onderdeel van de 2e warring van Moskou - en een stadssnelweg aan beide zijdes, is het park verkleind, wat tot aanpassing van de vormen van de laagst gelegen vijvers in het waterpark heeft geleid.

Paden

Op veel van de oude plaatsen ligt in de huidige situatie nog een pad. De meeste paden zijn van asfalt, soms van betonelementen (tegels/klinkers). In het park zijn ook veel informele zandpaadjes (olifantenpaadjes) ontstaan.

Bruggen over de watergangen zijn verdwenen. Via een gronddam is het octagonale eiland te bereiken. Daarnaast is een gronddam gerealiseerd in de U-vormige gracht. Het park heeft een aantal ingangen, in hoofdzaak aan de korte zijden. De hoofdingang ligt aan de zuidzijde, bij de zuidelijke brug over de Yauza. Deze is verbijzonderd met een fraaie entreepoort, in het hek. Een tweede ingang voor publiek - met entreegebouwtje - ligt bij het militair hospitaal.

Aan de Yauza ligt nog een dienstingang, halverwege de twee ingangen, die voor publiek niet toegankelijk is, en gebruikt wordt als aparte toegang voor de militairen en/of onderhoud. Daarnaast zijn er een tweetal kruip-door-sluip-door-ingangen, één in de noordelijke hoek van het park (bij de brug over de Yauza bij het militair hospitaal). Een andere ligt in de zuidoostelijke hoek bij een parkeerterrein van een woongebouw. Deze ingang liggen wat verstopt maar lokale bewoners weten ze wel te vinden.

Bijzondere objecten

Het park kent een behoorlijke hoeveelheid gebouwen, paviljoens, en beelden/parkornamenten. In het hart van het park, bij het restant van de kruisvormige vijver, staat een borstbeeld van Peter I. Verder staan in de gereconstrueerde Golovin-parterre een aantal tuinornamenten (tuinvazen). Het park is voorzien van verlichting. Op het hoge deel in het bos staat een entreegebouw en een sanitairgebouw. Aan het restant van de U-vormige gracht staat een houten badhuisje, met een tweetal trappen naar het water, voor de mannen respectievelijk de vrouwen. Dit is geen officiële voorziening.

Een andere recreatieve voorziening bestaat uit enkele informele koffiepaviljoens, gelegen vlakbij het beeld van Peter. In het park ligt verder een aantal (deels vervallen) sportvoorzieningen - waaronder tennisveldjes - en een eenvoudige speelplek voor kleine kinderen. Deze liggen bij elkaar gegroepeerd. De grootste voorziening, en ook veelvuldig in gebruik, is de atletiekbaan waarin een voetbalveld ligt. Bij deze atletiekbaan staat een gebouw. De atletiekbaan is in eigendom van Defensie. Verder wordt in het park veel gesport (met name hardlopen). Verspreid in het park staat zitmeubilair (en prullenbakken). Het betreft twee soorten meubilair: de ene bank is een combinatie van beton en hout (groengrijs geschilderd), de andere is een combinatie van (giet)ijzer met een houten zitting.

b. Gebruik (betekenislagen)

Het park heeft in de 20e eeuw een functie als groenvoorziening voor het grote publiek gekregen. Die heeft het nog steeds. Na de Oktoberrevolutie (in 1917), werd het park behoorlijk aangepakt: er verschenen onder meer een platform voor theater en concerten, een overdekt theater, een voetbalveld en eettentjes. In de avonden en op feestdagen trekt het park in deze tijd veel bezoekers. Ook wordt het park overgedragen aan de militairen, wat tot een naamsverandering leidt. De naam van de park verandert in Park van het Moskouse Huis van Officieren. In 1991 wordt de naam weer veranderd in Lefortovo Park.

In 1935 werd in Moskou een nieuw masterplan vastgesteld. Het maakte de weg vrij voor een aantal besluiten die het gezicht van Moskou drastisch zouden veranderen. Het plan moest een aanzienlijke toename van de bevolking van de stad Moskou mogelijk maken.

Het masterplan omvat de bouw van een tweede warring. Het is in deze tijd dat de rivier Yauza enorme veranderingen ondergaat. De rivier werd getransformeerd: de rivierbedding werd rechtgetrokken en de breedte van de rivierloop werd aanzienlijk vergroot tot drie of vier keer de oorspronkelijke breedte. De totale ruimte voor de rivier werd echter door de kanalisatie aanzienlijk verkleind. In de gekanaliseerde Yauza monden elf kleine rivieren en beken. Een deel van deze beken is in ondergrondse leidingen opgenomen (uitgevoerd door het Comité van openbare voorzieningen - Komposor).

De bedoeling hiervan was om de rivier de Yauza meer geschikt voor de scheepvaart te maken. Naast de gekanaliseerde Yauza worden aan weerszijden stadswegen aangelegd. Als gevolg van deze grootschalige ingrepen verliest het park niet alleen wat terrein maar vooral een deel en het volledig contact met de rivier. Wel werden maatregelen genomen om het gebrek aan contact tussen park en water te compenseren: de Yauza is plaatselijk uitgerust met lagere kaden die voor de voetgangers bedoeld waren.

Tegenover het park is het gebouw van de Bauman Universiteit gebouwd, waarvan de hoofdgevel uitziet op de rivier (en die oorspronkelijk bedoeld was met haven). Het park krijgt in reactie hierop een ingang vanaf de rivierzijde. (bron: E. Radionova : Forgotten river Yauza, conscious city water landscape : 2011)

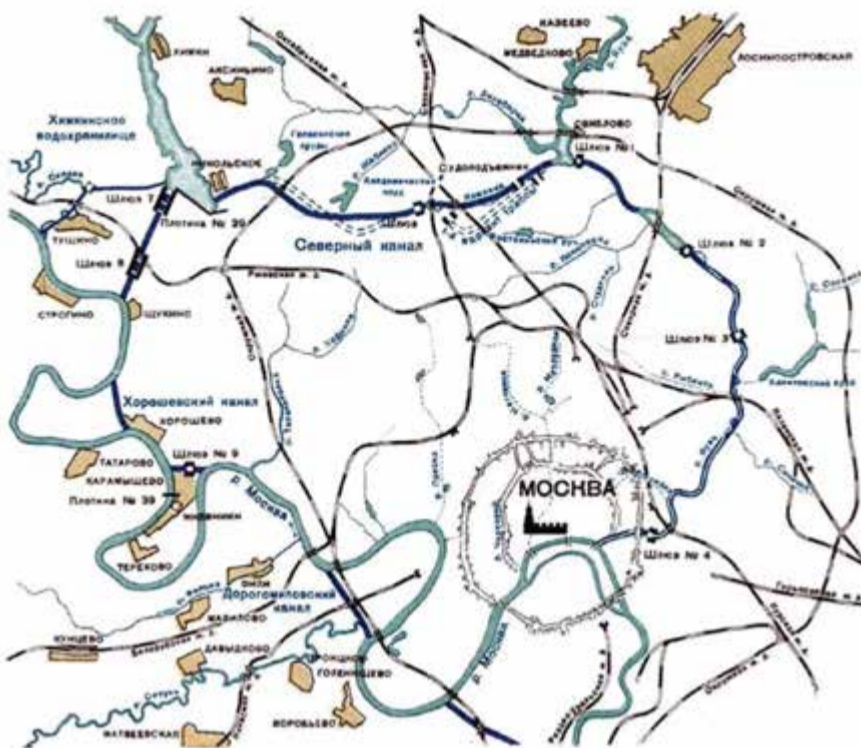
In de Sovjettijd is ook het park zelf aangepast. Hiervan is niet veel bekend. Wel is een plankaart beschikbaar die voortborduurde op de formele opzet uit de tijd van Bidloo en met name Rastrelli, met een sterke aswerking, passend bij de gangbare Sovjet-architectuur. Waarschijnlijk is het plan maar deels uitgevoerd.

Kanaliseren van de Yauza (sit. 1941), (bron: www.retromap.ru)

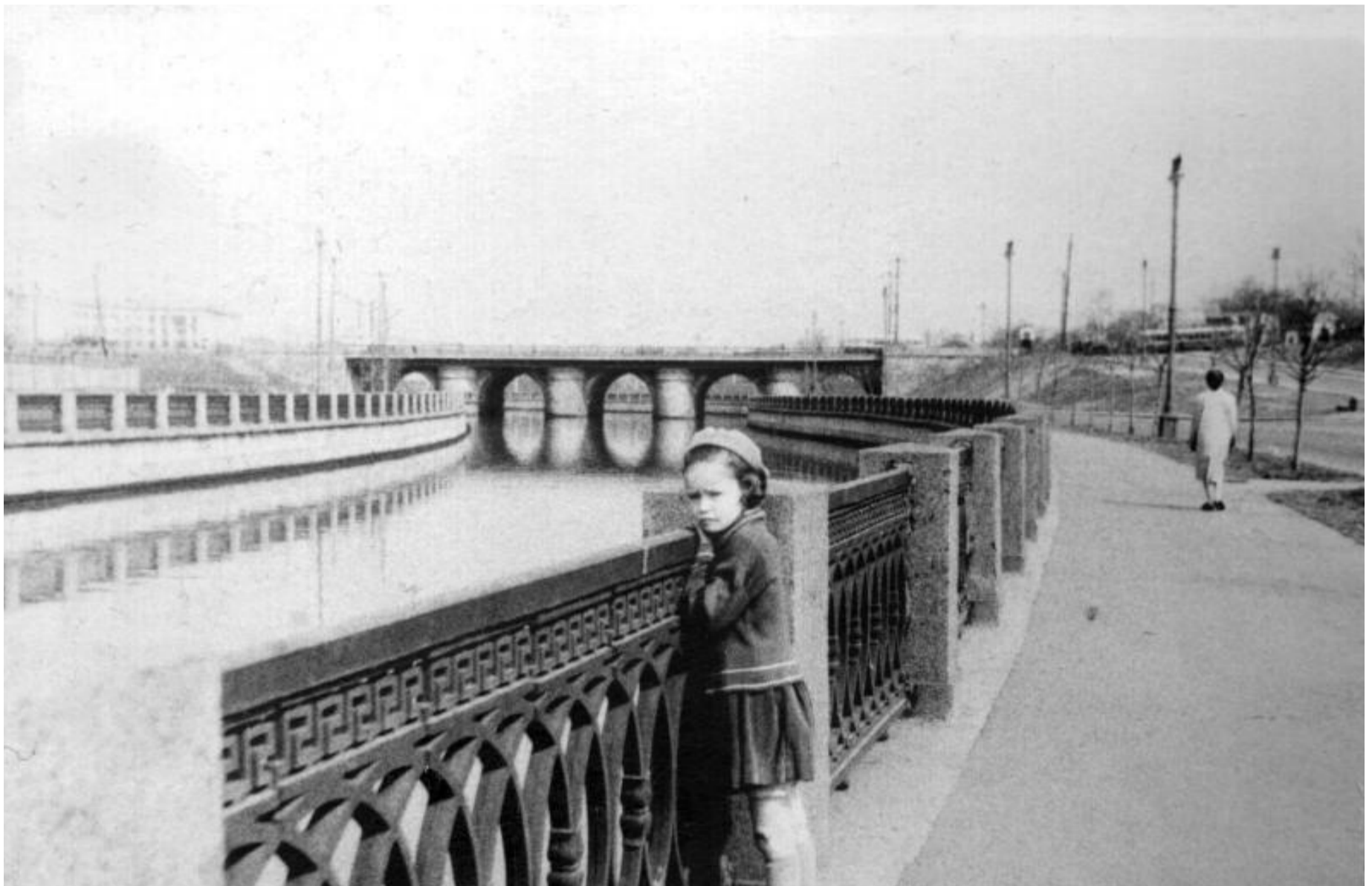
1 2 3 4 5

Tekening met zogenaamde 2e watering van Moskou (bron: onbekend)

Tekening met zichtbaar de oude loop van de Yauza en de gekanaliseerde nieuwe ligging van rivier en zijrivieren (afb.: Eva Radionova)

Beeld van de gekanaliseerde Yauza halverwege de 20e eeuw, (bron: www.retromap.ru)

Park en rivier zijn door een drukke weg gescheiden

De Sovjet-Unie werd in die tijd gekenmerkt door een sterke lichaamscultuur: er werd veel aandacht besteed aan sportieve activiteiten voor de inwoners van Moskou. Alle stadsparken krijgen in die tijd sportieve voorzieningen (zoals stadions, tennisbanen en nog veel meer). Dit geldt ook voor Lefortovo. In 1934/1935 wordt in het park een stadion met tribune aangelegd, gebruikmakend van het aanwezige reliëf.

Vanaf het einde van 1939 wordt het park veel gebruikt. Er wordt een boothuis en een dansvloer gebouwd. En in het park worden in de winter ski-wedstrijden gehouden.

Tegelijkertijd worden in het park ook onderdelen geplaatst die niet beschikbaar of niet toegankelijk zijn voor een normale bezoeker - deze worden gebruikt door de militaire opleiding. Na 1980 wordt het park slecht onderhouden, onder andere de vijvers worden niet meer schoon gemaakt. (bron: Encyclopedie van Moskou)

In het park wordt op dit moment veel gesport (atletiek/hardlopen, rolschaatsen, zwemmen – alhoewel het officieel verboden is) en daarnaast ook veel gewandeld. Er komen vooral veel mensen met kinderen (ouders, oppas, grootouders). Bij de hoofdingang staat een grote hoeveelheid informatieborden voor de bezoekers met gedetailleerde uitleg over de historie van het park. Verder wordt er in het park zelf niet op de historie ingegaan.

Het park kent, ondanks de betrekkelijk sleetse staat, een goed gebruik als stadspark. Het voorziet overduidelijk in een grote behoefte, in ieder geval als wijk/ buurtvoorziening. Vooral bij de horeca in het parkhart bij de kruisvormige vijver is het vaak druk.

Op de schaal van de stad heeft Lefortovo Park evenwel een minder grote functie, ondanks de bijzondere geschiedenis die het deelt met bekende parken als Tsaritsyno en Kolomenskoye. Deze twee parken zijn recentelijk grootscheeps hersteld, wat heeft geleid tot de nodige discussie in de vakgemeenschap over de gerealiseerde ingrepen. Beide parken worden overigens goed gebruikt en door het brede publiek zeer gewaardeerd.

De potentie die Lefortovo heeft om als een volwaardig en zeer breed gewaardeerd stadspark te functioneren, wellicht zelfs met internationale aantrekkingskracht, wordt momenteel nauwelijks benut. Mogelijke realisering van dat doel zou vragen om een betere aanhaking op de stad, een betere ontsluiting/bereikbaarheid, betere benutting van het historisch erfgoed maar ook van het omringende sociaal 'kapitaal', een bredere programmering van het park zelf, met bijbehorende voorzieningen.

De CHA wil een handreiking bieden om tot de ontwikkeling van een toekomstvisie voor het park en zijn omgeving te komen (met de hoofdthema's van Bidloo's gedachtegoed als uitgangspunt).

c. Opzet & encenering (ontwerpprincipes)

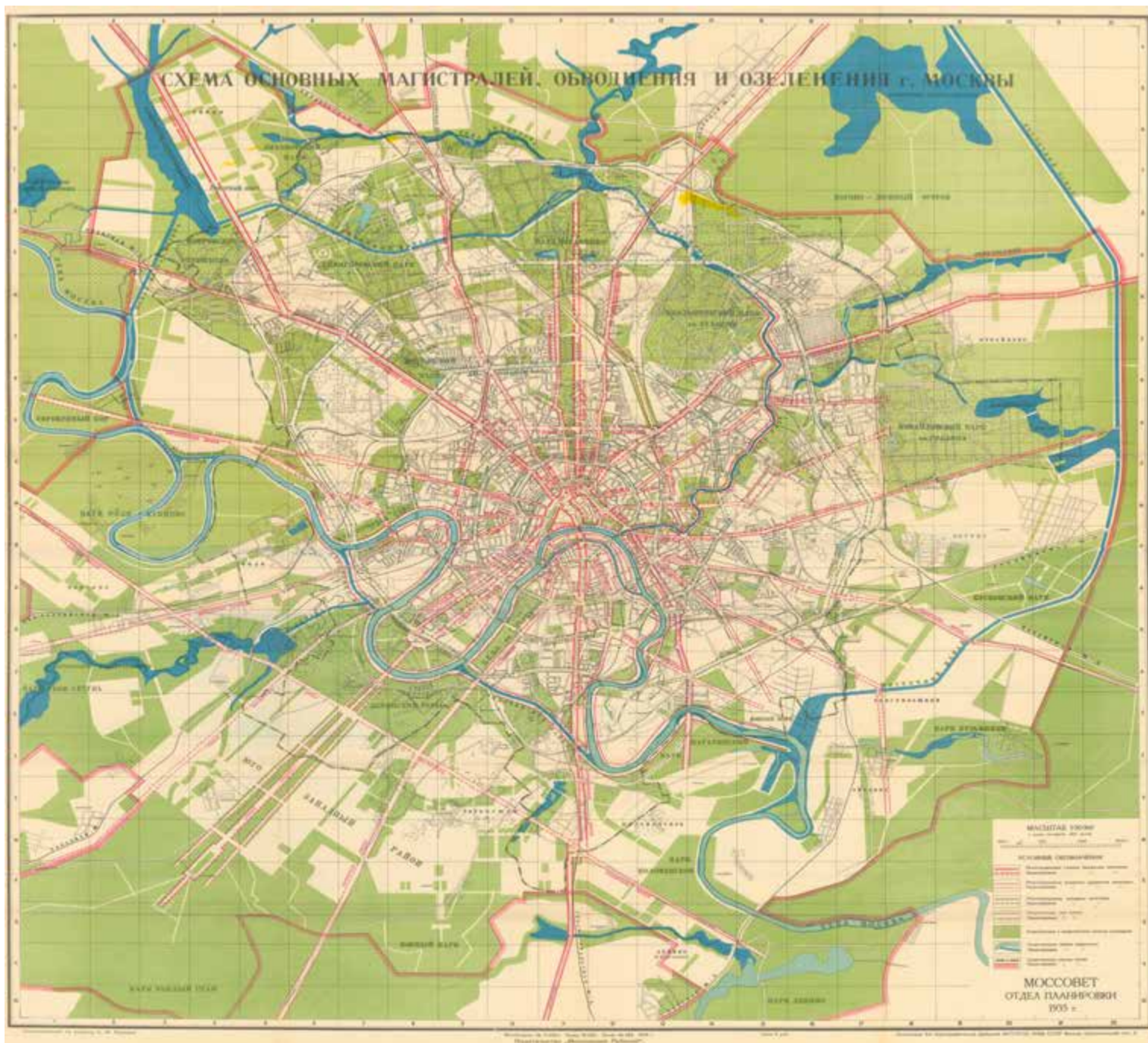
Van bepaalde, planmatige ontwerpprincipes in de moderne tijd is – met uitzondering van de interventies in de Sovjettijd – geen sprake. Het Sovjetplan dat beschikbaar is, toont een opzet met een duidelijke aswerking. Het plan is echter hoogstwaarschijnlijk slechts ten dele uitgevoerd. De ingepaste atletiekbaan met tribune is één van de duidelijkste sporen uit deze tijd. De tribune is mooi gesitueerd, slim gebruik makend van het natuurlijk hoogteverschil. De atletiekbaan wordt veel gebruikt.

Veruit de meeste Sovjet-toevoegingen zijn echter weer verdwenen, zoals bijvoorbeeld het podium voor theater en concerten. De tennisbanen liggen er vervallen en verloren bij.

In de Sovjet-tijd werd het park veelvuldig gebruikt voor sportactiviteiten, ook gekoppeld aan het militair gebruik (boven), ook werden in het park podia toegevoegd voor dans en theater, dit alles om het volk te 'verheffen'

>> bron historische foto's (boven, links, onder): www.retromap.ru

Beeld uit Sovjetplan voor de reconstructie van Moskou (van Semenov/Shernyshev), 1935 (bron: www.etomesto.ru)

1 2 3 4 5

Zicht op het podium voor dans en theater op het octagonale eiland

Beeld vanuit het park richting Baumann-universiteit (sit. 1962)

Planvoorstel Baumann-universiteit aan de Yauza, met aanleghaventje (bron: onbekend)

Beeld van het sportveld met tribune

Beeld uit Sovjetplan voor de reconstructie van Moskou (van Semenov/Shernyshev), 1935 (bron: www.etomesto.ru)

>> Wandeling door Lefortovo Park

Beeld van de hoofdentree van het park

Direct na de hoofdentree staan info-borden over de geschiedenis

Beeld van de hoofdas richting het centrale deel

Zicht richting het lager gelegen middendeel

Zicht op de Golovin-vijver

Zicht vanaf de hoofdas op de Venus-dam over het oude 'waterpark'

De hoofdas met deels oude lindebepanting

Zicht over de octagonale vijver richting Baumann-Universiteit

De voormalige Golovin-parterre

Een latere versie van de echo-wand op de kop van de kruisvormige vijver

Beeld van het centrale deel met horeca en het beeld van Peter I

1 2 3 4 5

Het park is sleets en slecht onderhouden

Met de tribune is slim gebruik gemaakt van het aanwezige reliëf

Beeld van de hoofdas in het hogere, bossige deel

Hier staan deels oude lindes en deels ook heel veel zaailingen (m.n. esdoorn)

De hele oostelijke grens van het park is een schutting of wand

Met het badhuis aan de oever van de U-vormige gracht

>> Wandeling door Lefortovo Park

Beeld van de Golovin-vijver met op de achtergrond het voormalige paleiscomplex

Het hogere deel kent een bosrijk karakter

Beeld van het restant van de U-vormige gracht

Zicht op het militair complex

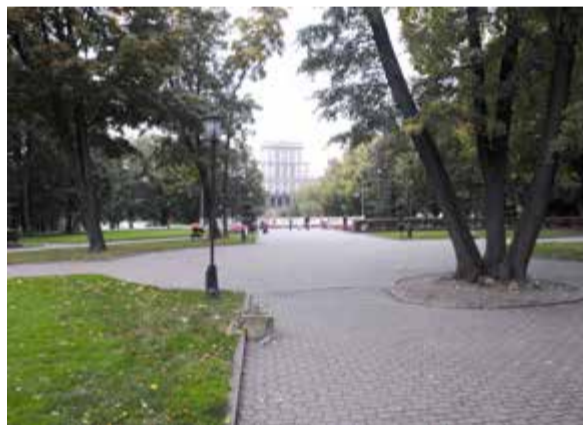
Zicht over de gracht richting het park

In de voormalige gracht wordt nu gezwommen

De Golovin-parterre

Beeld van de centrale zone waar vroeger de Golovin-parterre lag

Uitkijkbordes vanaf de Venus-dam

1 2 3 4 5

Zicht richting de hoofdentree halverwege de hoofdas

Zicht op de Venus-dam vanuit het oude 'waterpark'

Alle waterwerken (grotto's, fontein en cascades) zijn stuk

Zicht over het 'waterpark' richting de overzijde van de Yauza

Het restant van de kruisvormige vijver met de Venus-dam op de achtergrond

Het restant van de octogonale vijver

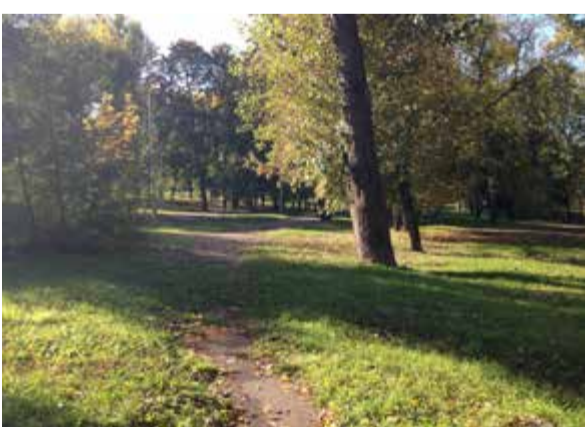
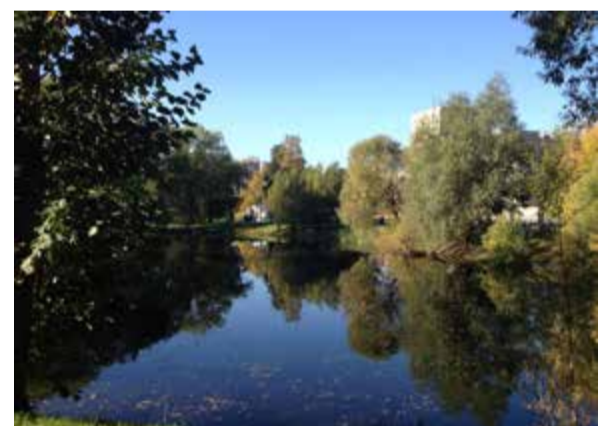
Zicht op de Baumann-Universiteit

In de Sovjet-tijd is een atletiekbaan aangelegd

De atletiekbaan wordt nog altijd gebruikt voor sportactiviteiten

Grote delen van het park ontwikkelen zich spontaan

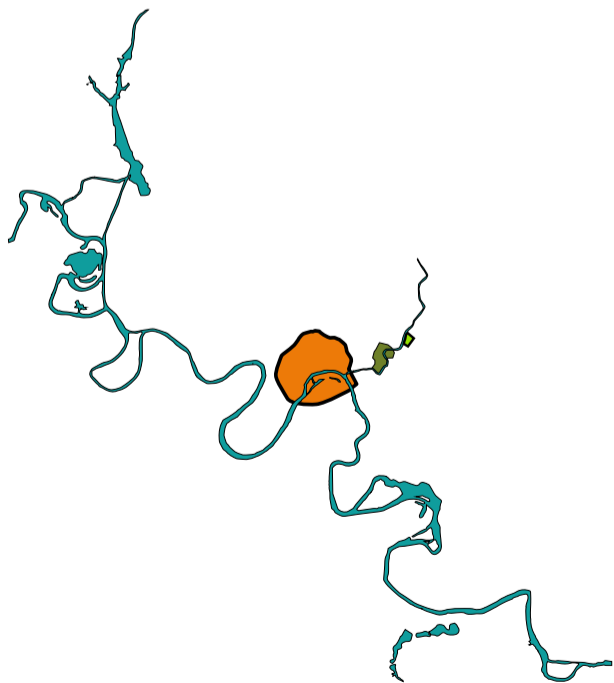
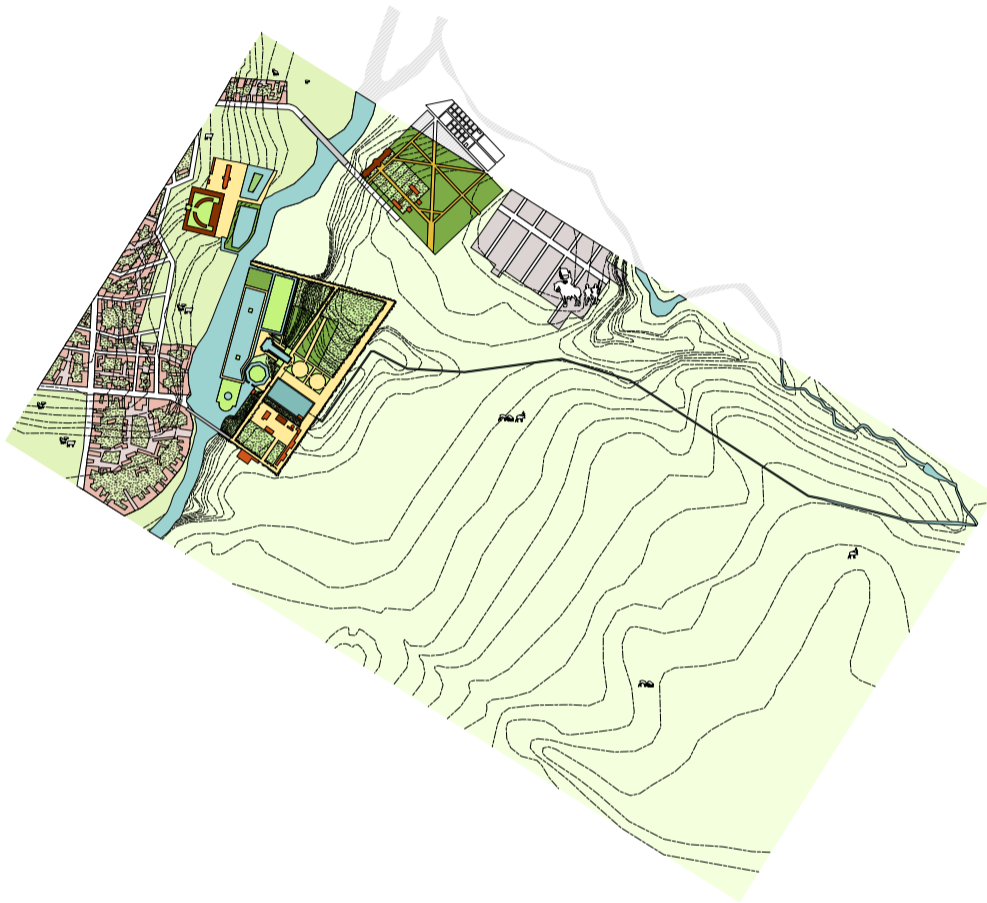

Het contact met de Yauza is verloren gegaan

>> Vergelijkend overzicht van de belangrijkste tijdlagen; ontwikkelingsgeschiedenis

Tijdraag 2: ca. 1722/1723 - 'Peter-aanleg' (Bidloo)

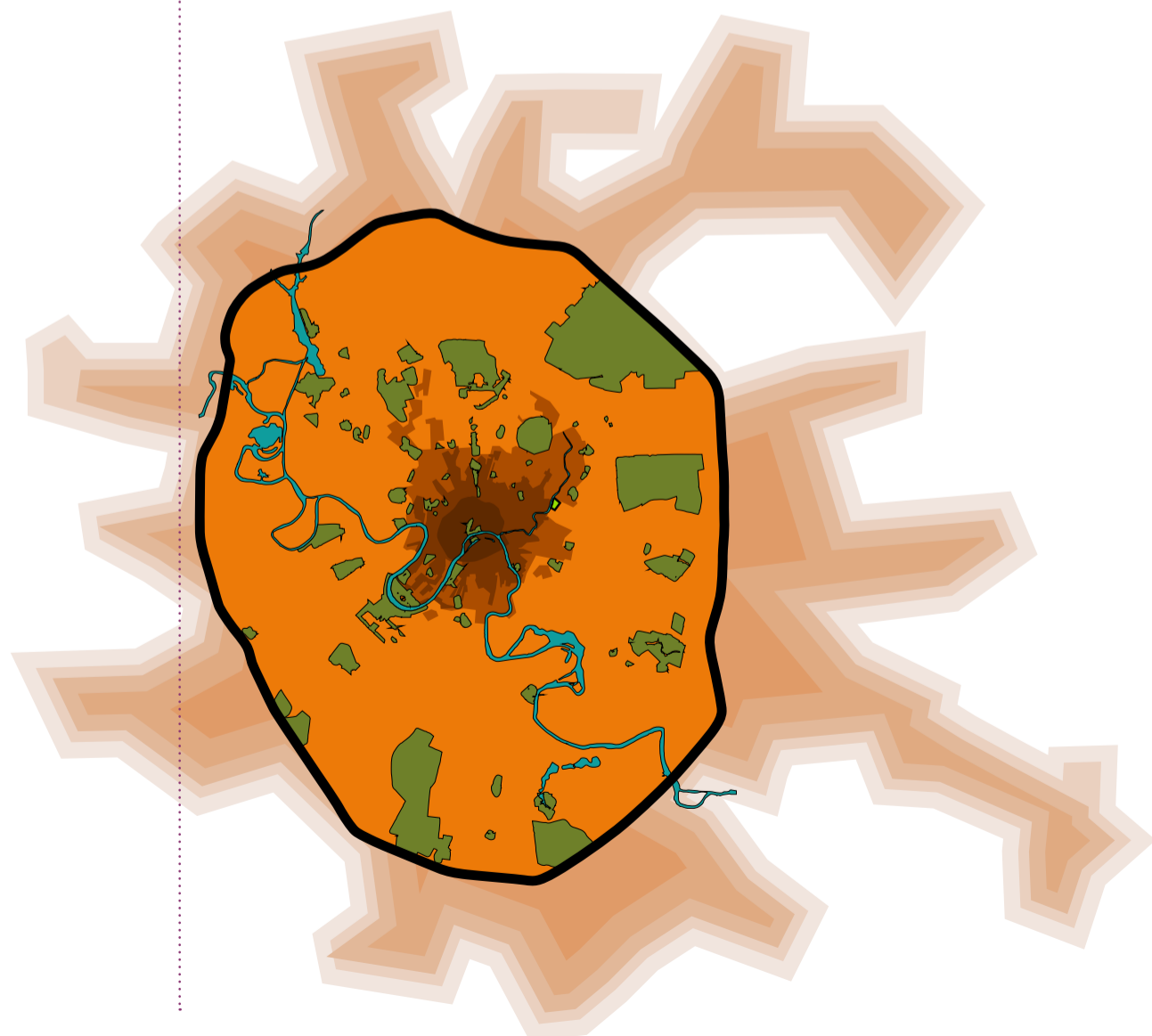
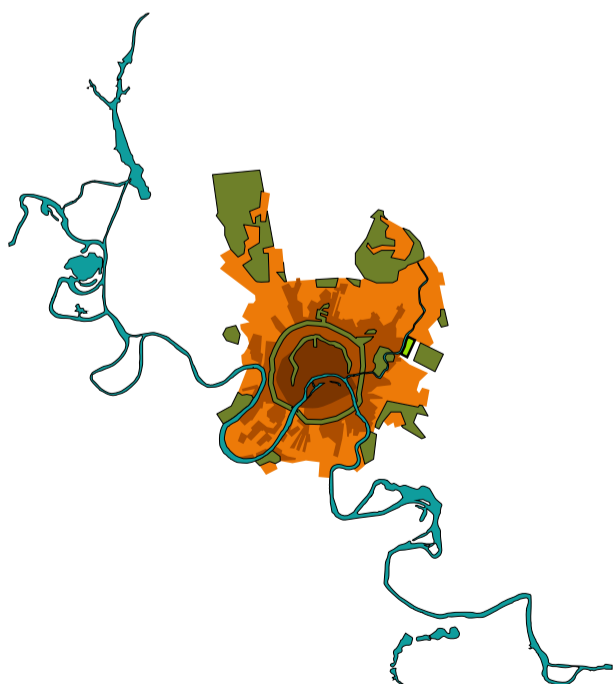
Tijdraag 3: ca. 1730/1750 - 'Zomer Anna-hof' (Rastrelli)

Tijlslag 4: eind 18^e en 19^e eeuw - romantiek:
verlanschappelijking gevolgd door de grote tornado van
1904

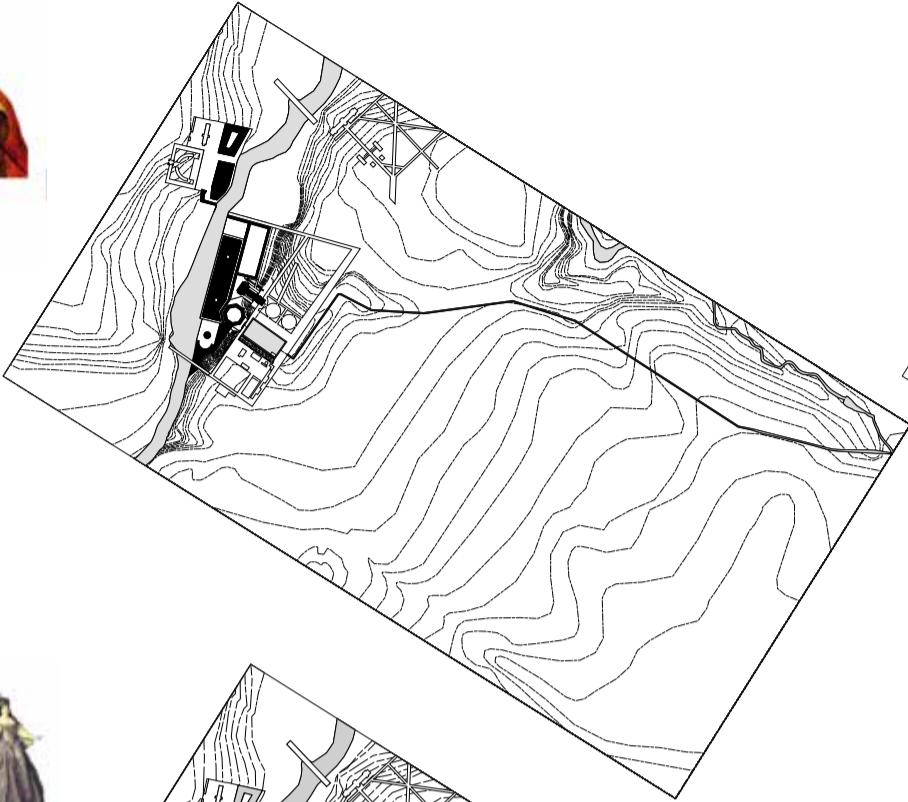

Tijlslag 5: 20 en 21^e eeuw - van de Sovjettijd tot aan de
huidige situatie

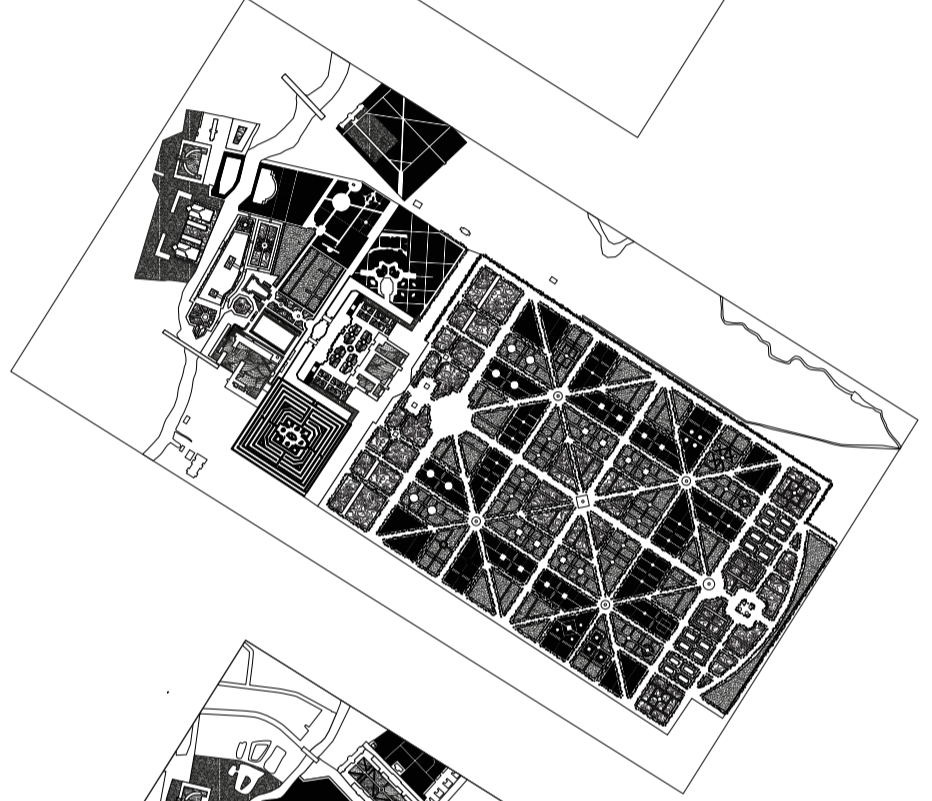
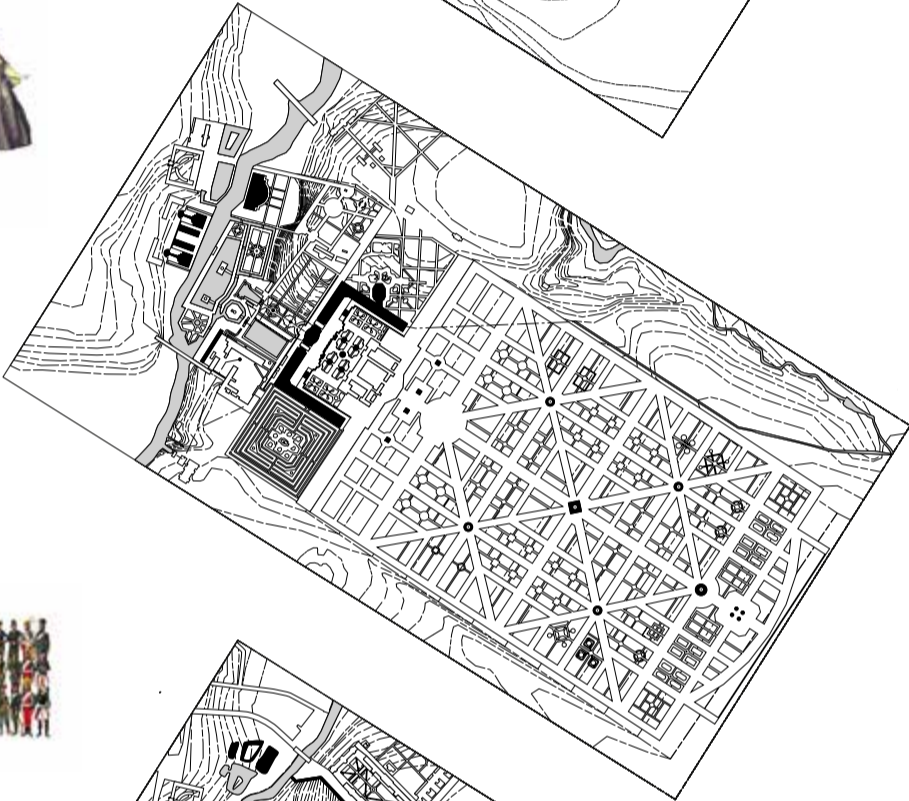

>> Vergelijkend overzicht van de verschillende planlagen, per tijdlaag

Tijdlaag 2: ca. 1722/1723 -
'Peter-aanleg' (Bidloo)

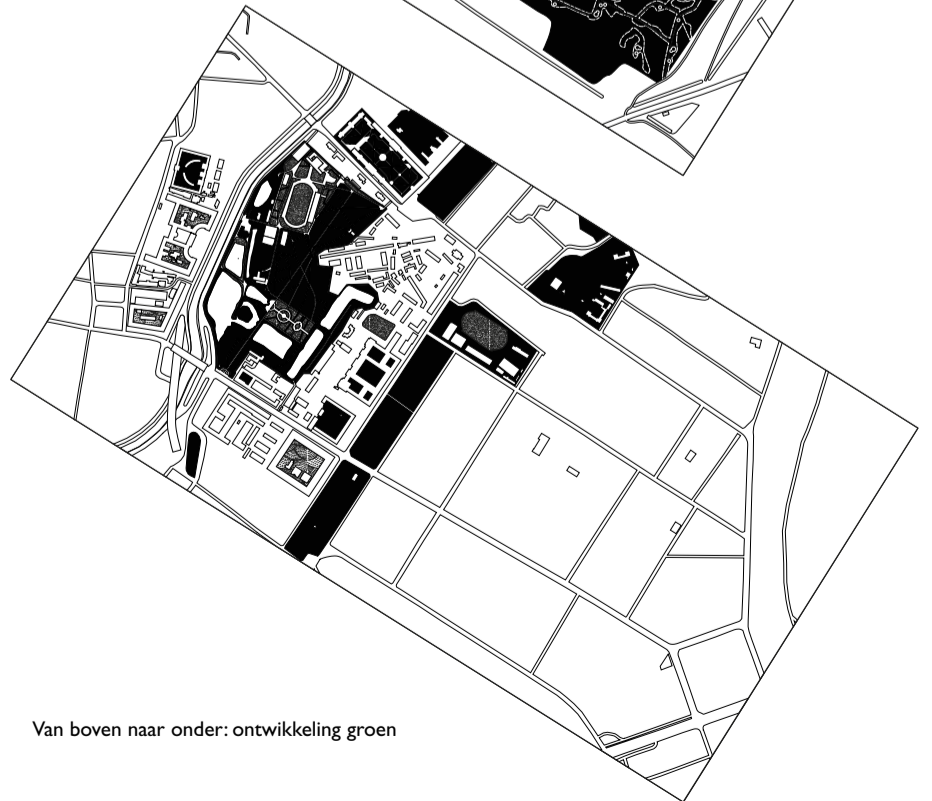
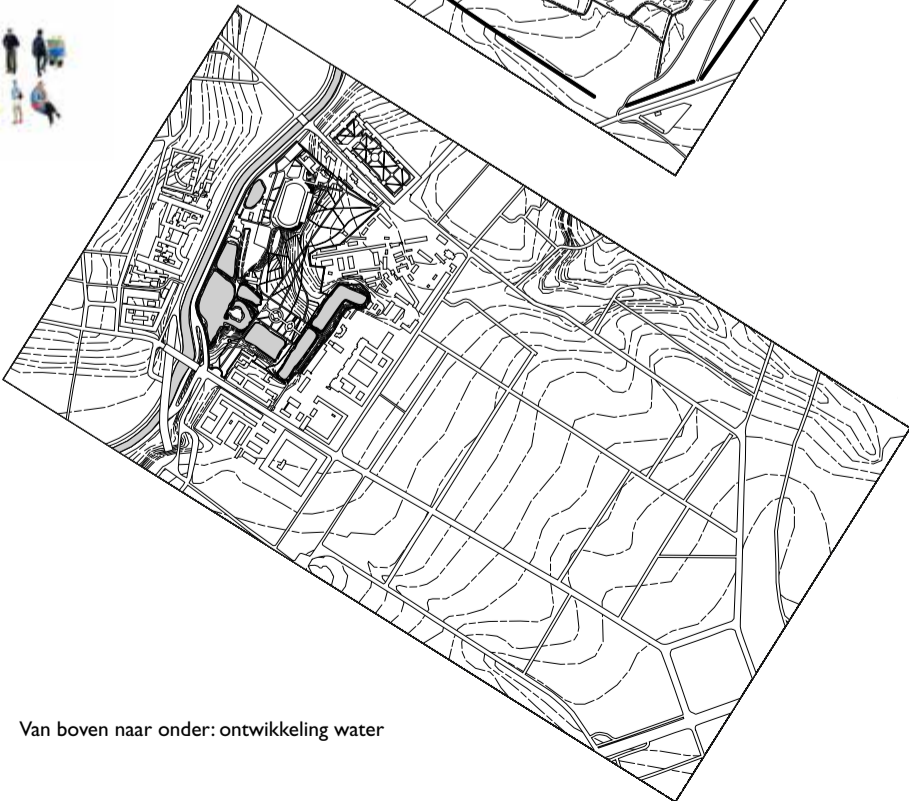
Tijdlaag 3: ca. 1730/1750 -
'Zomer Anna-hof' (Rastrelli)

Tijdlaag 4: eind 18^e en 19^e eeuw -
romantiek: verlanadschappelijking
gevolgd door de grote tornado van 1904

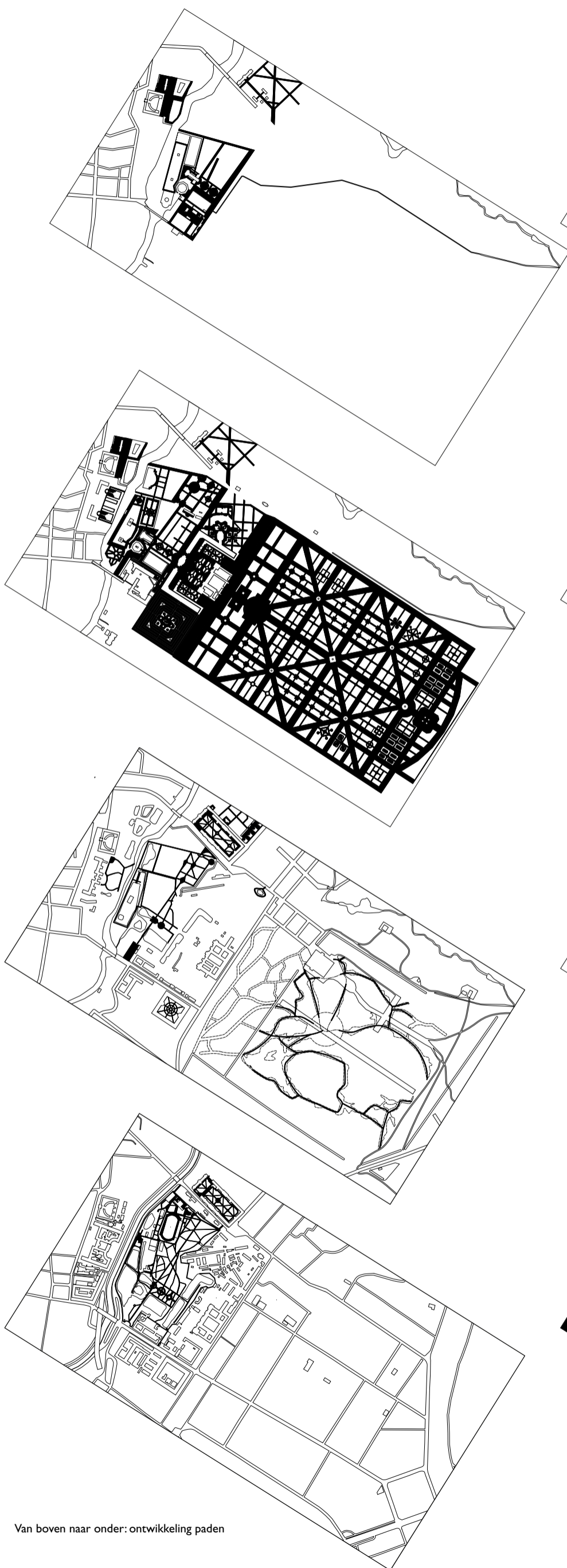

Tijdlaag 5: 20 en 21e eeuw - van de
Sovjettijd tot aan de huidige situatie

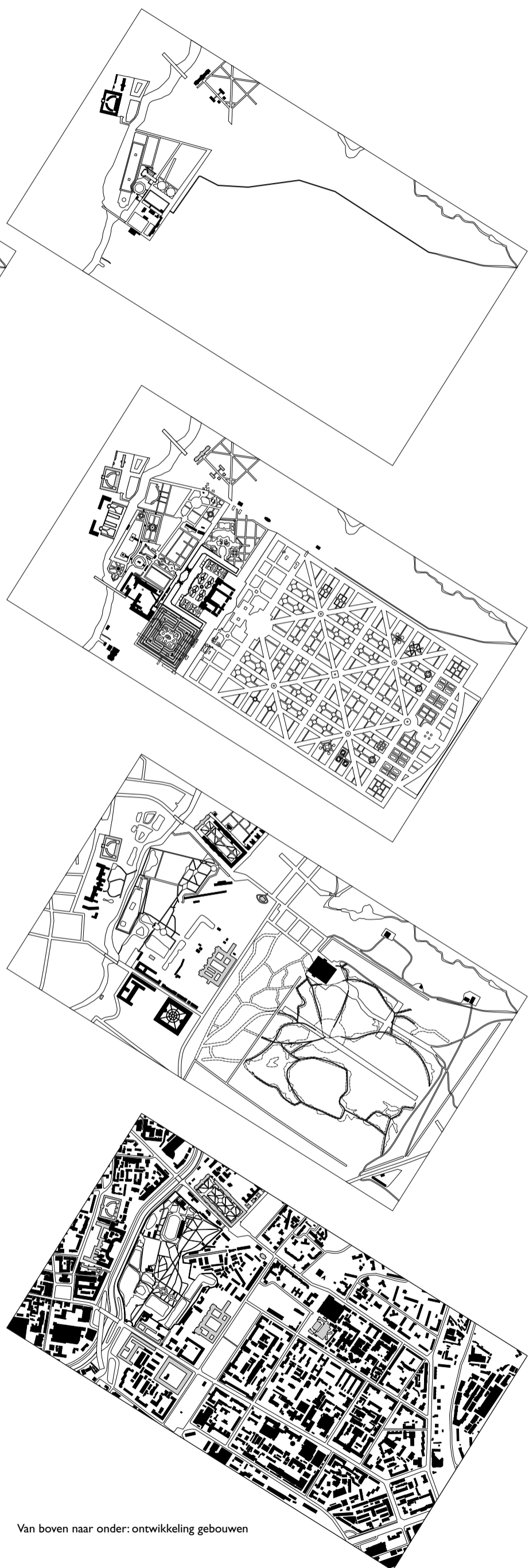

Van boven naar onder: ontwikkeling water

Van boven naar onder: ontwikkeling groen

Van boven naar onder: ontwikkeling paden

Van boven naar onder: ontwikkeling gebouwen

Synthese van de bevindingen en duiding: sporenkaart en waardenkaart

Deze paragraaf is de sleutelparagraaf van deze Cultuurhistorische Atlas. Hierin wordt de verbinding gelegd tussen de opgedane historische kennis en actuele inzichten om deze vervolgens productief te maken voor de toekomstvisie. In deze verbindende paragraaf vindt de synthese plaats van de bevindingen met duiding en lokalisering van de cultuurhistorische waarden en de landschappelijke karakteristieken – met een expliciete hiërarchie in de aanwezige waarden. Dit helpt om afwegingen te kunnen maken voor de opstelling van een ontwikkelingsplan c.q. ten behoeve van het formuleren van aanbevelingen voor het ruimtelijk ontwerp. Dit gebeurt vanuit het besef dat het park aangepakt moet worden, in kwaliteit vooruit moet gaan. Dit om te voorkomen dat het langzaam verder wegzakt, de cultuurhistorische kwaliteiten langzaam verder verloren gaan, en wie weet op een bepaald moment de druk van de stad zo groot wordt dat het park verder verkruint en stilaan bebouwd wordt, opgeslokt wordt door de stad. Dat zou eeuwig zonde zijn.

Sporenkaart en waardenkaart

De basis voor de synthese wordt gevormd door een vergelijking te maken tussen de tijdslagen en deze te vergelijken met de huidige situatie: wat resteert nog uit welke tijdperiode (welke sporen zijn er), wat is er nog, wat is nog (betrekkelijk) gaaf, welke tijdslagen zijn nog altijd in het park vertegenwoordigd. Dit is gevat in een sporenkaart. Vanuit deze analyse kunnen de aanwezige waarden benoemd worden, gerelateerd aan de periode waar ze betrekking op hebben, en de betekenis die ze hebben. Dit wordt gevat in een zogenaamde waardenkaart/waardestellingstekening.

Waardestelling

Aan de bewaard gebleven ruimtelijk ervaarbare onderdelen ('sporen') is een monumentwaarde toegewezen. De waardestelling is gebaseerd op de bestaande situatie, want de waarde van verdwenen onderdelen of gebouwen is niet toetsbaar of verifieerbaar (verdwenen onderdelen hebben echter wel een rol gespeeld vanwege de plaats die ze innamen in de samenhang van het oorspronkelijke concept). De waardestelling is op kaart weergegeven. Hierbij is het hele park als ensemble als waardevol aangeduid. Vervolgens zijn - op basis van enkele thema's - zeer hoge monumentwaarden apart aangeduid, die van cruciaal belang zijn voor de structuur en/of de (cultuurhistorische) betekenis van de aanleg, vanwege de bijzondere gaafheid, herkenbaarheid en/of zeldzaamheid ervan.

De belangrijkste monumentwaarden zijn gekoppeld aan de oorspronkelijke waterstructuur, die op hoofdlijnen nog intact is, de aswerking en de lokaal geaccentueerde hoogteverschillen. Daarmee is de essentie van het Bidloo-plan uit de vroege 18e eeuw nog aanwezig.

Het oudste element – de Golovin-vijver – die al ruim 3 eeuwen een centrale plaats inneemt – kent vanzelfsprekend een zeer hoge monumentwaarde. Ook de oude hoofdas uit de tijd van Bidloo/Peter de Grote kent een zeer hoge monumentwaarde. Voor beide elementen geldt dat ze niet ongeschonden/gaaf zijn (de meeste oude bomen zijn verdwenen), maar desondanks zeer waardevol zijn.

Het restant van de U-vormige gracht uit de Rastrelli-aanleg en het paleis zijn in historisch opzicht ook waardevol, maar hebben in de huidige situatie wel ingeboet aan waarde omdat deze een context ontbeert. De relatie met de omgeving is niet meer afleesbaar, althans niet zo lang het paleis onzichtbaar is achter een schutting en hoge beplanting.

Het is overigens niet zo dat enkel de alleroudste elementen als waardevol zijn aangeduid. Ook de atletiekbaan uit de Sovjettijd wordt bijvoorbeeld hoog gewaardeerd, enerzijds omdat het één van de weinig tastbare elementen in het park is dat hier aan herinnert, anderzijds omdat het thematisch goed aansluit bij de waarden waarvoor Bidloo stond (gezondheid) en omdat het ruimtelijk (in combinatie met de tribune en de wijze van situering) heel erg aansluit bij de wijze waarop ook in eerdere perioden werd omgegaan met het reliëf.

Waarderingscriteria

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouw- en tuinkunst (*Een toekomst voor groen - Handreiking voor de instandhouding van groene monumenten* : Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed : 2012). Daarmee kunnen de monumentale waarden van een historische aanleg helder en eenduidig vastgesteld worden. De grondslagen van de waardering van het erfgoed liggen in de domeinen van kunst en geschiedenis. Daarnaast spelen geestelijke, geografische, sociaaleconomische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering. Ook gaafheid en zeldzaamheid zijn van invloed. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

De belangrijkste monumentwaarden zijn gekoppeld aan de oorspronkelijke waterstructuur, die op hoofdlijnen nog intact is, de aswerking en de lokaal geaccentueerde hoogteverschillen. Daarmee is de essentie van het Bidloo-plan uit de 18e eeuw nog aanwezig.

De RCE-waarderingsmethodiek is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria:

- cultuurhistorische waarde;
- architectuur- en kunsthistorische waarde;
- situationele en ensemblewaarde;
- gaafheid en herkenbaarheid;
- zeldzaamheid.

Deze indeling is voor deze CHA als basis gehanteerd. De waarderingscriteria gelden voor de dragende structuren, als paden, wegen, waterlopen en zichtlijnen, voor 'tuinsieraden' als fonteinen en priëlen, en voor de planten en bomen in de aanleg.

I Cultuurhistorische waarden

Park Lefortovo heeft een groot cultuurhistorisch belang als historisch complex/tuinaanleg:

1. *als bijzondere uitdrukking* van diverse culturele, sociaaleconomische en bestuurlijke ontwikkelingen; Lefortovo is gedurende een lange periode het decor geweest waar de hoogste kringen (militairen, hof) verkeerden. Gedurende lange tijd was Lefortovo het brandpunt van Rusland. Het weerspiegelt tevens de latere wisselingen van Moskou en Sint Petersburg als hofstad.
2. *als bijzondere uitdrukking* van bepaalde geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkelingen; Lefortovo vormt een belangrijk representatief onderdeel van een tijdperiode waarin de stad zich snel ontwikkelde, buiten de stadsmuren, waarbij het landschap werd omgevormd en naar de hand gezet. De buiten vormde een onderdeel van een veel groter buitenplaatsenlandschap aan de oevers van de Yauza, en de ontwikkeling (groei) van de buitenplaats zelf hield gelijke tred met de ontwikkeling van de stad en haar toenemende importantie.
3. *als bijzondere uitdrukking* van technische ontwikkelingen; Lefortovo 'verhaalt' over de brede import van technisch vernuft en ambachtelijke kennis die Peter voorstond, of het nu gaat om de militaire krijgskunst, civiele en watertechniek, de ornamentiek en het tuinontwerp of het hoveniersambacht. In Lefortovo komt dit allemaal samen.
4. *wegens innovatieve waarde of pionierskarakter*; Lefortovo vertegenwoordigt bijzondere innovatieve waarden voor de tuinarchitectuur in Rusland wegens het oorspronkelijke pionierskarakter van het waterpark in de hofstad. De buitenplaats - ontworpen door Bidloo in nauwe samenwerking met Peter I zelf en later ook door Rastrelli – is één brok innovatie, een groot vertoon van samengebalde macht, rijkdom en kennis, zowel qua schaal en aanleg (van tuin en gebouwen), als wat betreft het realisatietempo, de tot dan toe veelal onbekende westerse technieken, de grootscheepse import van exotische planten, en aandacht voor immateriële waarden.
5. *wegens bijzondere (tastbare) herinneringswaarde*; Lefortovo herinnert aan de bijzondere relatie van Peter I met het Westen, zijn liefde voor Nederland, en zijn waardering voor Nicolaas Bidloo als lijfarts in het algemeen en als tuinarchitect in het bijzonder; maar ook vanwege de bijzondere plek die het inneemt in de Russische geschiedenis en de persoonlijke binding van Peter I met deze plek waar hij opgroeide, waar hij zijn passie voor het spelevaren en zeilen opdeed, waar zijn fascinatie voor (militaire) techniek en cultuur uit het buitenland werd aangewakkerd, en meer. Lefortovo 'vertelt' dit bijzondere verhaal.

II Architectuur- en tuinhistorische waarden

Lefortovo heeft een groot architectuur- en tuinhistorisch belang:

1. *voor de geschiedenis van de (tuin- en landschaps)architectuur en/of techniek*, vanwege de bijzondere mengvorm van Russische en buitenlandse (stijl)invloeden, vanwege Peters persoonlijke inmenging, vanwege de persoonlijke capaciteiten van (de amateur-ontwerper) Bidloo en vanwege de unieke positie die Lefortovo inneemt in de Russische geschiedenis van de tuin- en landschapsarchitectuur in het algemeen en Moskou in het bijzonder alsook vanwege de ligging aan de Yauza.
2. *voor het oeuvre van een bouwmeester, (tuin- en landschaps)architect, ingenieur of kunstenaar*; met Nicolaas Bidloo als ontwerper van het basisplan heeft Lefortovo een dilettant als geestelijk vader. Bidloo als homo universalis demonstreert naast zijn medische kennis een brede kennis op het gebied van de schone kunsten (theater, architectuur, tuinarchitectuur) en koppelt deze aan ambachtelijke kennis (o.a. planten kennis). Lefortovo is hiervan het concrete, unieke resultaat: van Bidloos eigen tuin resteert niets immers meer, behalve zijn tekeningen. Van Rastrelli's oeuvre is elders meer zichtbaar overgebleven. Zijn grote betekenis voor het Russische hof leeft voort in Lefortovo, ondanks dat de meeste van zijn ingrepen in de loop der tijd verdwenen zijn.
3. *wegens hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp*; Lefortovo zit als ontwerp bijzonder knap in elkaar. Bidloo ontwierp slim rekening houdend met de situatie ter plekke een bijzonder afwisselend belevingspark. Rastrelli introduceerde een enorme schaalvergroting maar respecteerde de oorspronkelijke aanleg en koppelde deze op ingenieuze wijze aan elkaar.
4. *wegens bijzonder materiaalgebruik, bijzondere ornamentiek en/of monumentale kunst*; Lefortovo was oorspronkelijk een grote demonstratie van ornamentiek en kunstuitingen. In het park stonden diverse fraai versierde gebouwtjes (paviljoens, prieltjes, zomerhuisjes), met blauw geschilderde daken, met decoratief groen begroeid lattenwerk, verguld houtsnijwerk en andere elementen. Tel daarbij op de vele rijk versierde waterwerken, grotto's en beelden; Lefortovo was een groot feest voor het oog, maar hiervan resteert slechts de herinnering.

- wegens *bijzondere samenhang tussen gebouw en omgeving*. Door de tijd heen is Lefortovo zowel onder Golovin, Peter I als Anna wat betreft bebouwing en tuinaanleg als één samenhangend geheel ontworpen. De wijze waarop deze samenhang concreet was vormgegeven is door de jaren heen wel verschoven, van subtiele en indirect geschakeld in de tijd van het Golovin-aanleg tot heel groots en direct gekoppeld in het geval van de Annahof. De hechte relatie tussen park en paleis is in de huidige situatie verloren gegaan (maar kan hersteld worden).

III Situationele en ensemblewaarden

Lefortovo heeft een groot belang als historisch object:

- als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex*; Het huidige Lefortovo Park vormt het overgebleven restant van de vroegere buitenplaats van Peter I en een aantal van zijn opvolgers. Met het nabijgelegen Catharina-paleis dat nog resteert, vormt het overgebleven park, hoe vervallen ook, een zeldzame tastbare herinnering aan een vervlogen geschiedenis van de tsarenperiode in Moskou met grote cultuurhistorische en architectuurhistorische waarde.
- wegens bijzondere, beeldbepalende betekenis voor het aanzien van zijn omgeving*; Lefortovo Park heeft grote waarde als onderdeel van zijn directe omgeving. De 'groene long'-functie, in combinatie met majeure bebouwing, is op deze plek al eeuwen een vaste waarde. Sinds eind 17e eeuw heeft het gebied betekenis als 'tuin', een plek waar de stedeling de gecultiveerde natuur kon genieten. Deze betekenis heeft het als (openbaar) park nog altijd, weliswaar in een andere vorm dan als (private) paleistuin.
- wegens hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context (en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie)*; Lefortovo vormt een belangrijk historisch-ruimtelijk ensemble met de hoogwaardige bebouwing van het nabijgelegen militair hospitaal, het Lefort-paleis en het Catharina-paleis. In het park zijn waardevolle historische waterwerken aanwezig, voornamelijk in de ondergrond. Deze archeologische schatten zijn enkele jaren terug door de Stad Moskou in beeld gebracht en vormen belangrijke informatie (bijvoorbeeld voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek).

IV gaafheid en herkenbaarheid

Lefortovo heeft een groot belang:

- wegens architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid*; van Lefortovo Park is de oorspronkelijke lay-out/opzet als waterpark nog bijzonder goed herkenbaar. Sommige planonderdelen (watergangen, zichtlijnen, assen) zijn weliswaar niet gaaf meer maar wel nog steeds goed herkenbaar. Dit is van grote tuinarchitectuurhistorische waarde.
  - wegens materiële, technische en/of ambachtelijke gaafheid*; Lefortovo was van oorsprong technisch zeer vernuftig aangelegd en had waterwerken, oeverafwerking, bebouwing, en tuinsieraden van hoog niveau voor Rusland maar in de huidige situatie, zijn deze waarden beperkt tot archeologische sporen en historische bronnen.
  - als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie*; Hierin ligt een grote waarde van Lefortovo. Het park is allereerst de tastbare uitdrukking van de wortels van Peter I, zijn liefde voor dit gebied (waar hij opgroeide en kennismakte met de Westerse cultuur en waar zijn fascinatie voor het varen werd aangewakkerd) en in het bijzonder zijn liefde voor de Nederlandse cultuur. Het park getuigt in algemene zin van de aanwezigheid van het Russische hof gedurende een lange periode, van Peter tot aan Catharina. Dit maakt Lefortovo zeer bijzonder, in nationaal en internationaal opzicht.
  - wegens waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw-, aanleg- en/of gebruiksfasen*; Lefortovo zoals het er nu bij ligt is het product van een lange ontwikkeling, waarin diverse fasen sporen hebben achtergelaten en als het ware zijn geaccumuleerd in de huidige situatie. Juist de afleesbaarheid van de geschiedenis, de meerlagigheid van de late 17e eeuw, inclusief de Bidlootijd, via de 19de en 20ste eeuw tot aan het heden, maakt het park interessant en daarmee waardevol.
  - wegens gaafheid en herkenbaarheid van het hele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg en dergelijke)*; Van het parkensemble van Lefortovo is de oorspronkelijke lay-out/opzet van Bidloos tuin voor Peter en een deel van de Rastrelli aanleg nog herkenbaar aanwezig.
- NB De historische relatie tussen de tuinaanleg en de paleisgebouwen is in de huidige situatie niet meer gaaf, hetzij doordat de bebouwing is verdwenen (Golovin-paleis), hetzij doordat de relatie met de bebouwing verloren is gegaan (functioneel en ruimtelijk: Catharina-paleis/Lefort-paleis/hospitaal).

V zeldzaamheid

Lefortovo heeft een groot belang als object/complex/aanleg:

- wegens absolute of relatieve zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht*; de zeldzaamheids waarde van het huidige ensemble ligt in de bijzondere geschiedenis van Lefortovo, gekoppeld aan de persoon van (tsaar) Peter I, en de vervlechting met de rijke geschiedenis van het Russische hof, alsook de ontwikkelingsgeschiedenis van het park zelf. Het is zeer bijzonder dat de lay-out uit de begin 18e eeuw, en zelfs de basis rond de Golovin-vijver (eind 17e eeuw) behouden zijn gebleven. De wijze waarop de

waterhuishouding en het reliëf zijn ingezet voor het creëren van een bijzonder 'waterpark' is uniek in Moskou, ook in vergelijking met andere paleis- en parkcomplexen rondom de stad (waaronder Tsarytsino, Kolomenskoye). Wat zeker ook uniek is, is de culturele versmelting die hier heeft plaatsgehad, met een 'waterpark' dat weliswaar is ontworpen in eerste aanleg door de Hollander Bidloo, maar in Nederland zelf niet had kunnen ontstaan. Het is met recht een cross-over met Hollandse, Franse, Italiaanse en Russische invloeden te noemen. Lefortovo is hierdoor in architectuurhistorisch en tuinhistorisch opzicht een zeer bijzonder experiment, wellicht zelfs uniek in de wereld.

Synthese van de analysesresultaten: interpretatie en integrale weging anno 2013

Wanneer de geschetste historische ontwikkeling in een soort zevenmijlslaarzen door de oogbaren (integraal) wordt bekeken valt anno nu het volgende op.

Bidloos intieme watertuin overwint de barokke Rastrelli-aanleg

Opmerkelijk is dat de huidige opzet en omvang van het park – de enorme uitbreiding van Rastrelli ten spijt – goeddeels overeenkomen met de aanleg zoals Bidloo die ontwierp voor en samen met Peter de Grote. De bescheiden buitenplaats aan de Yauza, Bidloos intieme watertuin, speels opgezet met assen de rivier volgend, en met zichten haaks erop, heeft het uiteindelijk 'gewonnen' van het grootse 'Versailles aan de Yauza', dat zich vooral van de rivier afkeerde. De huidige parkaanleg is in opzet (op hoofdlijnen) nog origineel, niet wezenlijk veranderd in de latere periodes (niet/nauwelijks verlandschappelijkt, wel vervallen). De Bidloo/Peter-erfenis is daarmee nog sterk aanwezig. De Bidloo-erfenis is ook in de barokke aanleg geïncorporeerd, als uitgangspunt genomen en er is op voortgeborduurd.

De barokke uitbreiding van Rastrelli is naar verhouding minder bijzonder omdat deze - in vergelijking met de Bidloo-aanleg - veel minder op de plek toegespitst is (veel generieker). Van Rastrelli's tuinstijl zijn elders nog voorbeelden bewaard gebleven, ook in Rusland. Daar komt bij dat deze laag nu vrijwel volledig verdwenen is en alleen in het stratenpatroon nog (vaag) herkenbaar is.

Het is zeer de vraag of, en zo ja hoe, deze 'laag' betrokken kan of moet worden bij eventuele herontwikkeling van het park en zijn omgeving. Zolang het Catharina-paleis afgeschermd en ontoegankelijk blijft, zal het park als het ware 'op een oor' blijven liggen.

Peters' en Bidloos erfenis inzetten als leidmotief van herontwikkeling

Gelet op de grote en bijzondere kwaliteiten van de Bidloo-aanleg – als landschapsarchitectonisch ensemble – en de grote bemoeienis van Peter I zelf met het ontwerp, wordt geadviseerd om van de Bidloo-laag uit te gaan als basis voor toekomstige planvorming in en om het park. Dit betekent geen letterlijke reconstructie van het Bidloo-ontwerp. Ten eerste is er geen sprake van één Bidloo-plan (en welke dan te kiezen?) en laat de beperkte informatie geen historisch betrouwbare reconstructie toe. Ten tweede laat de huidige situatie het ruimtelijk niet toe (omdat deze fundamenteel veranderd is – fysiek, infrastructureel en stedenbouwkundig). Wel wordt voorgesteld om de door Bidloo gehanteerde onderliggende ontwerpprincipes tot leidmotief van toekomstige (her)ontwikkeling te verheffen. Dit gaat specifiek om het (op persoonlijk verzoek van Peter geïntroduceerde) concept van de watertuin, de terrassentuin, de kabinettentuin, de belevings/verrassingstuin gekoppeld aan het thema gezondheid (relatie mens natuur).

Inzetten op groen stadslandschap aan de Yauza

Cultuurhistorisch en ruimtelijk was de Yauza in de achttiende en negentiende eeuw de drager van de 'groene' ontwikkelingen buiten de stadskern van Moskou: langs de rivier lag een buitenplaatsenlandschap. De verblijven van Golovin en Lefort, aan weerszijden van de Yauza, waren via het water nauw met elkaar verbonden. Ruimtelijk en functioneel vloeiden ze in elkaar over. Het concept van het buitenplaatsenlandschap heeft nu echter plaats gemaakt voor een Yauza die niet verbindt maar scheidt. Dit heeft te maken met de diepe ligging van het water, de betonnen oeverafwerking en de scheidende werking van de drukke stadsnelwegen aan weerszijden. Het Lefort-paleis is geïsoleerd komen te liggen van Lefortovo Park.

Het concept van het waterpark, waarin park en rivier innig vervlochten waren, heeft hierdoor aan kracht verloren maar is nog wel herkenbaar. Park en rivier, en de vele voormalige buitenplaatsen aan de Yauza, vragen om opnieuw met elkaar in relatie gebracht te worden.

Het concept van het waterpark, waarin park en rivier innig vervlochten waren, heeft hierdoor aan kracht verloren maar is nog wel herkenbaar. Park en rivier, en de vele voormalige buitenplaatsen aan de Yauza, vragen om opnieuw met elkaar in relatie gebracht te worden.

>> Sporenkaart - totaal

Cultuurhistorische elementen - dat wat bovengronds nu nog zichtbaar herinnert aan een van de tijdlagen

- tribune tijdlaag 5
- sportveld tijdlaag 5
- paden tijdlaag 5
- bebouwing tijdlaag 4
- paden tijdlaag 4
- voetprint bebouwing tijdlaag 3
- paden tijdlaag 3
- water tijdlaag 3
- bebouwing tijdlaag 2
- paden tijdlaag 2
- paden (enkel tracé) tijdlaag 2
- water tijdlaag 2
- vijver tijdlaag 1
- bebouwing
- bouwblok
- opgaand groen
- veld
- Yauza
- weg
- spoor
- hek
- verflauwing / ophoging

0 50 100 250

>> De belangrijkste 'sporen' in beeld

1

2

3

3

4a

4b

4c

4d

5a

5b

6

7a

7b

8

9

10

11

12a

12b

14

15a

13b

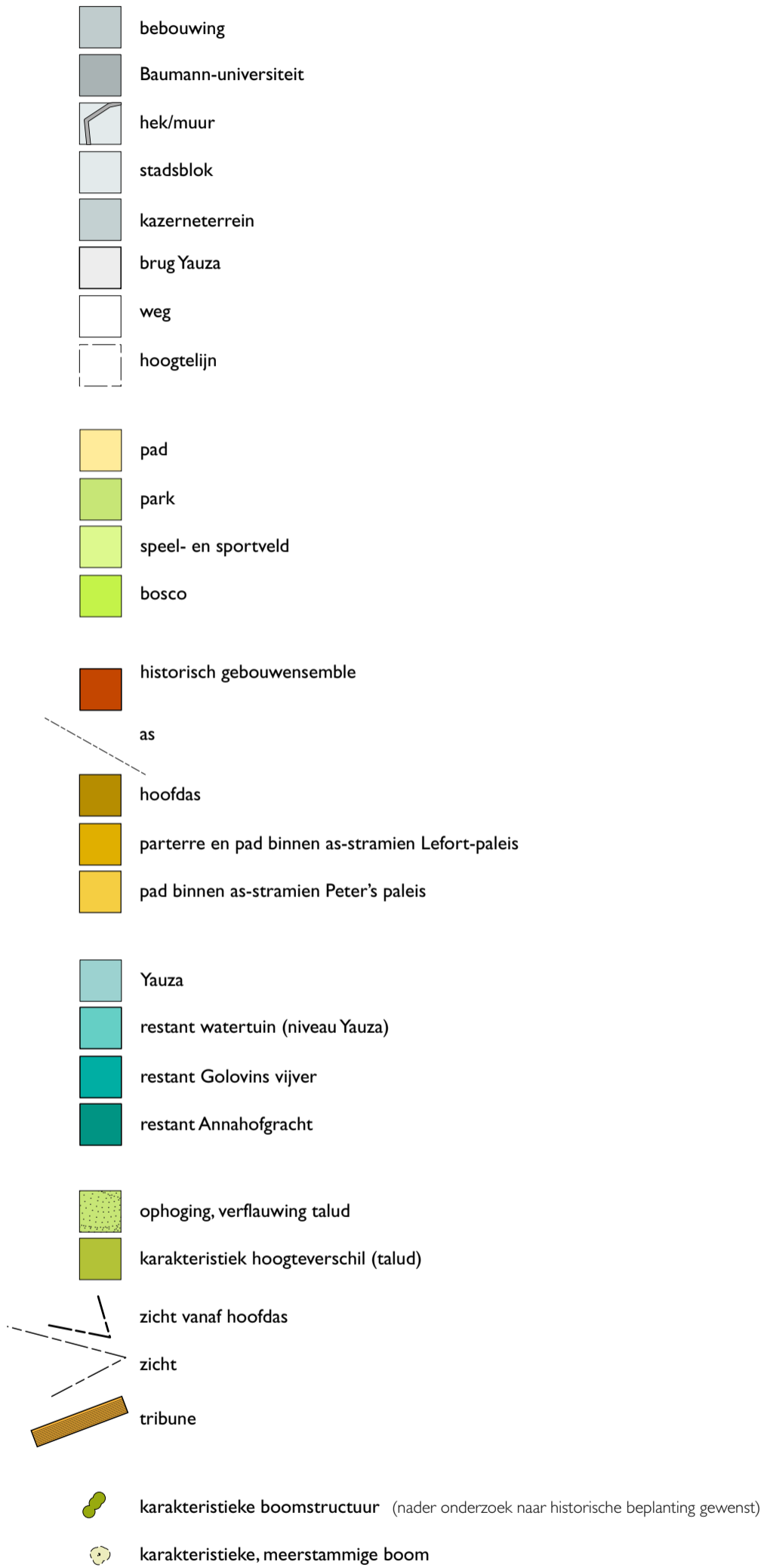
15b

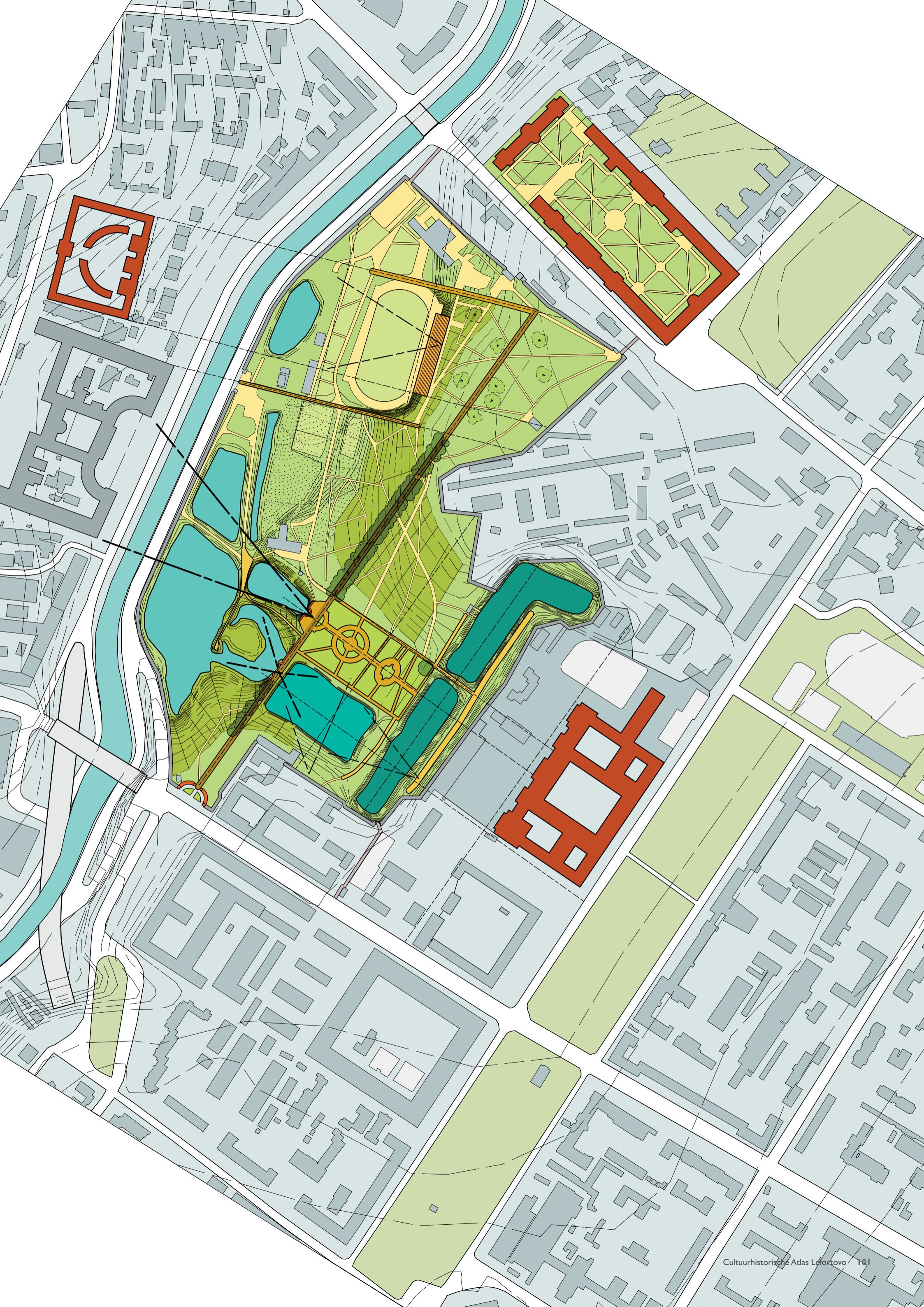

16

>> Waarderingskaart - totaal

Waardenkaart van de nog zichtbare elementen van Park Lefortovo

Conclusie: 5 ontwerpmotieven als verbinding tussen verleden, heden en toekomst (de Bidloo-erfenis)

Als één ding duidelijk wordt uit de analyse dan is het wel dat Lefortovo door de jaren heen continu in 'beweging', aan verandering onderhevig is geweest. Zo beschouwd is dynamiek wezenlijk voor Lefortovo. Dit biedt kansen voor de toekomst van Lefortovo als eigentijds park, het park kan zich blijven ontwikkelen en meebewegen met de veranderende wensen en eisen zonder de kernwaarden te verliezen.

De Peter en Bidloo-erfenis

De constante dynamiek is echter geenzins een vrijbrief alles maar los te laten. De genoemde waarden bepalen de tolerantie voor verandering van Lefortovo. Wat was essentieel, is essentieel door de jaren heen gebleven, en dient daarom ook naar de toekomst toe als uitgangspunt voor Lefortovo? Deze vraag kan, op basis van het voorgaande en eigenlijk los van een heel fundamentele discussie over stijl (vorm) of erfgoedomgang (letterlijke reconstructie of een meer flegmatieke houding ten opzichte van erfgoed), worden beantwoord. Dit doen we door de ingang van het 'ontwerpmotief' als leidraad te nemen.

De centrale conclusie van de historische analyse van Lefortovo Park in haar omgeving, is dat de Bidloo-erfenis centraal moet staan in al het toekomstig handelen. Dit heeft onder meer te maken met de zichtbare/tastbare relatie tussen Nederland en Rusland die in het park 'gestold' is, vanwege de bijzondere mengvorm van Russisch-Nederlands-Frans-Italiaanse invloeden, vanwege de grote ruimtelijke kwaliteit en inventiviteit van het plan en de compositorische waarde, vanwege het feit dat de opzet – ruw weliswaar - nog aanwezig is (niet verlandschappelijk is) en dat het onderdeel was van een groter geheel (buitenplaatsenlandschap aan de Yauza).

En natuurlijk omdat Lefortovo Park het unieke verhaal vertelt van de rol van deze plek in de geschiedenis van het Russische hof. Hier ontdekte de jonge Peter zijn passie voor het varen/zeilen, hier raakte hij onder invloed van de Hollandse cultuur en werd zijn reislust aangewakkerd. Het zou in hoge mate zijn persoonlijk toekomst en die van Rusland bepalen. Het belang van de aanleg van de Golovinsky-buitenplaats die onder de macht van Peter I en de veelzijdige creativiteit en kennis van Bidloo en hun gedeelde passie voor tuinkunst zou uitgroeien tot Lefortovo Park kan dus niet onderschat worden. Uiteraard heeft de tijd heeft verschillende sporen achtergelaten maar juist de afleesbaarheid van de historische gelaagdheid is ook een kwaliteit op zich.

Het Lefortovo park vormt nog altijd een essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, tuinhistorisch en landschapsarchitectonisch van (inter)nationale betekenis is; het is verbonden met de geschiedenis van de omgeving en bepaalt nog altijd in hoge mate het aanzien van de omgeving. Kortom, niet helemaal gaaf meer, wel zeer bijzonder en zeldzaam.

De aanbeveling om de Bidloo-erfenis centraal stellen bij toekomstige planvorming is, als gezegd, geen pleidooi voor een complete reconstructie van de tuin uit de Bidloo-periode. Dit kan eenvoudigweg niet omdat er in ieder geval al twee tijdlagen zijn (wellicht meer) en welke dan te nemen? Daarbij geldt dat de Bidloo-ontwerpen niet volledig bewaard zijn gebleven en dus simpelweg niet gereconstrueerd kunnen worden. En los van deze praktische bezwaren zijn er nog andere redenen die pure reconstructie fysiek en feitelijk onmogelijk maken. Zo is Lefortovo geen vroeg 18e-eeuwse buitenplaats meer; lusthof voor de tsaar; decor van elitaire feesten en podium om pracht en praal te tonen, maar een 21e-eeuws stadspark temidden van intensief bewoonde omliggende wijken. Een ander gebruik vraagt ook om een andere inrichting. Ook door de stedenbouwkundige en infrastructurele ontwikkelingen is de situatie om en onder het park danig veranderd, met name in relatie tot de rivier de Yauza, het centrale motief in het ontwerp. De condities zijn fundamenteel veranderd.

Met het centraal stellen van de Bidloo-erfenis is de wijze van invulling nog vrij, tot op zekere hoogte. Bij het aanpakken van Lefortovo Park zijn verschillende keuzes mogelijk, zolang – in de geest van het Burra Charter – de 'culturele betekenis' van Lefortovo maar bewaard blijft. Dit biedt wel degelijk ruimte voor ontwikkeling van het park. 'Bewaard' moet namelijk niet worden geïnterpreteerd als stand still, als per definitie een aanpak van restauratie en reconstructie. Er zijn ook aanpassingen in het park denkbaar (adaptatie) die ruimte bieden aan nieuwe gebruiksvormen zolang deze zo ingepast en ontworpen worden dat ze verenigbaar zijn met de culturele betekenis.

Daarbij is het inpassen van de als waardevol aangeduide elementen (met een hoge monumentwaarde) een complexe opgave. En evenzo het 'inzetten' van deze elementen in het ontwerp in de zin van deze 'productief', beleefbaar maken. Zowel 'Overmoed' als 'Weemoed' moeten, Bosma (Bosma, K/Kolen, J.: 2011) volgend, vermeden worden. Daar ligt een uitdaging voor alle betrokken partijen. het vraagt om moed om tot een gezamenlijke visie te komen.

Het voorgaande biedt vrijheidsgraden in het denken over het nieuwe Lefortovo Park, als stadspark: het kan zowel meer reconstruerend van aard zijn als gericht worden op het creëren van nieuwe waarden, meer of minder naar de letter, maar altijd in de geest van Bidloo. Maar wat is dat dan, in de geest van Bidloo? Wat is nu exact zijn erfenis die het waard is te worden gekoesterd?

Maar wat is dat dan, in de geest van Bidloo? Wat is nu exact zijn erfenis die het waard is te worden gekoesterd?

>> Waarderingskaarten - thema's

Waardenkaarten van de nog zichtbare elementen per thema

< 1. Park Lefortovo is in zijn geheel, als ensemble, zeer waardevol. Bijzonder is o.m. dat de hoofdpzet en plangrens van 'Peters Buiten' (tijdlaag 2) grotendeels (min of meer) overeenkomt met de huidige inrichting en parkcontour.

> 2. Water is één van de hoofdthema's binnen Park Lefortovo door de eeuwen heen, eigenlijk het hoofdthema. De trapsgewijze opbouw en de afzonderlijke waterpartijen aangelegd binnen verschillende tijdlagen zijn nog goed herkenbaar en vormen samen met de hoofdas de meest waardevolle nog aanwezige structuur binnen het park, ondanks de slechte staat waarin de waterpartijen verkeren en de verloren gegane waterwerken.

< 3. Zeer waardevol is het gebouwensemble (Lefort-paleis, ziekenhuis Bidloo, herbouwd Katarinapaleis op de plaats van de Annahof) en de twee daarop geënte assengrids, elk met een eigen oriëntatie binnen het park. Speciale aandacht verdient de hoofdas dwars door het park eindigend op het ziekenhuis van Bidloo: dit is de historische ruggengraat van het park (historical backbone).

> 4. De slimme omgang met het reliëf binnen het ontwerp van met name Bidloo (tijdlaag 2) draagt nog altijd bij aan de beleving van de wandeling over de hoofdas. Deze zeer waardevolle hoogteverschillen deels opgevangen door (herbouwde) keermuren en cascaden moeten gekoesterd worden. De tribune aan het sportveld vormt hier een eigentijdse variant op. In de Sovjettijd is op eenzelfde wijze gebruik gemaakt van het aanwezige reliëf door het sportveld aan de rand van een helling te plaatsen en een tribune op de helling te bouwen. De zichten vanaf de Annahofcascade zijn verloren gegaan, maar kunnen (bij herontwikkeling van het paleiscomplex) weer ingebracht/geactiveerd worden.

2

4

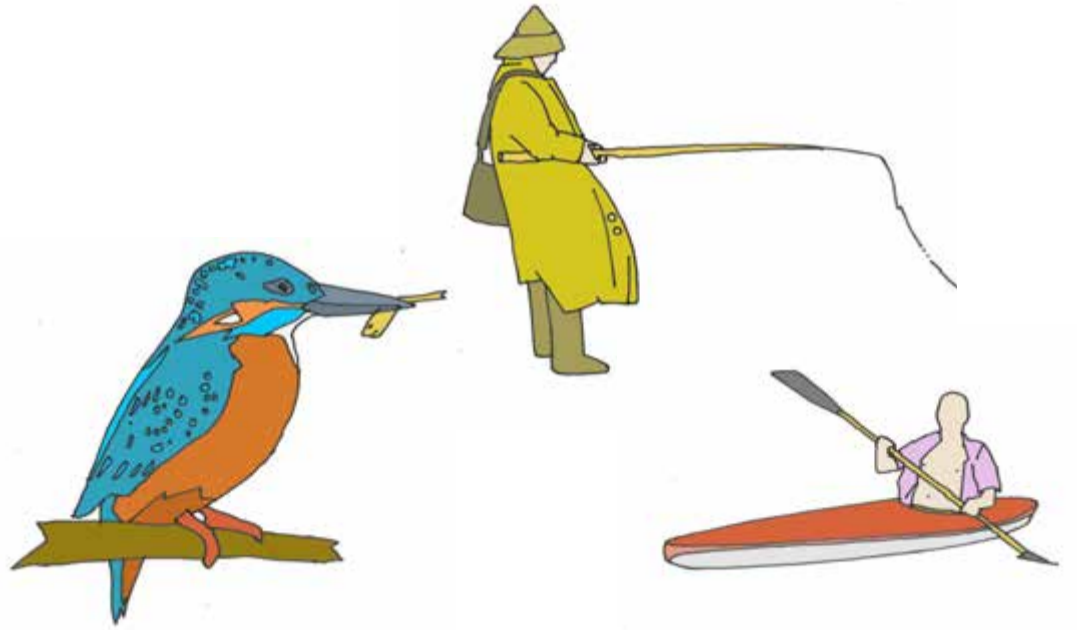

Bidloos erfenis: de 5 'gouden regels'

Op basis van het onderzoek wordt geadviseerd bij al het toekomstig handelen uit te gaan van de volgende bouwstenen als centrale ontwerpmotieven voor Lefortovo Park, als verbinding tussen 'vroeger' (de sporen incorporerend), 'nu' (de huidige betekenis) en 'toekomst' (de potentiële waarden), tezamen - in nauwe onderlinge samenhang - de geest van de plek vormend:

Thema 1 – de watertuin (het blauwe goud):

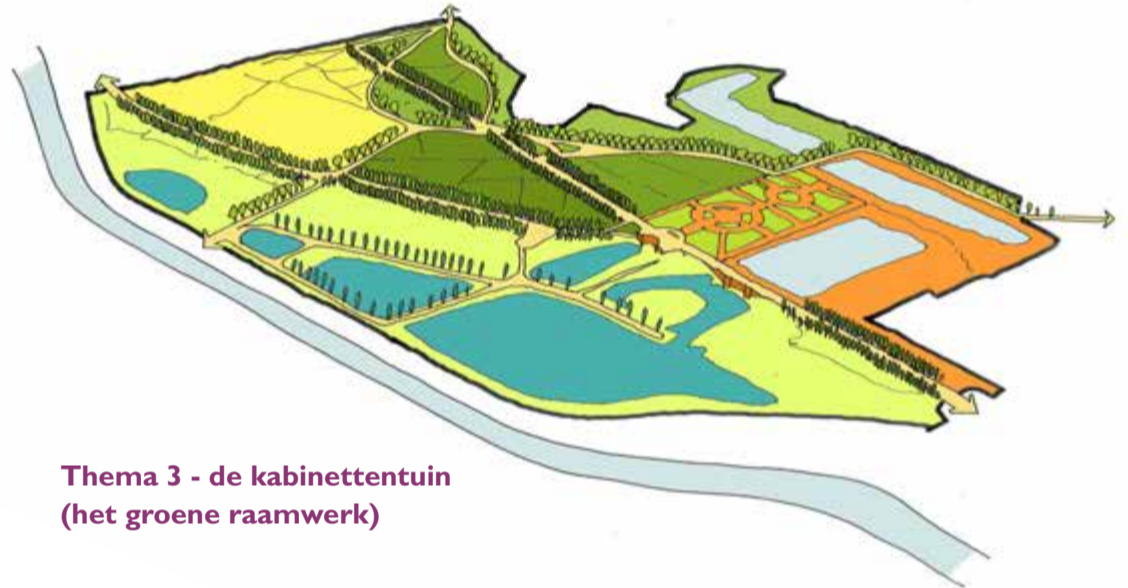
In de geest van Bidloo betekent allereerst het water maximaal inzetten als centraal thema in het park, als blauwe levenslijn. Dit impliceert voor de naaste toekomst onder andere het opzoeken en opnieuw definiëren van de relatie met de Yauza, maar ook het inzetten op schoon water in het park. Water is bron van het leven, letterlijk van levensbelang voor mens, plant en dier. Inzetten van water in al zijn facetten en verschijningsvormen: stilstaand en stromend water; water dat spiegelt, bruist en zorgt voor geluidseffecten en verkoeling op een hete dag, water dat gebruikt kan worden om in te varen/zwemmen, vissen of om, in bevroren toestand, op te schaatsen, als stedelijk podium. Maar ook heeft water ecologisch betekenis voor mens, plant en dier: Het water speelt een essentiële rol in de stedelijke waterhuishouding voor bijvoorbeeld vertraagde afvoer, berging en/of zuivering. Water kortom als het cruciale ontwerpmiddel van Lefortovo Park.

Thema 1 - de watertuin (het blauwe goud)

Thema 2 - de terrassentuin (de 3 niveaus):

In de geest van Bidloo betekent voorts het slim inzetten en dramatiseren van het aanwezige hoogteverschil in de zonering van het park, met verschillende parkonderdelen. Dit ten behoeve van het creëren van een interessante in de zin van afwisselende beleving. Eigen aan Lefortovo is een opzet in meerdere terrassen met een eigen thema, onderling ruimtelijk-functioneel samenhangend en visueel verbonden (met diverse zichtlijnen/zichtrelaties, overigens ook naar de overzijde van de Yauza). De Venus-dam is een belangrijk element in historisch opzicht, met de uitzichtpunten, maar ook de atletiekbahn met tribune die slim gebruik maakt van het plaatselijk aanwezige hoogteverschil, past prima in de geest van Bidloo. Dit kan echter veel beter benut/ingezet worden dan nu het geval is.

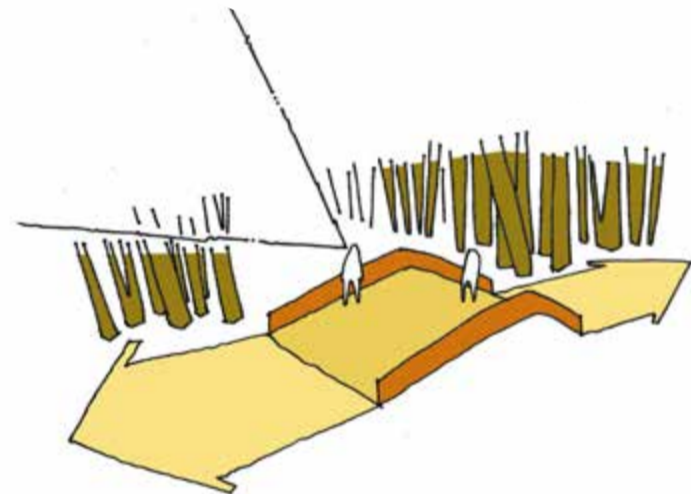
Thema 3 - de kabinettentuin (het groene raamwerk)

Thema 3 – de kabinettentuin (het groene raamwerk):

In de geest van Bidloo betekent ook het creëren van een heel heldere groen- en padenstructuur, die nauw samenhangend een interessant samenspel aangaan, waarbij steeds zowel het 'verbinden' (koppelen) als 'scheidend' (afkaderen) speelt. De beplantingsstructuur is allereerst raamwerk waarbij lanen/loofgangen/bosco's groene kamers vormen. Daarnaast speelt het groen een belangrijke rol als bijzonder element in de invulling ervan, met in een kabinet geurende bloemen, eetbare vruchten, enzovoorts. Vaste onderlinge maatverhoudingen spelen hierbij een grote rol: de maatsystematiek zorgt voor samenhang tussen hoofdropzet en invulling. Daarbij is er in de beginperiode een zeer nauwe relatie tussen tuin en gebouw, in de zin van maatvoering/verhouding en lijnvoering/richting.

Thema 4 – de verrassingstuin (de beleving centraal):

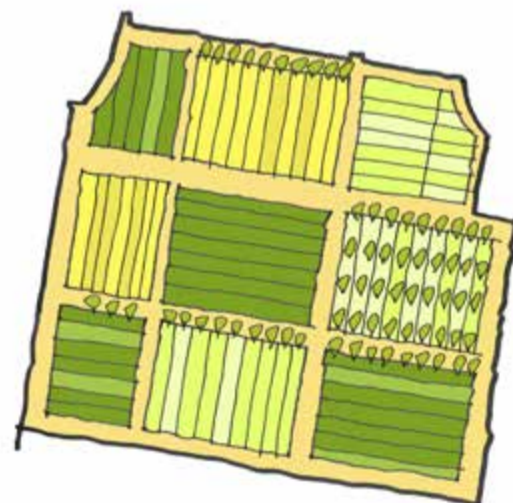
In de geest van Bidloo betekent het creëren van een sensatietuin, een zintuigentuin, een lust voor oog, oor, neus, en tast. Een vaste waarde in het park door de jaren heen was het werken met bijzondere plekken, verspreid door de tuinaanleg gesitueerd, die als attracties en eyecatchers fungeerden, zoals de vele bruggen (in relatie met thema 1), grotto's (thema 1 en 2), loofgangen (thema 3), bijzondere plantensoorten veelal exotisch (thema 3) of speciale functies (zoals een badhuis). Kortom, een plek die inspireert door de schoonheid, het beste dat mens en natuur te bieden hebben, een plek die van de grote lijn tot het kleinste, verfijnde detail aanzet tot verdieping, reflectie. De tuin als plek waar van de gecultiveerde natuur kan worden genoten, van al wat de menselijke kunsten te bieden hebben: landschapsarchitectuur; hovenierskunst, houtsnijkunst, beeldhouwkunst, architectuur, watertechniek. Een oord van verheffing voor alle seizoenen.

Thema 4 - de verrassingstuin (de beleving centraal en volledig geregisseerd)

Thema 5 – 'mens sana in corpore sano':

In de geest van Bidloo betekent ten slotte ook dat met Lefortovo Park stevig wordt ingezet op het thema gezondheid als bijzonder aspect van de relatie mens natuur. In de traditie van de medicus Bidloo, zoon van een apotheker/botanicus, heeft groen een sterke functie voor het welzijn van de mens, letterlijk en ook meer overdrachtelijk. Een park (of tuin) kan in de huidige tijd nog steeds letterlijk vruchten en groenten voor consumptie of zelfs medicinale planten voortbrengen, maar is in ieder geval van essentieel belang voor het leven van de moderne stedeling, als plek waar gesport kan worden, waar water gezuiverd kan worden, zuurstof geproduceerd wordt, waar in de zomer verkoeling kan worden gezocht, en verpozing in alle jaargetijden. Met dit inzicht kan nagedacht worden over welke zaken wezenlijk zijn om – ook naar de toekomst toe – bewaard te blijven. Dit zijn concrete zaken zijn: de letterlijke overblijfselen, maar ook meer conceptuele (ideeën/concepten) die ruimte voor vernieuwing en herinterpretatie bieden.

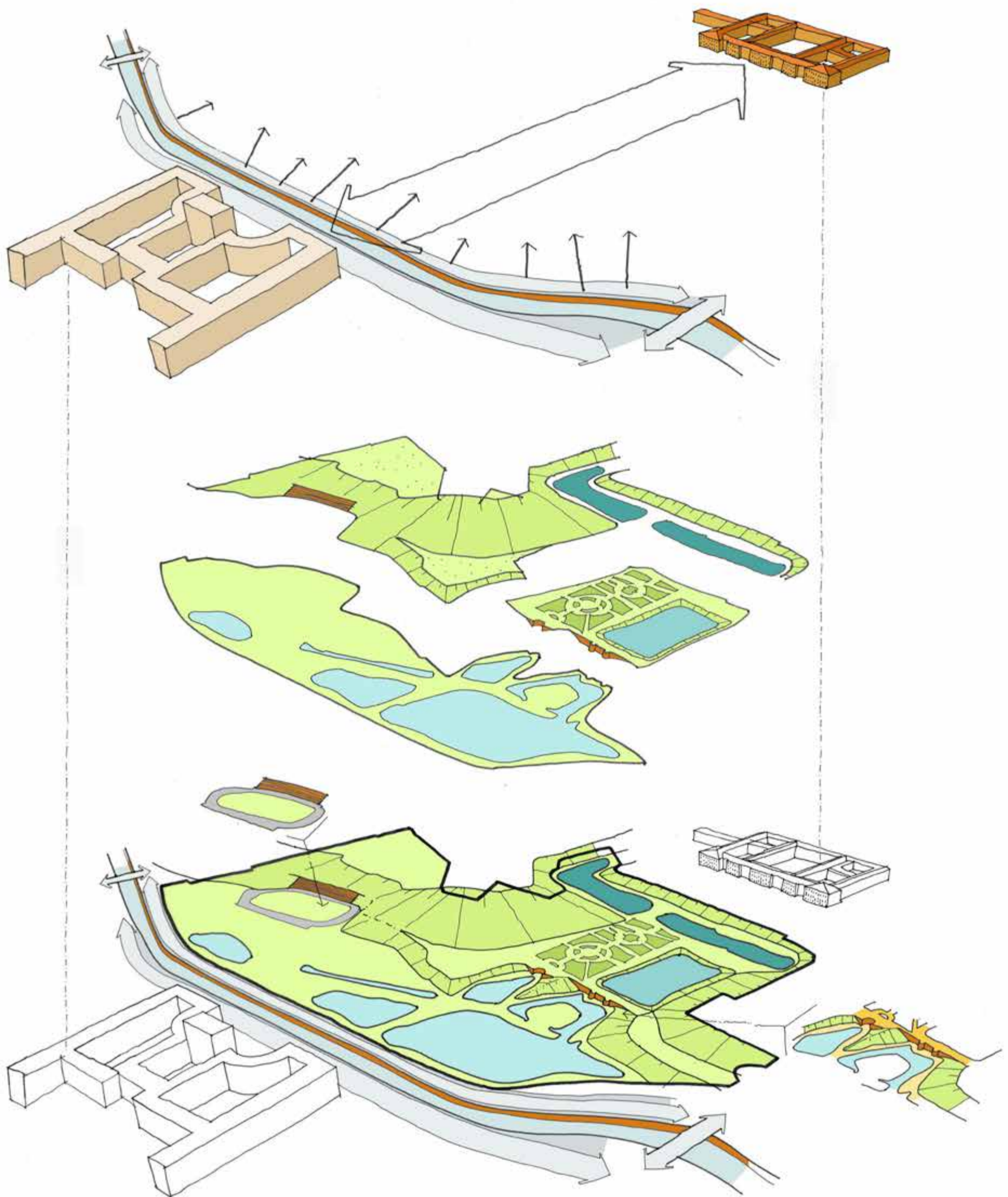

Thema 5 - 'mens sana in corpore sano'

Tussen de 2 uitersten van 'reconstructie' en 'destructie' zit nog een hele wereld; deze CHA gaat juist over die nuance

Thema 2 - de terrassentuin (de 3 niveaus, en de nauwe relatie van het reliëf met water en de belangrijkste zichten)

Bouwstenen voor een visie op de kernkwaliteiten en de culturele draagkracht van Lefortovo

Lefortovo mag dan bijzonder cultureel erfgoed zijn, maar het is geen private buiten meer maar een openbaar park. Het park wordt behoorlijk druk gebruikt, maar voldoet niet als modern stadspark. Een eigentijds, toekomstbestendig stadspark heeft ideaaltypisch meerdere betekenissen. Een stadspark draagt bij aan het in sociaal-maatschappelijk, recreatief maar ook in economisch (toerisme/stadseconomie) en ecologisch opzicht goed functioneren van de stad. Een stadspark levert een bijdrage aan het realiseren van een leefbare (schone lucht), en klimaatbestendige stad (tegengaan urban heat-effect, onderdeel aanpak wateropgave, enz). Zo bekeken liggen voor Lefortovo nog grote opgaven in het verschiet. De vraag is hoe die in evenwicht gebracht kunnen worden met de betekenis van het park als groen, historisch erfgoed. Dat goed te doen vraagt om meer inzicht in de waarden van het park, als optelsom van de vele ontwikkelingslagen, en een visie op hoe hiermee om te gaan.

Met de hiervoor geformuleerde 5 bouwstenen is een ontwikkelingsgericht kader beschikbaar dat recht doet aan de cultuurhistorische kwaliteiten van Lefortovo. Maar daarmee is het verhaal niet af. Want wat brengt deze kennis ons, hoe wordt dit concreet doorvertaald in een vernieuwingsplan voor Lefortovo? Hiervoor zijn meerdere opties. Wordt het (gedeeltelijke) reconstructie of toch een (her) interpretatie van het verleden? Of een combinatie van beide, en hoe dan? Wat past het beste bij Lefortovo, als unieke samensmelting van gemeenschappelijk Russisch-Nederlands cultureel erfgoed maar ook als stadspark gelegen in een zich snel ontwikkelende wereldstad?

De kwaliteiten van een goed stadspark

Het pleidooi vanuit deze Cultuurhistorische Atlas is het in verbinding brengen van het 'wat was' (verleden), het 'wat is' (heden) met het 'wat zou' (toekomst, wat zou er allemaal kunnen). Het gaat om het met elkaar verbinden van het verleden, de cultuurhistorische erfenis, de huidige kwaliteiten en de mogelijke toekomstige kwaliteiten ofwel ontwikkelingspotenties. Het is dus niet 'of of', maar 'en en'. Lefortovo is majeur gemeenschappelijk Russisch-Nederlands cultureel erfgoed en ook een stadspark gelegen in een zich snel ontwikkelende wereldstad! Het is tijd Lefortovo weer de allure van weleer terug te geven, zonder daarbij de ogen te sluiten voor de huidige betekenis en sociaal-maatschappelijke en stedenbouwkundige context van het park.

Met deze CHA in de hand kan ook een poging gewaagd worden ontwerpend te laten zien hoe – afhankelijk van de insteek - de cultuurhistorische kwaliteiten die zijn onderscheiden op verschillende wijze kunnen worden ingezet en worden gekoppeld aan de ontwikkeling van de betekenis van Lefortovo Park als wijk-, stadsdeel of zelfs stadspark, met mogelijk zelfs een internationale uitstraling en aantrekkingskracht.

Een visie, géén ontwerp

De uiteindelijke beslissing die de stad neemt ten aanzien van de exact gewenste ontwikkeling van Lefortovo moet het resultaat zijn van een integrale verkenning en visievorming gericht op de toekomst van park en omgeving, waarbij de historische erfenis zwaar weegt maar niet verlamd werkt. Indien de Stad Moskou het park op wil knappen kan wel op basis van deze CHA visie snel een ontwerp opgesteld worden. Zaken als voor de revitalisering beschikbaar budget e.d. zullen daarbij mede richtinggevend zijn.

De centrale opgave daarbij zal zijn het vinden van de juiste balans op verschillende spanningsvelden en schaalniveaus, allereerst tussen de historische waarden (Past), de eigentijdse, huidige waarden (Present) en de potentiële waarden (Potential), maar ook tussen lokaal, (groot)stedelijke en globaal, tussen lange termijn en snel handelen, enzovoorts. Deze CHA biedt hiervoor de handvatten maar geen pasklaar antwoord.

De kwaliteiten van een goed stadspark

Lefortovo als aantrekkelijk, goed functionerend park vraagt om een aantal ingrepen. Het park heeft met de rijke geschiedenis enkele grote troefkaarten, maar voldoet tegelijkertijd niet aan een aantal basiseisen van nu en straks.

Een goed functionerend stadspark voldoet idealiter aan de volgende zaken:

- het heeft een *breed, interessant programma* voor de buurt en eventueel wijdere omgeving; biedt voor ieder wat wils op het gebied van sport, cultuur, horeca, enz. Het gaat hierbij zowel om formeel programma (voorzieningen: sporten, zwemmen, enz.) als informeel programma (speelweides, lig-/zonneweides, enz.);
- het is *goed ontsloten* voor alle modaliteiten (auto, OV, langzaam verkeer), sluit aan op de omgeving, heeft duidelijke ingangen (met daaraan gekoppelde voorzieningen als informatie en parkeergelegenheid), is goed toe- en doorgankelijk met duidelijke routing en hiërarchie;
- het kent een *ruimtelijke gevarieerde opzet*, met drukke plekken waar mensen elkaar kunnen ontmoeten, en juist verstilde plekken waar mensen rustig alleen kunnen zijn, met ruimte voor reflectie, te mijmeren of om een boek te lezen. Een park biedt ruimte voor verschillende belevingen (schaalverschillen, dieptewerking, enz.). Het park kent een duidelijke stedenbouwkundige omlijsting, duidelijke randen, die het afgrenst van de stad;
- het is – anders dan een plein – een *podium voor natuurbeleving*, voor het ervaren van de schoonheid van de natuur, de dynamiek en veerkracht, beleving van de elementen en de seizoenen, enzovoorts. In een park staat de beleving van de natuurlijke ondergrond, water, planten en dieren centraal. Een modern stadspark draagt ook actief bij aan het vergroten van de leefbaarheid in een grote stad,

bijdrage aan gezond stadsklimaat: een park levert schone lucht, schoon water, een bijdrage aan de luchtvochtigheid, koelte (tegengaan urban heat effect), enzovoorts.

- een echt waardevol stadspark heeft niet alleen recreatieve waarde maar ook culturele, ecologische, botanische, dendrologische, (cultuur)historische, wetenschappelijke, hydrologische, toeristische, enz. betekenis. Kortom, is niet één-dimensionaal maar heeft een *meerlaagse betekenis*, is meer dan enkel 'recreatief geprogrammeerde, niet bebouwde ruimte in de stad'. In een stadspark, zeker in een historisch park, moet ook ruimte zijn voor poëzie, voor verstillend, reflectie, voor de sublieme ervaring van de relatie mens-natuur; dat is de *genius loci* van Lefortovo in de geest van Bidloo.
- het heeft een *eigen karakter, sfeer*, niet alleen in ruimtelijk opzicht maar ook als onderdeel van de cultuur en het gebruik van de stad. Dit kan gekoppeld zijn aan de bijzondere geschiedenis of bijzonder hedendaags gebruik (manifestaties, evenementen). Lefortovo heeft gezien de rijke historie op dit terrein een groot aantal troefkaarten.

Kijkend naar Lefortovo moet geconstateerd worden dat – los van de bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten die het park een goed startpunt geven en eigen karakter – er veel werk aan de winkel is om het park tot een goed functionerend park te maken. De betekenis van het park voor de wijk Lefortovo en de stad Moskou moet en kan veel groter zijn!

Ontwerppogaven: verbeterpunten

Kortom, los van de cultuurhistorische betekenis van Lefortovo zou sowieso met kracht ingezet moeten worden op de volgende verbeterpunten:

1. het versterken van de functie van Lefortovo Park als wijk-, stadsdeel of zelfs stadspark. Dit impliceert niet alleen 'voor' maar ook 'door' de mensen in de buurt (co-creatie/burgerinitiatieven > draagvlak).
2. het introduceren van breder programma plus bij voorkeur een bijzondere functie als trekker; permanent (bijv. tophotel, museum) en/of tijdelijk (bijv. cultureel evenement, kunst). Hiermee kan Lefortovo ineens weer op de kaart gezet worden. De mogelijkheden hiervoor hangen mede samen met het toekomstig gebruik van het voormalig paleis. Als het paleis een nieuwe civiele bestemming kan krijgen dient zich een enorme kans op dit vlak aan.
3. het verbeteren van de relatie met de omgeving: op enige wijze het herstellen c.q. opnieuw definiëren van de relatie tussen het park en de rivier de Yauza (inpassen/inpakken weg), het verbeteren van de parkingangen, het verbeteren van het OV en de langzaam verkeersroutes naar en in het park, enz. Ook hierbij geldt dat de mogelijkheden hiervoor mede samenhangen met het gebruik van het voormalig paleis. Als het paleis vrijgespeeld zou kunnen worden dient zich een enorme kans aan om het park veel beter in de omgeving te hechten. Daarbij zou in dat geval de kans ontstaan ook de Rastrelli-erfenis in het ontwerp in te zetten.
4. het vergroten van de ecologische betekenis van het park en van haar rol als onderdeel van de verduurzaming van het stadsdeel Lefortovo, onder meer gericht op het verbeteren van het park als onderdeel van een groene vinger langs de Yauza (ecologische groenstructuur op de schaal van de stad Moskou) en het verduurzamen van het stedelijk watersysteem.

De visie bestaat eruit de genoemde 4 verbeterpunten te koppelen aan de 5 eerder onderscheiden centrale ontwerp motieven:

1. de watertuin;
2. de terrassentuin;
3. de verrassingstuin;
4. de kabinettentuin;
5. de gezondheidstuin.

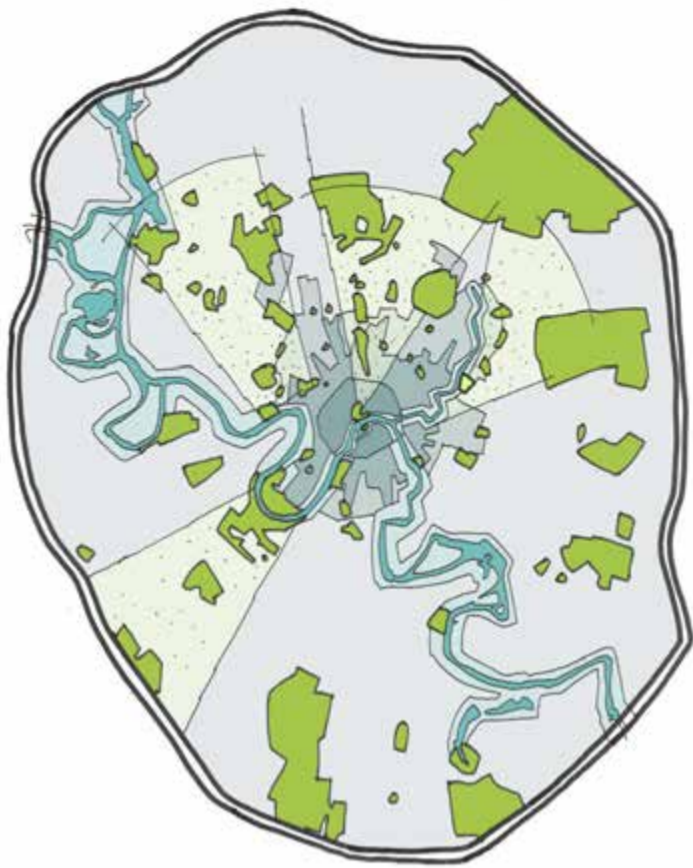
Op basis hiervan kan de 'tolerance for change' van het park bepaald te worden. Zo voorziet deze CHA allereerst voor de verschillende elementen in het park in een cultuurhistorische waardering. Deze waardestelling vormt de basis voor het revitaliseringplan. De waardestelling moet gezien worden als pleidooi zeer zorgvuldig om te gaan met de beschreven historisch waardevolle elementen.

Deze CHA geeft daarnaast ook bouwstenen voor een vernieuwingsplan. De wijze waarop in het uiteindelijke revitaliseringplan de twee sets ontwerppogaven respectievelijk ontwerp motieven in een aantrekkelijk totaalontwerp op elkaar betrokken kunnen worden, tot een integraal ontwerp kunnen worden gesmeed dat recht doet aan de huidige functie als openbaar park en daarbij inspeelt op/rekening houdt met de aanwezige cultuurhistorische historische waarden, bepaalt de uiteindelijke kwaliteit van Lefortovo Park en daarmee het uiteindelijke succes van de vernieuwing.

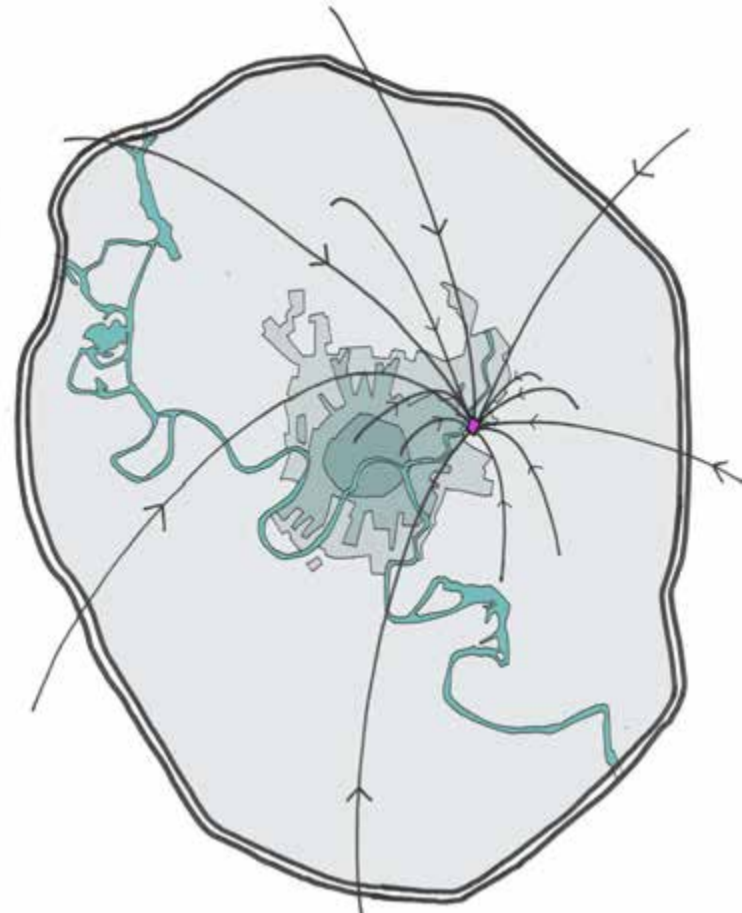
Aanbevelingen en nader onderzoek

Een revitaliseringplan voor Lefortovo

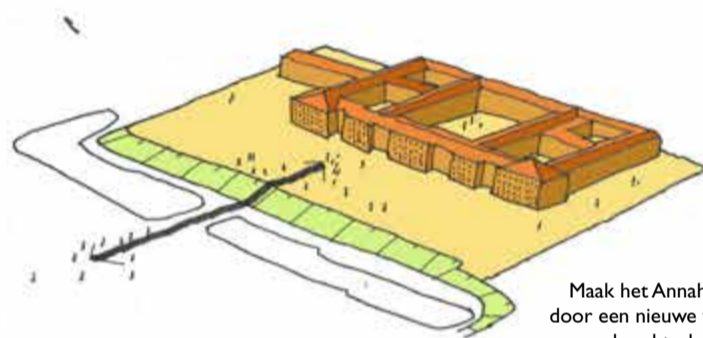
1. Park Lefortovo is majeur cultureel erfgoed en verdient alle aandacht. Als groen erfgoed geldt hierbij dat niets doen geen optie is. Het is per definitie 'levend' erfgoed; er moet ingegrepen worden. Ongeveer elke honderd jaar vereist een park hoe dan ook structureel ingrijpen, met name in het bomenbestand, nog even los van de veranderde maatschappelijke modes en behoeften. Anders zakt een park letterlijk in elkaar. Lefortovo vraagt en verdient een revitaliseringsplan.

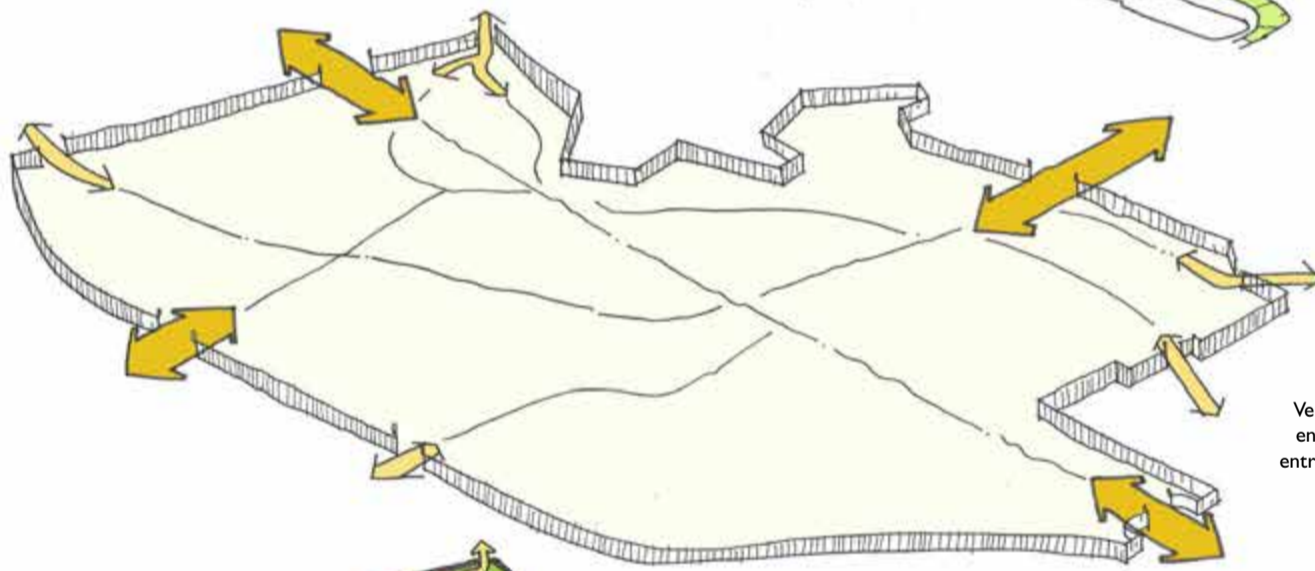
Park Lefortovo als bouwsteen van één van de groene vingers in Moskou (onderdeel van strategie i.r.t. tegengaan urban heat-effect / stadsecologie)

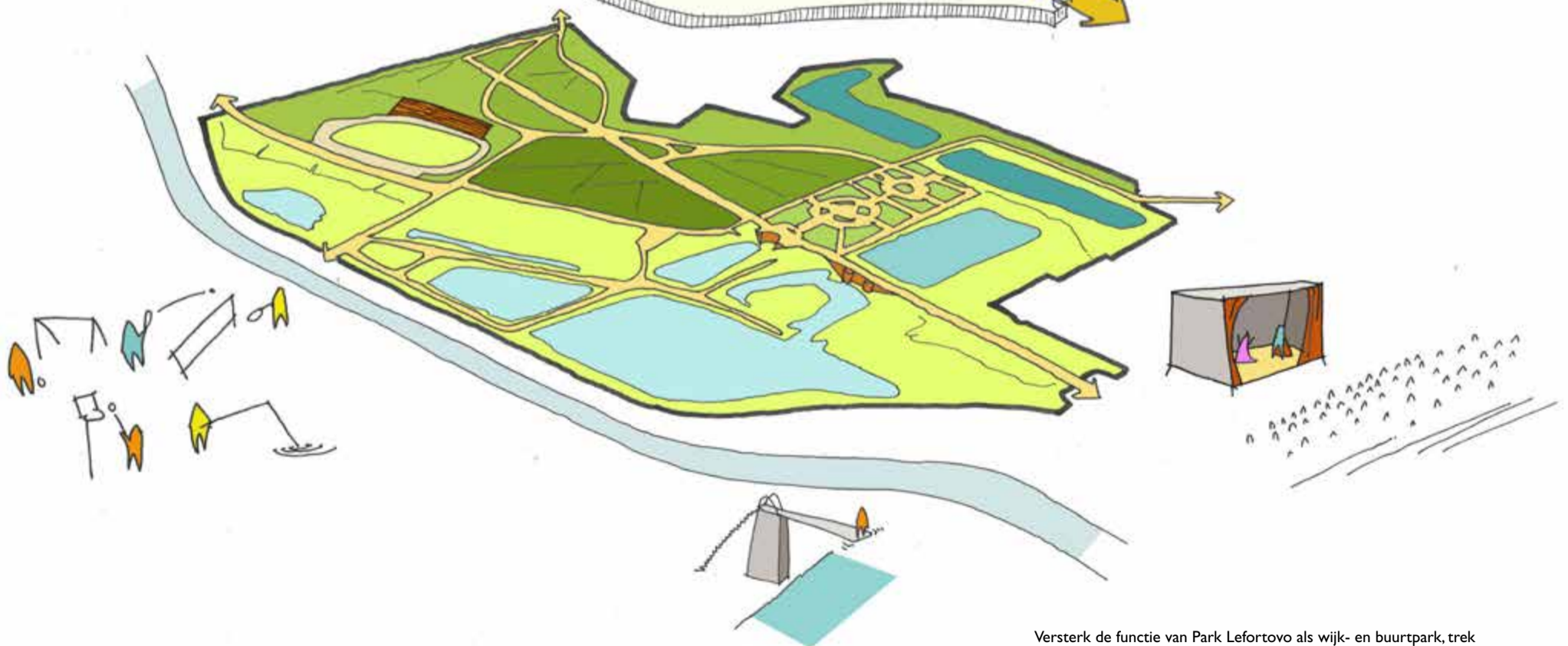
Door het vrijspelen van het paleis kan er bovenregionaal programma worden aangetrokken, Lefortovo als magneet binnen en buiten Moskou (onderdeel van strategie van city-branding)

Maak het Annahof publiek toegankelijk door een nieuwe functie en maak zo van de achterkant wederom voorzijde

Verbeter de relatie met de omgeving, creëer en verbeter de hoofdingangen, maak nieuwe entrees, definieer de parkrand opnieuw, plaats een eenduidig parkhek

Versterk de functie van Park Lefortovo als wijk- en buurtpark, trek uiteenlopend publiek het park in met divers/breed cultureel programma

- De door de Stad Moskou reeds verrichte archeologische studies vormen met deze Cultuurhistorische Atlas een goede basis voor de revitaliseringsvisie. De belangrijkste inhoudelijke aanbeveling uit deze CHA is een pleidooi om zeer zorgvuldig om te gaan met de beschreven historisch waardevolle elementen en tegelijkertijd tot een vernieuwingsplan te komen dat recht doet aan de huidige functie als openbaar park. Het is deze schijnbare tegenstelling die de hoofdpoging voor Lefortovo vormt. Het is belangrijk dat alle partners deze complexe opgave onderschrijven. Met de CHA in de hand en de daarin beschreven ontwerpprincipes en 'gouden regels' kunnen de Russische autoriteiten hier de komende tijd een passend antwoord op formuleren, eventueel met de assistentie van Nederlandse experts en ontwerpers.
- Het maken van een revitaliseringsplan voor Lefortovo is gezien de complexiteit geen eenvoudige klus. Dit vraagt tijd. Daarnaast zal ook tijd nodig zijn om het benodigde draagvlak en de benodigde financiën te organiseren. Dit wil niet zeggen dat er niet nu al iets gedaan kan en moet worden. Bepaalde zaken zijn urgent en kunnen eigenlijk niet langer wachten. Voor de paar historische bomen die er staan is elk jaar er een. Bekeken moet worden welke maatregelen nodig zijn om deze bomen ook voor de komende eeuwen veilig te stellen.
- Daarnaast dat het mogelijk is met relatief weinig middelen Lefortovo vooruitlopend op de revitalisering al aantrekkelijker te maken als park, met name voor de buurt. Het gaat hierbij om tijdelijke interventies en eventuele culturele evenementen (bijvoorbeeld een samenwerking met het Moscow Youth Festival of Arts). Een voorbeeld van zo'n interventie als 'laaghangend fruit' is het idee van de 'Dutch Serpentine', een lang, lui slingerend bollenlint. Het lint varieert in breedte en kleur. Het lint loopt van de hoofdingang tot de achteringang bij het militair hospitaal, via het beeld van Peter I, in het hart van het park. De Serpentine verbindt zo de drie belangrijkste historische plekken en de belangrijkste 'spelers' (Peter I en Bidloo). Het lint verbindt het verleden met eigentijds Moskou. Het idee van het 700 meter lange bollenlint is simpel. Enerzijds voorziet het toevoegen van een lang bollenlint in de Russische behoefte aan bloemen in het voorjaar. Hierdoor neemt de uitstraling van het park in één klap toe, met een betrekkelijk kleine ingreep. Door een uitgekiende mix van bollen toe te passen wordt niet alleen een aantrekkelijk beeld gecreëerd maar is het mogelijk dat het lint bloeit van de vroege tot de late lente, zo'n twee maanden. Door de juiste bollen te gebruiken zullen deze (grotendeels) elk jaar vanzelf terugkeren, steeds weer voor een verrassing zorgend in het voorjaar, na de lange en koude winter. Het lint is een zichtbaar teken van de oude wederzijdse betrekkingen tussen Nederland en Rusland, sinds de tijd van Peter I. Peter I importeerde veelvuldig plantgoed, plantenkennis en ontwerpvaardigheid uit Nederland. Het lint is daarmee een moderne interpretatie van een bijzonder historisch gegeven. De Serpentine benadrukt en accentueert de historische betekenis van Lefortovo Park. Daarbij vestigt het lint de aandacht op het park, waarmee de weg vrijgemaakt wordt voor de latere revitalisering.

Aanbevelingen voor nader onderzoek

Het voorliggend document is bedoeld om iets op gang te brengen, als aanjager voor extra kennisontwikkeling, visievorming en uiteindelijk actie buiten. De CHA geeft niet het laatste woord over geschiedenis en toekomst van Lefortovo Park. Integendeel: deze CHA is pas het begin. Hopelijk zal de kennis en het inzicht in Lefortovo zich verder verdiepen – onder meer door aanvullend archiefonderzoek in de militaire archieven (het Russisch militaire historisch staatsarchief - RGVIA), het Staatshistorisch museum en in de bijzondere collectie van visueel en kaartmateriaal van de Lenin-bibliotheek, alsook in de archieven in St. Petersburg (Prentencollectie en archief van de Hermitage & Peter de Grote-collectie van de Bibliotheek van de Russische Academie der Wetenschappen te St-Petersburg). Het is belangrijk nader archiefonderzoek te verrichten naar onder meer het oorspronkelijke beplantingsmateriaal uit de tijd van Bidloo/Peter I, de door hen in het park gebruikte beelden en symboliek, enzovoorts.

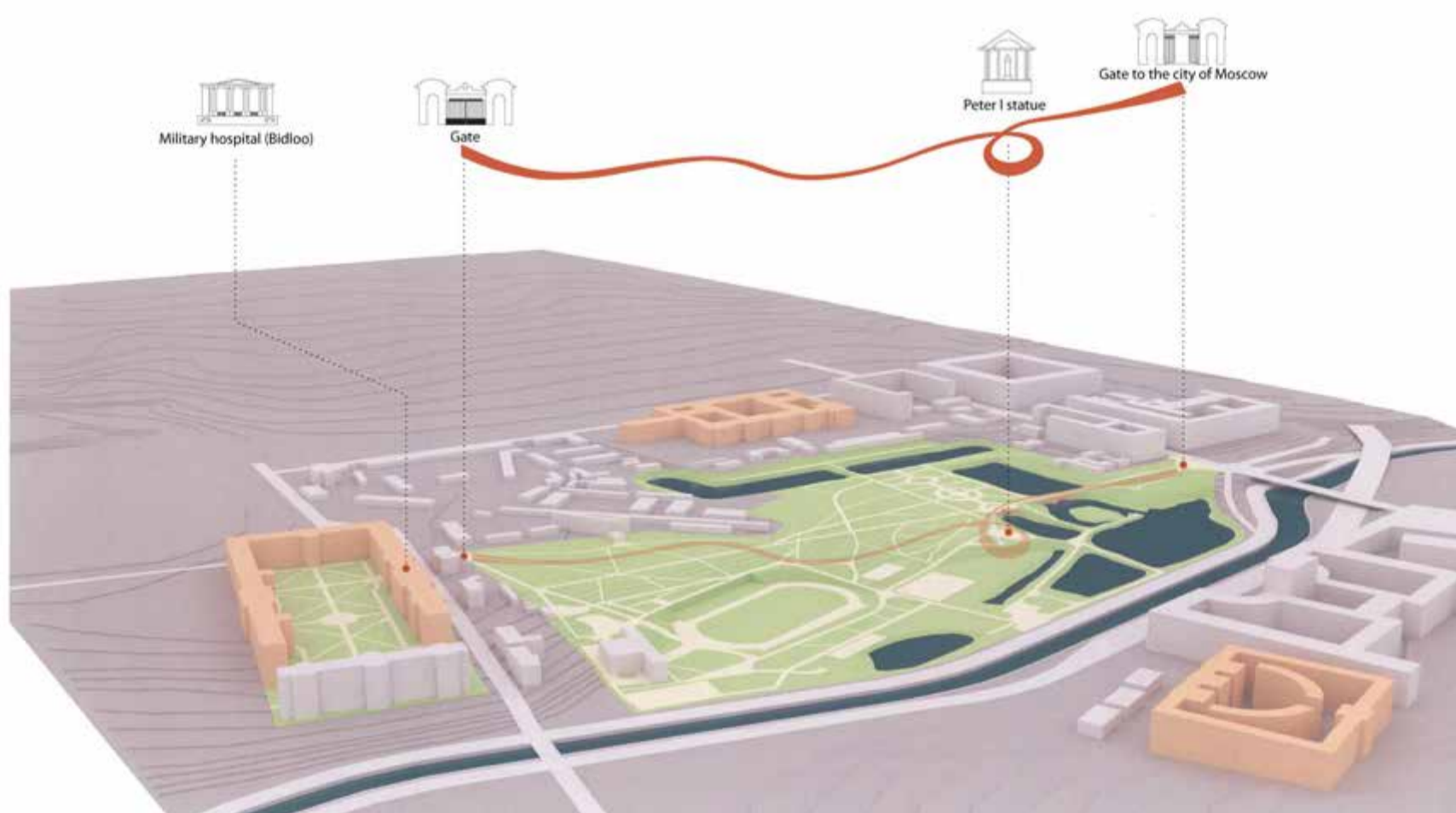
Hopelijk ook zal in de komende jaren de CHA gepositioneerd worden in een breder, integraal krachtenveld, met andere aspecten die mede afgewogen moet worden of waarmee verbinding gezocht moet worden (zoals stedenbouw / stadsontwikkeling, citymarketing / stadseconomie, planologie / stadsociologie, verkeer, water i.r.t. klimaatadaptatie, stadsecologie, enzovoorts). Dit is maar ten dele gedaan, onder meer in de studentenworkshop en de studentenateliers, maar beperkt (omdat de nadruk in deze CHA op het cultuurhistorisch aspect heeft gelegen), en enkel in Nederland, nog niet in Rusland.

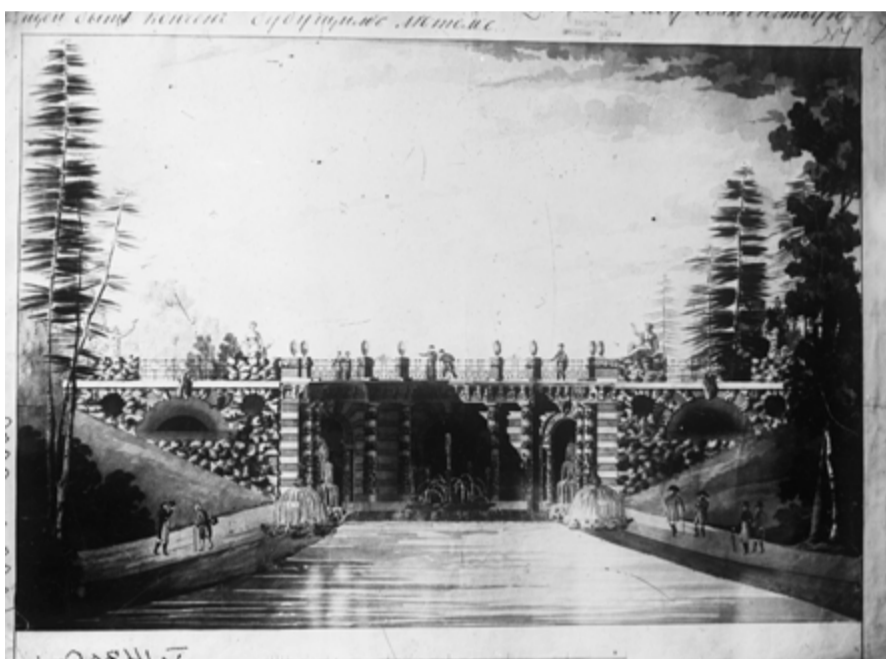
Het is nu aan anderen om met de aangereikte inzichten en aanbevelingen 'in de geest van Bidloo' verder te gaan met oog voor de opgaven en omstandigheden van de 21ste eeuw.

Lefortovo Park verdient een zorgvuldige aanpak, de inwoners van de Stad Moskou verdienen een bijzonder park dat bijzonder blijft!

Impressie van het bollenlint de 'Dutch Serpentine' als tijdelijke interventie in het park (H+N+S Landschapsarchitecten, 2012)

Rijk versierde waterwerken in de historische parkaanleg, (bron: Shchusev Architectuurmuseum, Moskou)

Eigentijds gebruik van water als belangrijk onderdeel van een modern stadspark in Parijs (Parc André Citroën)

Nawoord

de atlas als schakel tussen traditie en toekomst

In het kader van het Nederland-Ruslandjaar 2013 is een schematische kaart ontworpen die in één opslag de verschillen en de verbinding tussen beide landen weergeeft. Nederland is een kleine door water omgeven natie met een brede internationale oriëntatie. Rusland is een enorm landrijk dat grotendeels is ingesloten. De culturele en economische betrekkingen, die al meer dan vier eeuwen worden onderhouden, zijn via de Oostzeeroute begonnen. Deze zeevaartroute had tsaar Peter de Grote gebruikt om voor zijn rijk het venster op het westen te openen en om zelf op verkenning te gaan in Nederland, Engeland en Frankrijk naar moderne technieken, kunst en wetenschap. Via deze route was, in 1703, ook zijn lijfarts Nicolaas Bidloo naar Rusland gereisd, evenals andere land- en tijdgenoten. In al zijn eenvoud toont deze kaart de beeldingskracht van het *Dutch Design*: helder, speels en kernachtig. De Cultuur-Historische Atlas (CHA) van het Lefortovopark in Moskou is naar zijn aard veel complexer, maar er ook aan verwant als een typisch voorbeeld van de moderne Nederlands ontwerpstrant die is gericht op inzicht en overzicht, analyse en synthese.

De CHA is enerzijds het resultaat van een experiment in visualisering van immateriële cultuurhistorische waarden. Anderzijds staat de atlas in een lange traditie van karteren en kennis delen over fysieke structuren. Deze cartografische traditie reikt van de eerste Atlas van Mercator tot voorbij de bekende schoolatlas van Bos. Hier kunnen de publicatie van Nicolaas' vader Lambert over botanische planten en de anatomische atlas van Nicolaas' oom Govert Bidloo aan worden toegevoegd als een vroege verzameling van onopgesmukte studies van het menselijk lichaam. Nederlanders laten graag zien hoe volgens hen de mens, de beplanting, de stad of de wereld in elkaar steekt. Zij wijzen via kaarten en beschrijvingen graag de weg naar interessante handelsbestemmingen. Niet toevallig noemde Isaac Massa, een pionierend Ruslandreiziger in het begin van de zeventiende eeuw, zijn reisbeschrijving van Moskou een 'wegwijzer' (1615).

Kennis is macht, maar ook een middel om tot dialoog en tot goede zaken te komen. Daarom propageerde de geleerde Caspar Barlaeus het ideaal van de *mercator sapiens*, de wijze koopman, die kennis had van geografie, kosmografie, etnologie en scheepvaart (aldus Marion Peters in haar studie over Nicolaas Witsen, 2010). Barlaeus sprak hierover in 1632 bij de opening van het Atheneum Illustre van Amsterdam (waar Bidloo later zijn studie geneeskunde zou volgen). Het ideaal van de *mercator sapiens* gold voor zowel de staat als de stad als de particuliere burger. De Amsterdamse burgemeester-koopman-geleerde Nicolaas Witsen bracht dit in praktijk met zijn publicaties over de scheepsbouw (1671) en Noord- en Oost-Tartarije (1692), met inbegrip van een nieuwe kaart van het voorheen onbekende Siberië (1687), dat hij overigens niet uit eigen waarneming kende.

Het was de reizende kunstenaar Cornelis de Bruin die als eerste Europeaan, met toestemming van de tsaar, een boek over Moskou publiceerde (in 1711) met zelf gemaakte afbeeldingen van steden, bewoners, artefacten en botanische bijzonderheden als kennis uit eerste hand. De Bruin schreef onder andere dat de tuinkunst rondom Moskou was verbeterd dankzij de inbreng van Hollandse hoveniers. Hij gaf een levendig verslag van de pleziervaart op de Yauza, de visrijke vijvers en de overvloedige maaltijden die in het lusthuis van Leforts weduwe werden geserveerd. Bidloo's buiten noemde hij echter niet hoewel het er tegenover lag. Het blijft een raadsel waarom niet meer is gepubliceerd over het bijzondere waterpark dat Bidloo had ontworpen en dat op zo kunstige wijze gebruik maakte van de natuurlijke hoogteverschillen. Uit fragmentarische beschrijvingen is bekend dat het vol met allegorische beelden stond en dat op hoogtijdagen vuurwerk werd afgestoken. Wellicht kan meer onderzoek in Russische archieven achttiende-eeuwse prenten van deze 'geheime tuin' van Moskou tevoorschijn brengen. Maar het kan ook zijn dat Bidloo's grote parkaanleg met opzet nooit in beeld is gebracht om zo de beslotenheid te kunnen bewaren van een 'Hollands Arcadië' nabij de grote stad. Weliswaar zijn diverse stadskarten overgeleverd waarop het Lefortovopark in zijn verschillende aanlegvormen is te volgen, maar er zijn geen Moskouse tegenhangers van bij voorbeeld de *Zegepralende Vecht* met aanzichten van de buitenplaatsen.

In de afgelopen jaren hebben onze Russische projectpartners veel archeologisch onderzoek in het park verricht om nadere informatie te verkrijgen over de oorspronkelijke toestand van het park. Zij hebben als eerste gewezen op het historisch belang van het Lefortovopark als erfgoed van Bidloo en van Rastrelli. Dankzij het archeologisch onderzoek is nu meer bekend over de datering en exacte plaatsbepaling van bepaalde historische parkonderdelen. Maar voor een betrouwbaar inzicht in de achttiende-eeuwse situatie zoals die bovengronds moet

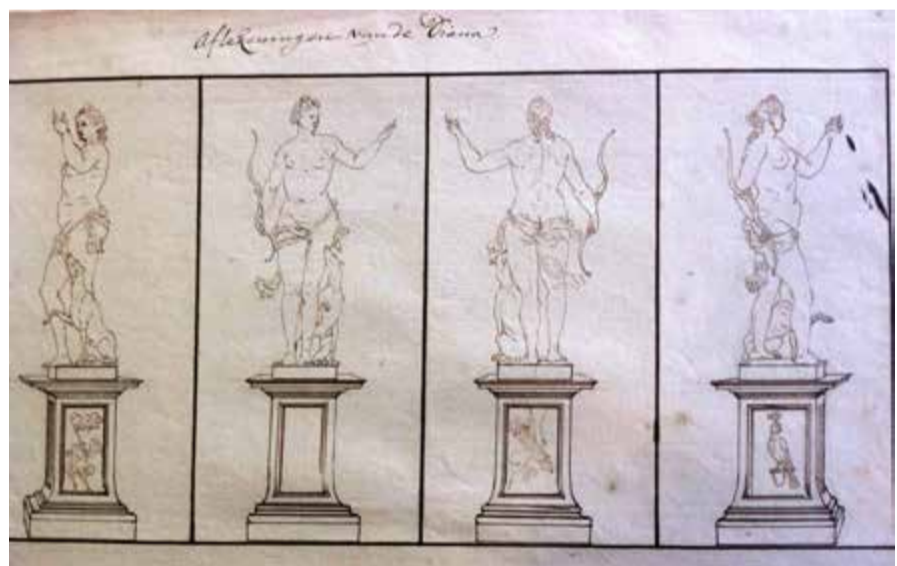
zijn geweest is meer houvast nodig voor een eventuele virtuele – geen fysieke – reconstructie van de situatie die Bidloo in 1721-25 had geschapen.

We zijn nu bijna drie eeuwen later. Moskou heeft de buitenplaats letterlijk en figuurlijk als stadspark omarmd. Autoverkeer raast langs de betonnen beschoeiing van de gekanaliseerde Yauza. Het terrein is plaatselijk meters opgehoogd. Daarom is het experiment van de CHA een inspirerende oefening in historische analyse en actuele verbeelding om de 'geest van Bidloo' in kaart te brengen. Met opzet is gekozen voor een 21ste-eeuwse beeldtaal om historische schijn te vermijden. Geen weemoed om het verlorene, maar ook geen overmoed voor toekomstige projectontwikkeling. Voor de gekozen vorm van ontwerpend onderzoek is juist een goed gedoseerde moed vereist om de culturele spankracht en draagkracht, oftewel de *tolerance for change*, van het park te bepalen. Vijf thema's zijn leidend volgens dit onderzoek: de relaties met het water; de terrassen, de groene kabinetten, het gebruik van verrassingselementen en de nadruk op gezondheid en beweging. Nader onderzoek zou nog aanvulling kunnen brengen wat betreft Bidloo's klassiek-humanistische programma van de tuinrichting, de toegepaste waterbouwtechnieken en de historische beplanting van heesters, bomen en bloemen.

Parken hebben altijd al gefungeerd als de 'groene longen' van de stad. Voor het grootstedelijke Moskou is het groene en culturele erfgoed van Bidloo van levensbelang – allereerst voor de wijkbewoners. Deze Cultuur-Historische Atlas biedt een analyse-instrument op maat om de gevoeligheid van ruimtelijke samenhang, beplanting, textuur, reliëf en kleur te thematiseren, te tonen en te duiden. Het is een atlas in de ware geografische traditie van topografie en tafereel, tekst en beeld. De methode is niet alleen bruikbaar voor het actuele Lefortovopark maar kan ook worden aangepast en ingezet bij andere opgaven voor revitalisering van de historische stad met cultureel erfgoed als belangrijke identiteitsdrager. De CHA is een belangrijk kennisdocument, een schakel tussen traditie en toekomst, een hulpmiddel voor dialoog over de waarden van de *genius loci*. Idealiter biedt de voorliggende atlas de kennis en de inspiratie om Bidloo's erfgoed een nieuw vervolg te geven.

Marieke Kuipers

Senior-specialist Jongere Bouwkunst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed /
Hoogleraar Cultureel Erfgoed bij Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft

Een van de tuintekeningen die Bidloo maakte voor zijn kinderen tussen 1725 en 1735; het tuinbeeld van Diana in vier aanzichten (Leiden, Universiteitsbibliotheek Speciale Collecties)

Deze Cultuur-Historische Atlas biedt een analyse-instrument op maat om de gevoeligheid van ruimtelijke samenhang, beplanting, textuur, reliëf en kleur te thematiseren, te tonen en te duiden. Het is een atlas in de ware geografische traditie van topografie en tafereel, tekst en beeld.

Bron: www.nlr/2013/nl/relatie-nederland-rusland

Beeld uit Mercator-atlas, Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura (1596); (bron: [wikimedia](https://commons.wikimedia.org/))

C.V.'s

over de initiatiefnemers

Kort curriculum vitae van de initiatiefnemers:

1 Marieke Kuipers (RCE, hoofd adviseringsmissies Gemeenschappelijk Erfgoed Rusland / hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Technische Universiteit Delft/Fac. Bouwkunde @MIT)

Prof.dr. Marieke Kuipers is hoogleraar Cultureel Erfgoed bij @-MIT aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, en daarnaast senior-specialist Jongere Bouwkunst bij de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort. Zij is sinds 2008 projectleider van de Nederlands-Russische projecten voor Gebouwd Erfgoed in het kader van het Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoedbeleid (GCE) van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Hiertoe behoren, naast het Lefortovopark, ook de Zomertuin van Sint Petersburg, het Peter en Paulpark te Jaroslavl en het VanLoghem-erfgoed in Kemerovo.

Haar specialisme is de inventarisatie, waardering en selectie van het gebouwde erfgoed, in het bijzonder de 'jongere bouwkunst' die vanaf omstreeks 1850 tot stand is gekomen. Tevens houdt zij zich bezig met de moderne bouwhistorie en interventie-ethiek.

Van 2000 tot 2008 was zij bijzonder hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Prof. Kuipers is vicevoorzitter van de International Specialist Committee on Registers van Docomomo en adviseur voor het twintigste-eeuws erfgoed bij ICOMOS, UNESCO en de Raad van Europa.

Het hierboven beschreven werkterrein is zichtbaar in de publicatielijst van Marieke Kuipers. Enkele voorbeelden: Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940 (1987, proefschrift); "Dordwijk: historische buitenplaats in modern beheer", in: Jaarboek Monumentenzorg 1998, Zwolle/Zeist 1998, p. 112-120; Conserveren in de wegwerpmatenschap, pleidooi voor een polychrome cultuur (2001, oratie UM); Toonbeelden van de wederopbouw, architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland (2002); Gesloopt, Gered, Bedreigd, omgaan met naoorlogse architectuur in Nederland (2004, met Jo Coenen, Aimée de Back en Wiek Röling); Het Architectonisch Geheugen, (intreerede TUD, 2010).

2 Mariël Kok (Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed), sr. consulent architectuurhistorie en erfgoed

Drs. Mariël Kok is senioradviseur Architectuurhistorie en Erfgoed bij de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Sinds 2010 neemt zij deel aan het projectteam Lefortovo Park, dat deel uitmaakt van de Nederlands-Russische projecten voor Gebouwd Erfgoed in het kader van het Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoedbeleid van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Mariël Kok studeerde Kunstgeschiedenis (specialisatie Architectuurgeschiedenis) aan de Universiteit Utrecht en is sinds 1997 werkzaam bij de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed als senioradviseur architectuurhistorie. Haar interesse ligt bij historische buitenplaatsen, kastelen, agrarisch en groen erfgoed en het vraagstuk hoe dit erfgoed en andere monumenten een hedendaags en verantwoord gebruik en beheer te geven. Over deze onderwerpen adviseert en publiceert zij regelmatig.

Tevens is ze als bestuurslid en adviseur betrokken bij de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland, de Nederlandse Tuinenstichting en Stichting Kastelenlexicon Nederland. Sinds 2010 maakt ze deel uit van het projectteam Lefortovo Park, dat deel uitmaakt van de Nederlands-Russische projecten voor Gebouwd Erfgoed in het kader van het Gemeenschappelijk Erfgoedbeleid van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

3 Hank van Tilborg (H+N+S Landschapsarchitecten), landschapsarchitect/directeur

Ir. Hank van Tilborg, tuin- en landschapsarchitect BNT, studeerde landschapsarchitectuur aan de Universiteit van Wageningen tussen 1990 en 1996. Hij werkte van 1996 tot 1999 als landschapsarchitect bij de gemeente Rotterdam, dienst Stedebouw en Volkshuisvesting. Hier werkte hij onder meer aan het Singelpark en het masterplan voor het Zuiderpark. Daarna werkte hij als landschapsarchitect bij Enno Zuidema Stedenbouw bv, Rotterdam, in de periode van 1999 tot 2002. Van begin 2002 tot eind 2006 werkte Hank vervolgens als sr. landschapsarchitect/projectleider bij Inbo Stedenbouwkundigen & Landschapsarchitecten te Woudenberg.

Sinds 1 november 2006 is Hank als senior landschapsarchitect/projectleider werkzaam bij H+N+S Landschapsarchitecten. Vanaf 1 sept. 2011 is hij als partner lid van de directie van H+N+S. Zijn expertise ligt op het vlak van de conceptuele visie- en planvorming en de doorwerking daarvan in het concrete landschapsarchitectonische ontwerp.

In de afgelopen jaren werkte hij onder meer aan het ontwerp van het nieuwe Nationaal Militair Museum en het landschapsplan voor de Tweede Maasvlakte. Hank heeft zich in een aantal projecten de afgelopen jaren bezig gehouden met de relatie tussen cultuurhistorie en het landschapsontwerp, waaronder het vernieuwingsplan voor de tuin- en parkaanleg St. Hubertus (in samenwerking met Michael R. Van Gessel), het herstelplan voor de buitenplaats Windesheim (i.s.m. historicus Erik de Jong), en het vernieuwingsplan voor het Citadelpark in Gent (i.s.m. Artgineering en KPW architecten). Bij al deze projecten speelt het gegeven van meerdere tijdlagen die op elkaar inwerken alsook van eigentijdse eisen die tot enige 'lenigheid' nopen in de spagaat tussen historisch 'juist' restaureren en het eigentijds gebruik. In tegenstelling tot de door Eric Luiten gesignaleerde vier uitersten in ontwerp houding, bedient Hank zich van een steeds wisselende combinatie van alle vier de typen: hij is als ontwerper antiquair; taxonoom, biograaf, en opportunist ineen, als een soort 'alchemist' gericht op synthese.

Hank is lid van de redactie van BLAUWE KAMER, tijdschrift voor landschapsontwikkeling en stedebouw, en publiceert met regelmaat ook in andere vakbladen en publicaties. In 2008 kwam onder zijn redactie het jubileumboek '50 jaar Rijksbufferzones' (Ministerie van VROM) uit. In 2011 was hij mede-auteur van het boek Landschappelijk Wonen – 34 voorbeelden in en om de stad i.s.m. FARO architecten en Palmbout Urban Landscapes (Stimuleringsfonds voor Architectuur).

Hij is daarnaast met regelmaat actief in het landschapsarchitectuuronderwijs aan de Academies van Bouwkunst te Amsterdam en Rotterdam. Deze activiteiten strekken zich uit van het geven van colleges (onder meer de collegereeksen 'Landschapstheorie', 'Leesbevordering' en 'Inleiding in de landschapsarchitectuur' aan de AvB R'dam), het verzorgen van verschillende ontwerp ateliers (o.a. 'Tekenen je mening' – meningsvorming en ontwerp onderzoek) tot het begeleiden van afstudeerders. In 2009 was hij supervisor van een ontwerpworkshop aan de IUAV, Universiteit van Venetië (thema: watermanagement in de Veneto-regio). In 2011 was hij supervisor van de 'International Summerschool Grevelingen' (thema: regionale visievorming), samen met Marc Verheijen, Academie van Bouwkunst Rotterdam. Van 2007 tot begin 2010 is hij lid geweest van het bestuur van de Groene Sociëteit en van de programmaraad van het Utrechts architectuurcentrum AORTA. Vanaf 2011 is hij lid van het kwaliteitsteam architectuur voor de Stichting NP De Hoge Veluwe.

Gebruikte bronnen

verantwoording

Bosma, K. en Kolen, J.

Geschiedenis en ontwerp : handboek voor de omgang met cultureel erfgoed / Koos Bosma en Jan Kolen (red.) - Nijmegen : Uitgeverij Vantilt, 2010.

Bierens de Haan, J.C.

Rosendaal, Groen Hemeltjen op Aerd : kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579 / J.C. Bierens de Haan. - Zutphen : Walburg Pers, 1994.

Dekker, I. en Emaar, H.

Vechtse Paradijzen, Tuinen bij buitenplaatsen in de Vechtstreek : Een unieke kijk in het buitenplaatsleven langs de Utrechtse Vecht / I. Dekker, H. Emaar. - Houten : Uitgeverij Terra Lannoo, 2012.

Driessen, J.

Tsaar Peter de Grote en zijn Amsterdamse Vrienden / Jozien Driessen i.s.m. het Amsterdams Historisch Museum Kosmos-Z&K Uitgevers, Utrecht/Antwerpen : 1996

Driessen-van het Reve, J.

Hoe Nicolaas Bidloo (1673/4-1735) de medische cultuur van Amsterdam naar Moskou bracht / Jozien J. Driessen van het Reve, Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman 34 : 2011

Driessen-van het Reve, J.

Russen & Nederlanders – Uit de geschiedenis van de betrekkingen tussen Nederland en Rusland 1600 – 1917 / Jozien J. Driessen-Van het Reve, Femke Koens, A.S. Pushkina, Rijksmuseum Amsterdam, SDU 's Gravenhage : 1989

Driessen-van het Reve, J.

Wat tsaar Peter de Grote (1672-1725) leerde van Holland en de Hollanders / Jozien J. Driessen-van het Reve, in: Leidschrift. Rusland en Europa. Westerse invloeden op Rusland 24-2 (2009) 15-33, Stichting Leidschrift, Leiden : 2009

Evangulova, O.S.

Paleizen en parken van Moskou, de eerste helft van de 18e eeuw (O.S. Евангулова, Дворцово-праковые ансамбли Москвы, издательство Московский университет) / Evangulova O.S., uitgeverij van Moskou Universiteit, Moskou: 1969

Gorbatenko, S.

New Amsterdam – St. Petersburg and Architectural Images of the Netherlands / Sergey Gorbatenko, St. Petersburg, Pechatny Dvor : 2003

Hamstra, E.W.F. en Six, A.J.

Bouwheer van de Tsaar – Nicolaas Bidloo (1674-1735) en Peter de Grote / E.W.F. Hamstra, A.J. Six, in: Op het lijf geschreven, Bekendheden en hun lijfarts, redactie J.J.E. van Everdingen c.s., Amsterdam/Overveen, Uitgeverij Boom/Belvédère : 1995

Haneveld, G.T. en Fokke, H.E.

Geneesheer en Hoogvoorzitter in de Ontleding- en Heelkunst – Govert Bidloo (1649-1713) en Koning Stadhouder Willem III / G.T. Haneveld en H.E. Fokke, in: Op het lijf geschreven, Bekendheden en hun lijfarts, redactie J.J.E. van Everdingen c.s., Uitgeverij Boom/Belvédère : 1995

Hayden, P.

Russian park and gardens / P. Hayden. - Londen : Frances Lincoln Publishers Ltd, 2005.

Hemel, Z.

blog Moskou metro (zefhemel.nl) / Z. Hemel : 6 september 2012

Hemel, Z.

blog Peking-Moskou (zefhemel.nl) / Z. Hemel : 4 december 2012

Hemel, Z.

blog Hoe verder met Moskou (zefhemel.nl) / Z. Hemel : 7 december 2012

Hemel, Z.

Gestapelde tijd – historische tuinen als eigentijdse ontwerpogave / Michiel Huls, Boto van der Meulen en Saskia de Wit, in: Blauwe Kamer 5 : 2011

Hendrickx, F.

Rusland op vrije voeten / F. Hendrickx. - Amsterdam : Wereldbibliotheek, 2006.

Immerzeel, R. van en Hendriks, L.

Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek : Voor waardestellingen van groen erfgoed / R. van Immerzeel, L. Hendriks. – Den Haag : Rijksgebouwendienst, 2012.

Jailenko, V. P.

Essays over de geschiedenis en architectuur van Lefortovo 17-18 eeuw (Очерки по истории и архитектуре лефортова 17-18 веков) / Valerij Petrovič Jailenko, uitgeverij Galeriya, Moskou : 2004

Janssen, J.

De toekomst van het verleden – Ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere : inaugurele rede bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie aan Wageningen University / J. Janssen – Wageningen University , 2012.

Jong, E.A. de

De buitenplaats een dubbeldeaal van natuur en kunst : in: Vechtse Paradijzen, Tuinen bij buitenplaatsen in de Vechtstreek (red. I. Dekker, H. Emaar) / E.A. de Jong. - Houten : Uitgeverij Terra Lannoo, 2012.

Jong, E.A. de

Paradisus Batavus – Peter de Grote en de Nederlandse tuinarchitectuur, in: Peter de Grote en Holland – Culturele en wetenschappelijke betrekkingen tussen Rusland en Nederland ten tijde van tsaar Peter de Grote : uitgeverij THOTH BUssum (red. Renée Kistemaker, Natalja Kopaneva, Annemiek Overbeek), pag. 115-123 / E.A. de Jong : 1996.

Jong, E.A. de

Tuin en park: 'topographia' en 'topothesia' : in: Noord-Hollands Arcadia : (red. C. Bertram) / E.A. de Jong. – Alphen aan den Rijn : Stichting Provinciale Atlas Noord-Holland en Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland, 2005.

Jong, E.A. de

Vigilant Paradise: a Dutch Garden near Moscow in the Early 18th Century : in: Journal of Garden History, vol. I, no. 4, 305-344 / E.A. de Jong : 1981.

Luiten, E.

Tot hier... en nu verder : ruimtelijk ontwerp en historisch besef (oratie uitgesproken bij de aanvaarding van de leerstoel Cultuurhistorie en Ontwerp aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft) / E. Luiten. : Delft, 2006.

Nevzgodin, I.

Verslag van het archief- en museumonderzoek ten behoeve van een Cultuurhistorisch Atlas (CHA) van het Lefortovo park in Moskou in het kader van het Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoed (GCE) onderzoeksproject / I. Nevzgodin : TU Delft, 2013.

Oldenburger-Ebbers, C.S. en Reiman, A.L.

Nogmaals Petersburg langs de Vecht : Een vergelijking tussen twee plattegronden voor deze buitenplaats uit de Collectie Beudeker en uit de Collectie van Peter de Grote / C.S. Oldenburger-Ebbers, A.L. Reiman : Bulletin KNOB 2001-3 : pagina's 100-112

Peter I (Peter de Grote)

Decreten Peter I / RGADA, f. 9, op. 1, d. 15 "Boek van decreten van Zijne Majesteit 1722" / РГАДА ф.9, оп 1., д. 15 "Книга записная указом Его Императорского Величества 1722 году" : 1722

Radionova, E.

Forgotten river Yauza, conscious city water landscape / Graduation project Eva Radionova, Academy of Architecture, Amsterdam : 2011

Richter, W.M. von,

Geschichte der Medicin in Russland, Vol. III / Wilhelm Michael von Richter : 1817.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Een toekomst voor groen : Handreiking voor de instandhouding van groene monumenten / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). - Amersfoort, 2012.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Reconstructie en revitalisering Hollandse tuinen in Rusland – verslag 2e RCE/GCE adviseringsmissie Jaroslavl St. Petersburg 19-26 juni 2010 / RCE, Amersfoort : 2010

Scheltema, J.

Rusland en de Nederlanden beschouwd in derzelve wederkerige betrekkingen / Jacobus Scheltema - deel 3 en 4 – H. Gartman : 1819

Uitgeverij Grote Russische Encyclopedie

Encyclopedie van Moskou / uitgeverij Grote Russische Encyclopedie (Энциклопедия "Москва", издательства "Большая энциклопедия") : 2004

Vein, A.A.

Nicolaas Bidloo, de Nederlandse directeur van het eerste ziekenhuis in Rusland; een 300-jarig jubileum / A.A. Vein - Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde. – Amsterdam, 2007; 151:2909-12.

Veksler, A.G., Voronin, K.V., Pirogov, V.U.

Lefortovo Park in Moskou – historisch overzicht en het materiaal van architectonisch en archeologisch onderzoek 1999-2003 / A.G. Veksler, K.V. Voronin, V.U. Pirogov, Stad Moskou, afd. Monumentenbeheer, Centrum voor Archeologisch Onderzoek : 2004

Willemsse, D.

The unknown drawings of Nicholas Bidloo : Director of the first hospital in Russia / D. Willemsse. - Voorburg, 1975.

Herkomst illustraties (tekeningen/kaarten/foto's):

- Historische kaartmateriaal: uit archieven MUAR (Shchusev Museum of Architecture) en RGADA (Russisch archief voor oude akten);
- Historische kaartmateriaal, stadsplattegronden en oude foto's van internet: www.retronet.ru en www.etomesto.ru;
- Kaartmateriaal, foto's en schetsen tijdlagen: H+N+S Landschapsarchitecten.

Colofon

Deze studie is opgesteld door H+N+S Landschapsarchitecten, in opdracht van het Fonds Creatieve Industrie en in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is het kennisinstituut voor zowel het roerend als onroerend cultureel erfgoed in Nederland. De dienst is verantwoordelijk voor het behoud en de duurzame ontwikkeling van archeologische monumenten, gebouwde monumenten en cultuurlandschappen en voor het beheer van de kunstcollectie van het Rijk (circa 100.000 objecten). De dienst voert onder meer de Monumentenwet uit en zorgt voor een optimale zichtbaarheid van de kunstcollectie in musea, bij diverse overheidsinstellingen en in de Toonzaal van het depot van de dienst.

Nederland heeft een rijke historie en deelt een verleden met talloze landen over de hele wereld. Vooral de handelsbetrekkingen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) en de koloniale relaties hebben hun materiële en immateriële sporen nagelaten. De restanten van dat Nederlandse verleden zijn wereldwijd verspreid. Tegelijkertijd ligt een deel van de geschiedenis van andere landen in Nederland. Het erfgoed dat voortkomt uit het gezamenlijke verleden heet Gemeenschappelijk (tegenwoordig: Gedeeld) cultureel erfgoed (GCE). Gedeeld erfgoed bestaat uit museale collecties, gebouwd en archeologisch erfgoed, cultuurlandschap en archieven. Ook immateriële zaken als verhalen en gebruiken kunnen hieronder vallen.

De ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Buitenlandse Zaken voeren een beleid dat is gericht op de duurzame instandhouding van het GCE. Australië, Brazilië, India, Indonesië, Japan, Sri Lanka, Suriname, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika en Rusland zijn door de Nederlandse overheid als 'GCE-landen' gedefinieerd. Met deze landen wordt intensief samengewerkt.

Deze Atlas is op 4 oktober 2013 officieel gepresenteerd aan vertegenwoordigers van de Stad Moskou en de deelnemers van het internationale erfgoedcongres Denkmal Moskou 2013.

Werkteam H+N+S:

- Hank van Tilborg (contactpersoon/hoofdauteur)
- Tim de Weerd
- Michal Bolerázsky (stagiair)
- Ilonka van Slooten (layout)

Met medewerking/begeleiding van:

Contactpersonen RCE:

- Marieke Kuipers
- Mariel Kok

Contactpersonen TUD/Fac. Bouwkunde @MIT (archieffonderzoek):

- Marieke Kuipers
- Ivan Nevzgodin
- Hielkje Zijlstra

Contactpersonen Nederlandse Ambassade, Moskou:

- Thymen Kouwenaar
- Pavel Kouzmine

Novascapes

- Eva Radionova, Novascapes

Kingdom of the Netherlands
Dutch Embassy, Moscow

stimulerings
fonds
creatieve
industrie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

H+N+S Landschapsarchitecten

Soesterweg 300, 3812 BH Amersfoort
Postbus 1603, 3800 BP Amersfoort
T 033 432 80 36 ■ F 033 432 82 80
E mail@hnsland.nl ■ W www.hnsland.nl

Credits: deze studie is tot stand gekomen dankzij de hulp van een groot aantal personen en instanties. Bijzondere dank gaat uit naar de Nederlandse Ambassade in Moskou, de Archeologische Dienst van de Stad Moskou, het Fonds Creatieve Industrie (voorheen Stimuleringsfonds voor Architectuur), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Moskouse archieven van MUAR (Shchusev National Museum of Architecture) en RGADA (Russisch archief voor oude akten) en tot slot de beheerder van Lefortovo Park, MGOMZ Kolomenskoye (Moscow State Integrated Art and Historical Architectural and Natural Landscape Museum Reserve). Daarnaast ook een woord van dank aan de studenten en begeleidende staf van de opleidingen die hebben deelgenomen aan de internationale workshop over Lefortovo Park: MARCHI (Moscow Architectural Institute), Bosbouwuniversiteit Moskou (Moscow State Forestry University), TUD/@-MIT, Academie van Bouwkunst Amsterdam, Academie van Bouwkunst Rotterdam.

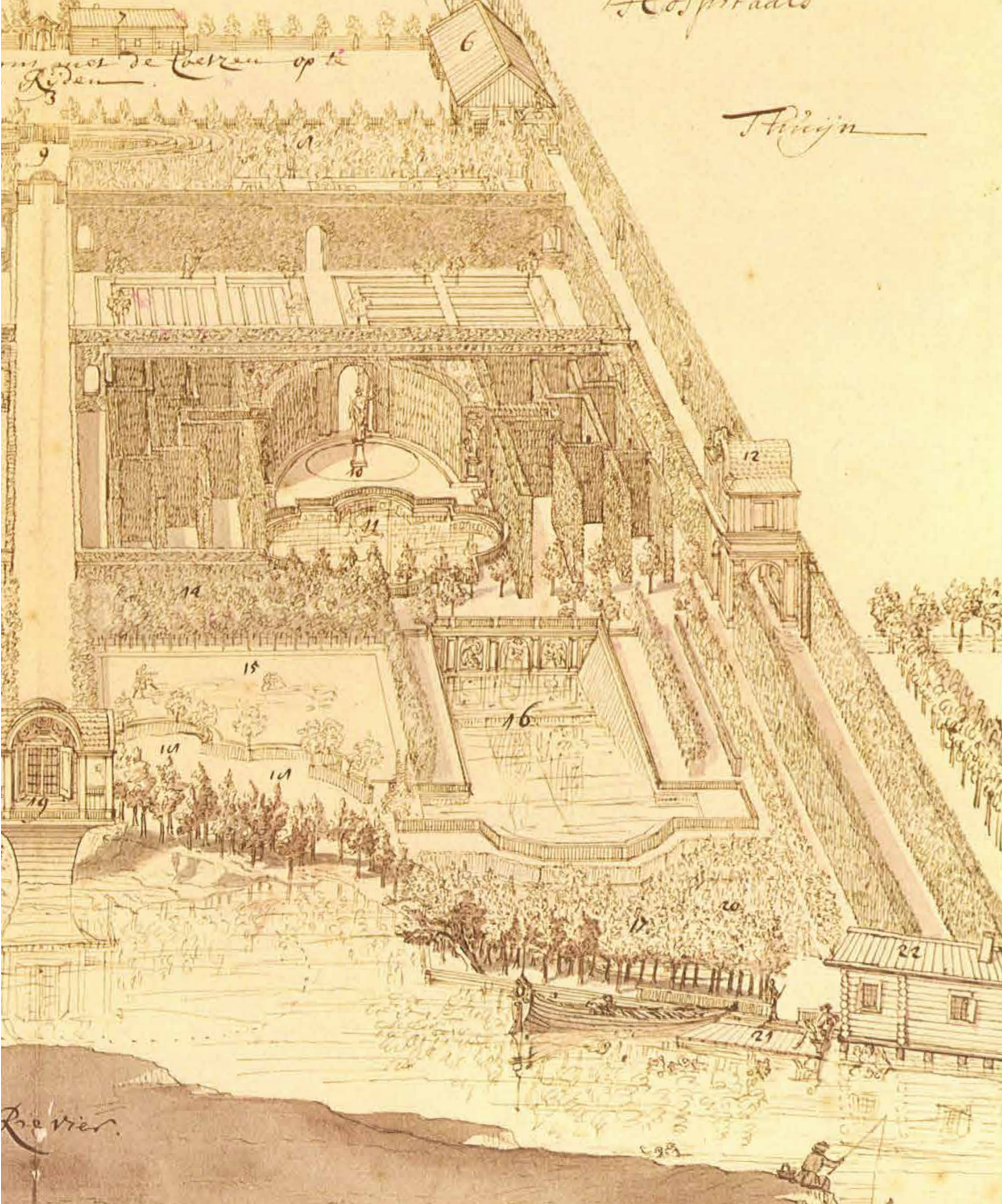
Amersfoort, 9 september 2013

Copyrights: Niets uit deze publicatie mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur of andere rechthebbende.

Land om Cool
des
op te zaejen.

Des
Hospitaals

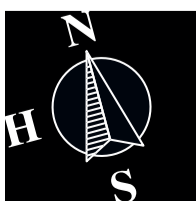
Thrujn

Rivier.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

**stimulerings
fonds
creatieve
industrie**

**Россия
Голландия
Nederland
Rusland
2013**